

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

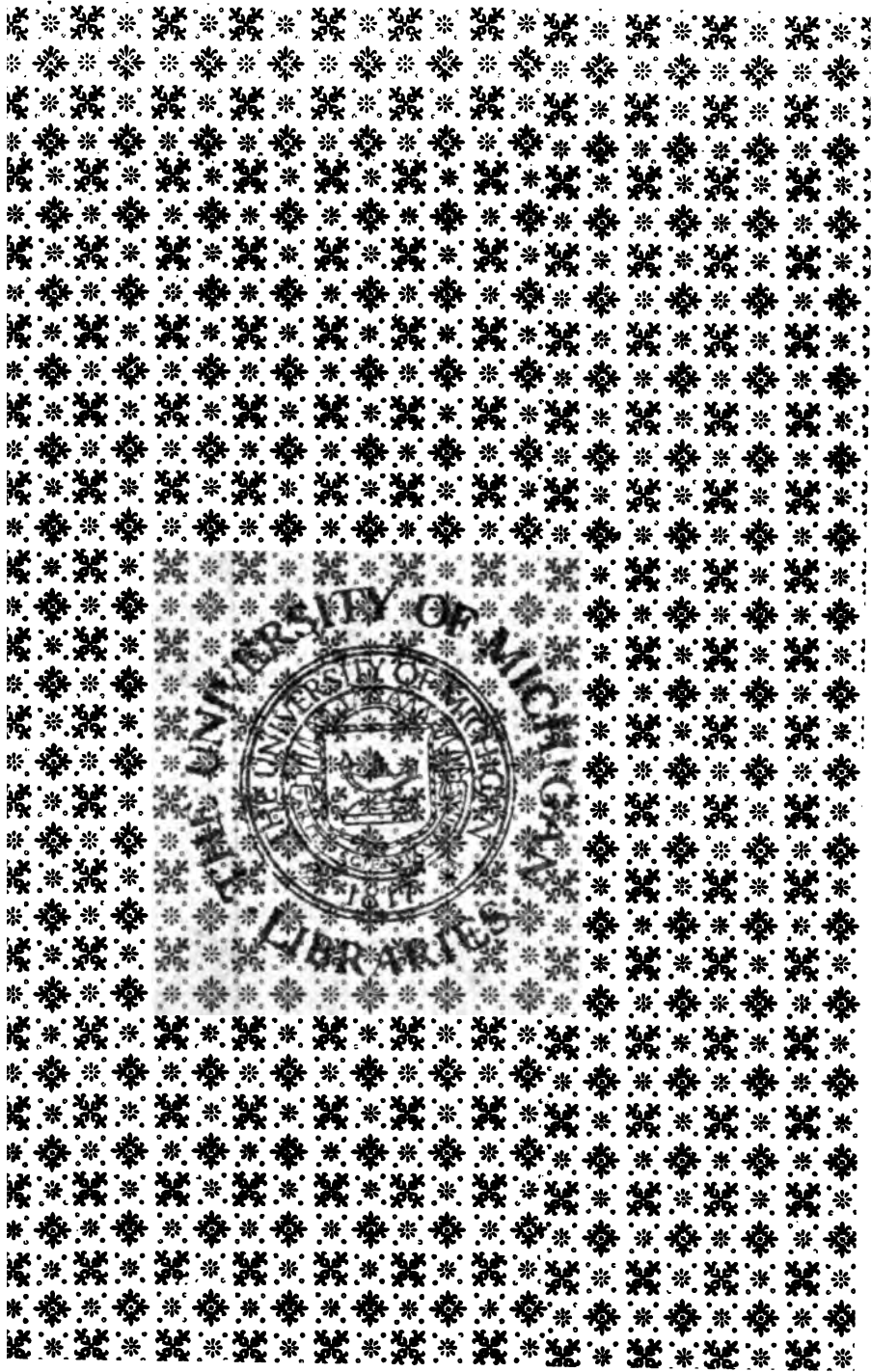
- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

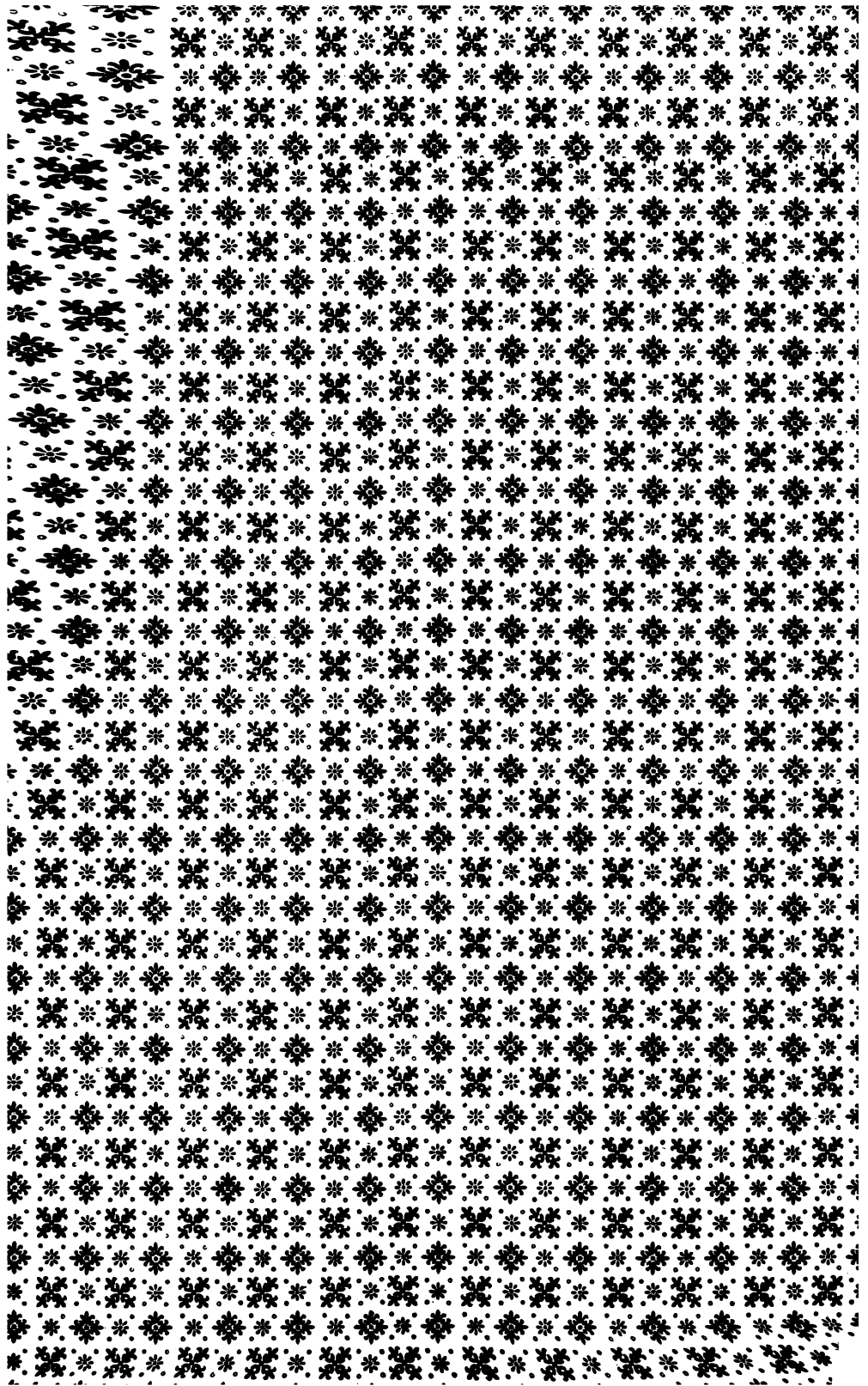
About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

GRAD
EREN
765
BUHR

B 1,215,379

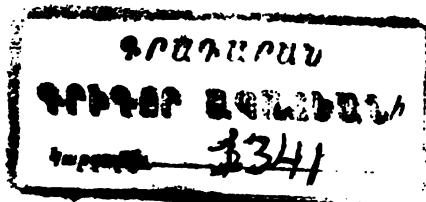
Elytuntsi

Elytuni antsealen ew. no. 100

ԶԷՅԹՈՒՆՆԻ

ԶԷՅԹՈՒՆՆԻ

ԱՆՑԵԱԼԷՆ ԵՒ ՆԵՐԿԱՅԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ 1900

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

ԱՔԻՄ
ԷԹՆ
165
01.10.99

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Զէյթուն, որ մէկ դար շարունակ յանուն ազատութեան մղած բազմաթիւ դիցազնական կռիւներու մէջ, հակառակ իւր ազգաբնակչութեան անհամեմատ սակաւաթիւ ըլլալուն, միշտ յաղթական հանդիսացած է թուրք բռնակալաց վիթխարի զօրութեան դէմ, անագին տպաւորութիւն մը թողուցած է ամբողջ Հայութեան եւ նոյն իսկ օտարաց մտքին ու սրտին մէջ:

Այս ազդեցութեան ու տպաւորութեան տակ զանազան հրատարակութիւններ եղած են թէ՛ մերայնոց եւ թէ՛ եւրոպացի բանասիրաց ոմանց կողմանէ, սակայն անոնք իրենց ամեն առաւելութիւններովն հանդերձ, շատ մը պակասներ ունենալով, չեն ներկայացներ Զէյթունն իւր ամբողջութեամբ:

Ուստի սոյն գրքոյկս հրատարակութեան տալով՝ կը կարծեմ՝ ծառայութիւն մը մատուցած ըլլալ ազնիւ բանասիրաց, ուսումնասիրութեան նոր նիւթ մատակարարելով նոցա եւ լուրջ քննութեան ասպարէզ բանալով սիրելի հայրենեացս անցեալին ու ներկային, յորս պատահած անցքերու շտեղծուն ականատեսս վկայ ըլլալով ի գիր արձանացուցած եմ զայնս. շատ դէպքերու պատմութիւնն ալ հաւաքած եմ ձեռագիր յիշատակարաններէ եւ ժողովրդական արանդութիւններէ, զորս գուրգուրանօք կը պահէ զէյթունցին իւր սրբավայրերու եւ սրտի խորերու մէջ:

Ասով թէեւ կատարեալ գործ մը ներկայացնելու յաւակնութիւնը չունիմ, սակայն կը յուսամ թէ Կիլիկեան Առիծներու արժանաւոր մնացորդաց օրինակելի կեանքն եւ իրենց հիանալի քաջագործութեանց վսեմ թատրը հանդիսացող աննման երկիրն իւր բազմապիսի երեւոյթներով պատկերացնելու փոքր ի շատէ յաջողած եմ:

Քաղցր պարտականութիւն կը համարիմ ինձ անկեղծ շնորհակալիքս յայտնել աստ մեծապատիւ Ա.ին եւ Տ. Յ.ին, որք մեծապէս նպաստեցին ինձ աշխատութեանս նիւթը գրականօրէն մշակելու մէջ, եւ այն՝ Զէյթունի բարեկամ երիտասարդներուն, որք նիւթապէս օժանդակեցին գրքիս հրատարակութեան գործին:

ԶԷՅԹՈՒՆՑԻ

ՆԱԽԱԳԻՑԵԼԻՔ

Դ Ի Բ Ք Ե Ի Ս Ա Հ Մ Ը Ն Ք Ջ Ե Յ Ք Ո Ւ Ն Ի

Ջէյթուն Միջերկրական Ծովու Հայոց (Ալեքսանդրէաի) ծոցէն 46 ժամ հեռաւորութեամբ եւ ծովուն երեսէն 3500 ոտք բարձրութեամբ լեռնային երկիր մ'է, Մարաշի հիւսիսային արեւմտեան կողմը, եւ Կիլիկիոյ մայրաքաղաք Ստի արեւելեան հիւսիսային կողմը, 36 ժամ հեռու, Հալէպի կուսակալութեան տակ կ'իյնայ: Ջէյթունի բարձրաւանդակի գլխաւոր լեռներն են, հիւսիսէն Չըբըֆ, Պերէօ, Սուլ-Կուլ (աջ թեւ), Աղւլ-Կուլ եւ Եթոյ-Գըրօ (Եօթն եղբայրներ), արեւելքէն՝ Պերդիկոյ, Մովըլը եւ Ա-Կ, հարաւէն՝ Ար-Եթիկ (կրասուն) լեռը համանուն բերդով մը, արեւմուտքէն՝ Սուլի-Կեօթ լեռը:

Այս լեռանց մէջ նշանաւոր է Պերէօ իւր բարձրութեամբը, իսկ Չըբըֆ, որ քրիկի աղաւաղութիւնն է, իւր լանջի վրայ ունեցած փղբրիկ աղբիւրի մը պատճառաւ այսպէս կոչուած է եւ չունի իւր վրայ ո եւ է բուսաբերութիւն, այլ լեռի ապառաժ մ'է, ասոր համար ի հնումն Այր-ժ լեռ կը կոչուի եղեր: Սորա հատած տեղը, որ տեղական բարբառով քերծէր (քար ծայր) կը կոչուի, կը բնակին 30 տուն Հայեր:

Այս լեռներ, որք բնական պարիսպ մը ձեւացուցած են Ջէյթունի շուրջը, անառիկ երկրի մը հանգամանքը տուած են անոր, ժողովուրդն ալ օգուտ քաղած է միշտ իւր գիւրքի այս առաւելութենէն, բայց եւ այնպէս՝ բազմաամսմբ Հ-ճիկ՝ Ջէյթունի գիւրքն այնքան անառիկ չէ:

Ջէյթուն առանձինն 1500 տուն կը պարունակէ՝ ամբողջովին հայ (24 տուն միայն թուրքեր կային, որոնք 1896ին գաղթեցին), իսկ ամբողջ Ջէյթունի գաւառակը, որ ընդ ամենը 32 հայ եւ թուրք գիւղերէ կը բաղկանայ, ունի 21.500 բնակիչ, յորոց 18.500-ը հայ, մնացեալը թուրք: Գլխաւոր գիւղերն են Արեթիկ, Ա-Կ-Կուլ, Ֆըն-Կ (անս «Յաւելուածներ»):

Սոյն գաւառակին սահմանը հիւսիսէն կը հասնի մինչեւ Երէճի գիւղը կամ Է-Է-Կեթ-Կողը (Ջէյթունէն 10 ժամ հեռաւորութեամբ), արեւելքէն՝ Մուլիմա տաճկարնակ գիւղը՝ 9 ժամ հեռու,

Հարաւեն՝ Արեգինի Եկեղեցի, Հայաբնակ գիւղը՝ նոյնպէս 9 ժամ
Հեռու, արեւմուտքէն՝ Չոփուր-Էկուր (Հայերէն Կանչի) տաճկաբնակ
գիւղը՝ 10 ժամ Հեռու:

Կլէմայ

Չէյթուռի կլիման բարեխառն է եւ առողջարար (ձմեռը քիչ
ցուրտ, ամառը՝ մեղմ) եւ թէեւ տեղ տեղ բարձր ու ցած գիւրքերուն
համեմատ կը տարբերի, սակայն ընդհանրապէս օդատակար եւ կազդու-
րիչ է, այնպէս որ ժողովուրդը ամառ ատեն առ հասարակ տանիքներու
վրայ եւ այլ բացօդեայ տեղեր կը գիշերէ:

Լեռներ

Բաց ի վերոյիշեալ լեռներէն՝ Չէյթուռի շուրջը կան բազմա-
թիւ մանր մանր լեռներ ալ՝ մեծ մասամբ միւսներէն ձեւացած. յի-
շենք հետեւեալները.

Առու-Կեփիկ, որ Պէրզինկայի ետեւը կիրճ մը կը ձեւացնէ:

Չօթուր (չաթալ քար, երկճեղ) Սօլախ-տէտէի վերջացած
ծայրը:

Սօթուր-Էփէ (Չարարի այգի):

Անիլուի, Քեշ-Կոշ, Ղանդըլ, Չփուր, Կոբճը, Շինդիլ եւ Բօթուր-
ուշ, սրածայր լեռ մը, որոյ գագաթէն ճանապարհ մը կայ դէպ ի
Մարաշ:

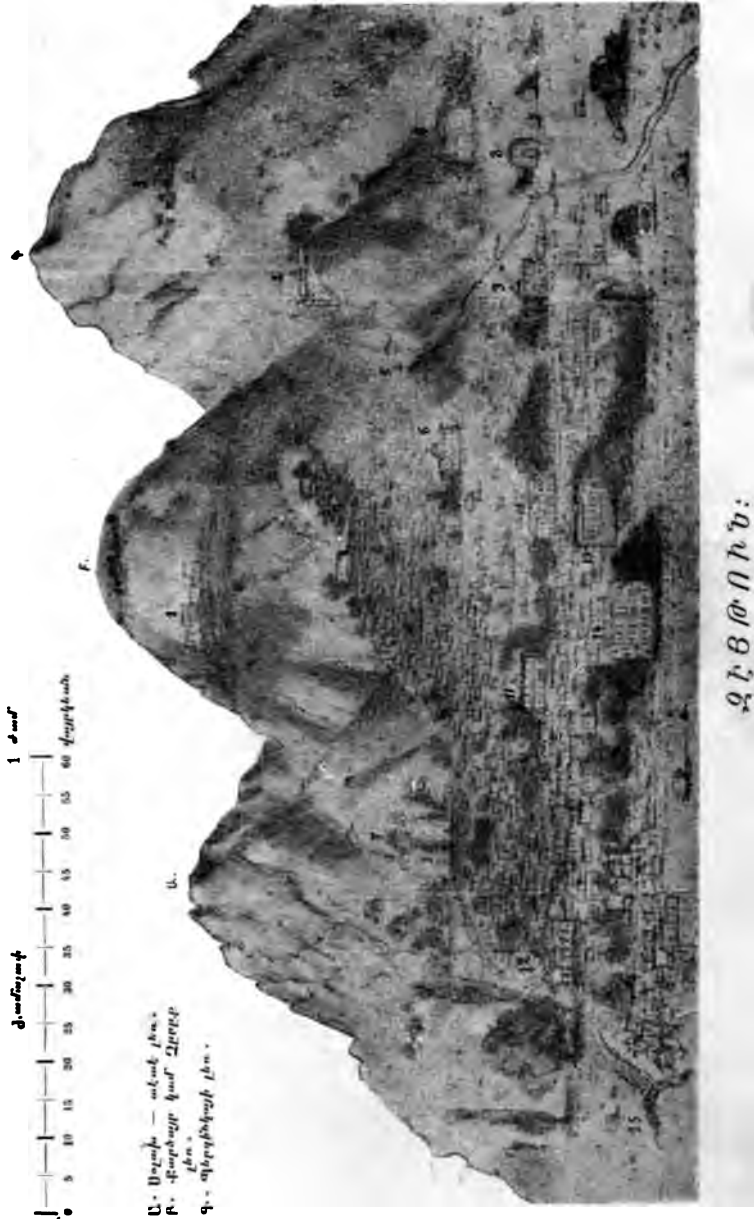
Գրօթիկ, որ Ֆրնուզի Ս. Կարապետի վանքին հիւսիսային արեւ-
մտեան կողմը կը գտնուի՝ 2 ժամ հեռաւորութեամբ: Արդարեւ ճշմա-
րիտ գրախտ մը՝ իւր գալարագեղ բոյսերով եւ քաղցրաբոյր ծաղիկ-
ներով, զորս կը վայելեն տեղացիք ամառն այն լեռան գլուխը բարձրա-
նալով իրենց հօտերով եւ արջառներով:

Ալուլ, Ղափիլըր, սրագագաթ լեռ մը, ուրկէց ճանապարհ
կանցնի դէպ ի Մարաշ:

Սուլի, փոքր լեռ մը արեւելեան կողմէն, ուսկէց կու գայ միշտ
թշնամուտն բանակը Չէյթուռի վրայ:

Սոյն լեռանց մէջ կան բազմաթիւ ու կարեւոր քարայրներ,
իսկ իրենց ստորոտները գեղեցիկ արօտատեղիներ, ինչպէս Ֆընդէփ,
Խընթեփու, Էլիւ-Օլու, Գանիլ-Լուլը, Գօրէֆու, Ալ-Լուլը, Չփուր՝
մեծ ու փոքր:

Ասոնց մօտ կը գտնուի նշանաւոր Սիլի-Կիլի-Կիլի (տղբուկի լիճ):

Ճամբար
 0 5 10 15 20 25 30 35 40 45 50 55 60 քառակուսի
 1 քառակուսի

Ա. Երևան — անուն իրան
 Բ. Քաղաքը կամ Չիրաք իրան
 Գ. Գեղարքունիք իրան

ՁԵՆԹՈՒՆ:

- 1. Գեղարքունիք (գեղարքունիք) :
- 2. Ա. Երևան — անուն իրան :
- 3. Քաղաքը կամ Չիրաք իրան :
- 4. Չիրաքունիք :
- 5. Արշակունիք (գեղարքունիք) :
- 6. Ա. Երևան — անուն իրան :
- 7. Քաղաքը կամ Չիրաք իրան :
- 8. Չիրաքունիք :
- 9. Ա. Երևան — անուն իրան :
- 10. Քաղաքը կամ Չիրաք իրան :
- 11. Ա. Երևան — անուն իրան :
- 12. Ա. Երևան — անուն իրան :
- 13. Քաղաքը կամ Չիրաք իրան :
- 14. Չիրաքունիք :
- 15. Երևան — անուն իրան :

Գեորգ

Շո-ղո-ր, որ՝ Պէրիտ լեռան ստորոտէն հոսող ջրերէն կազմուելով՝ Չէյթունի արեւմտեան կողմէն կ'անցնի եւ կը հոսի գէպի հարաւ՝ սեւ աղբիւրն ալ մէջը ունենայով. ասոր վըայ, բաց ի միւս կամուրջներէն, Չէյթունի սահմանին մէջ կայ երկու կամուրջ, մին Ա-րո-ի Կոմո-րջ՝ անուամբ, որ կը տանի Սուրէնեան թաղը, իսկ միւսը՝ Շո-ղո-ի Կոմո-րջ (35 մէթր բարձրութեամբ), զոր Պալճեանք շինել տուած են, կը տանի Եաղուպեան թաղը: Ըուղուրին տարածութիւնը թէեւ խիստ քիչ է, սակայն գարնան եղանակին անկարելի է անցնիլ այս գետակէն առանց կամուրջի, զոր տեղացիք Ա-ն-Կո-րոյ կ'անուանեն:

Չոր Գեորգի, որ Սու-ր-ու լեռան աղբիւրներէն ձեւացած է, Պերզընկայ լեռան ստորոտի ձորէն հոսելով, հիւսիսէն գէպի հարաւ կ'երթայ եւ ապա, գէպ յարեւմուտս խոտորելով, կը միանայ Ըուղուր գետին հետ, որով Չէյթունը թերակղզիի մը ձեւ կը ստանայ: Չոր գետակին վրան ալ շինուած է երեք կամուրջ՝ Պ-ղ աղբի-րի կամուրջ, Ս. Պօլո-Պեփրո-ի կամուրջ, Ա-Կո-ր-ձի յորի կամուրջ:

Ջահան՝ Չէյթունի հարաւային արեւելեան կողմը կը գտնուի, անկէ 5 ժամ հեռաւորութեամբ. այս գետը սկիզբ կ'առնու Էլչլիս-թանէն (Էլչլէսթէյն), որ Չէյթունի հիւսիսային արեւելեան կողմն է:

Անօւլ՝ Չէյթունի հարաւային արեւմտեան կողմը 2 ժամ հեռաւորութեամբ:

Տ-լաի-նոջը յոր, արեւմտեան կողմը 8 վայրկ. հեռու:

Թեիթը, 8 ժամ հեռու:

Ս-ւ-լաիլը, 6 ժամ հեռու:

Անի յոր, 3 ժամ հեռու:

Սքբա՝ Ըուղուրի եւ Փրնուղի գետակին հետ միասին գէպի հարաւ հոսելով՝ կը միանան Ջահան գետին հետ:

Աղբի-րներ

Նշանաւոր է Պօղ-աղբը (պաղ աղբիւր) կոչուածը, որ իւր անուանը համեմատ խիստ պաղ է, այնպէս որ ամրան եղանակին իսկ չի կրնար մէկը երկար ժամանակ թողուլ ձեռքը անոր մէջ: Այս աղբիւրին շէնքը Գ-րո-Պօյ-ձի անուն մարաշցի գաղթական մը շինել տուած է

¹ Չէյթունի նախկին գաղթականներուն մէջ կային նաեւ կարսցիներ որոնցմէ Քոստան է այս անունը:

մարմարիոնէ: Ըքեղ եւ գեղեցիկ քանդակներով զարդարուն հսկայ կամարի մը երեք կամարակներուն մէջէն երեք բերանով կը հոսի Զուրբ առատութեամբ:

Փլլիւնց աղբիւր, որ կը գտնուի Ա. Աստուածածնայ վանքին մօտ. Զուրբ խիստ պաղ ու առատ է եւ մարտեցուցիչ յատկութիւն մ'ունի՝ ինչպէս վանքի մէջի եւ գրսի ուրիշ աղբիւրներու Զուրբ:

Նահապահ աղբիւր. սորա մօտ ժամանակաւ Յակոբ անուն մարաշի կօշկակար մը սպաննուած է Իպիչ անուն միւսիւլմանի մը ձեռամբ, որը վախնալով զէյթունցւոց վրէժխնդրութենէն՝ խոյս տուած է Մարաշ. այս պատճառով նահատակ աղբիւր կոչած են այս աղբիւրը, որ կարսի կամուրջին եւ Զէյթունի մէջ տեղն է:

Այ աղբիւր՝ կէս ժամ հեռու քաղաքէն գէպի արեւմուտք. այստեղ կու գան զէյթունցիք զբօսանքի համար, եւ աշուղները նուազարաններով կ'երգեն իրենց հերոսներու քաջագործութիւնները: Սոսո-աղբը (սօսի աղբիւր)՝ արեւմտեան հիւսիս մէկ ժամ հեռու. ունի առատ Զուրբ, այնչափ ցուրտ՝ որ մէջը գրուած խաղողը կէս ժամէն կը ճաթառտի ամբան մէջ իսկ: Այր-ն-բո-ն-ա-բը (8 ժամ հեռու, Պերիտլերան ստորոտը, գէպ հիւսիս), որոյ Զուրբ կաթի նման սպիտակ է ու փրփրուն: Ասոնցմէ զոտ նշանաւոր է եւ Խե-պ-աղբը:

Եր-ի-բ-ա-շ (եօթն եղբայր)՝ համանուն լեռան ստորոտէն եօթն ակէ կը բղնի եւ ակէ առած է իւր անունը: Ասոնք կը միանան եւ Շուղուր գետակը կազմելով՝ Զէյթունի քովէն կ'անցնին. սոցա տեսարանի գեղեցիկութիւնը հրապուրելով աշուղները՝ հետեւեալ տողերը ներշնչած է անոնց. ցաւալի է, որ թուրք լեզուաւ երգած են:

1.

Հէր գոյագտան սուլուն ագար. Իմա կէյիքլէրին պագար.

Պայթարան, զիւմպիլիւն գօզար. Խօշ սեֆալը պաշն: Պերիտ:

1.

Ակներեզ ջրեր կը հօսեն. Եզնիկներդ մծ մծ՝ չորս կողմ կը դիտեն.

Պայթարան, սմբուլ կը բուրեն. Հեշտալի է գլուխդ, Պերիտ:

1 Խեա՝ Ունիոյ բարբառով կը նշանակէ խառուտիկ, պիպակար. աղբիւրը այսպէս կոչուած է իւր մէջ գտնուած խառուտիկ խիւներուն պատճառաւ. թուրքերէն եւս կ'ըսուի Ալ-բու-նար, որ նոյն նշանակութիւնն ունի:

2 Այս եւ հետեւեալ բոլոր թուրքերէն ստանաւորները հայերէն թարգմաններ է մեր բարեկամներէն ֆն՝ Հ. Ա., որու անունը անյարմար կը գտնենք սասղնէ եւ որուն կը յայանենք մեր սրտագին շորհակալքը:

2.

Ուս քերիկ էօթէր պաշնտան.
Քիմնէ պիլէմէզ եաշնտան.
Տէփր քէտէրէր թաշնտան.

Քիսպի քեարաբը իշին, Պերէր:

2.

Ուս կաբաւը կ'երգէ սարերէզ.
Անծանօթ ենք տարիներէզ, գարերէզ.
Առատ երկաթ կը հանին քու քա-
րերէզ.

Ամբողջ շահ է գործդ. Պէրիա:

3.

Սազ տալընտա Եւտի գարտաշ.
Ճիւհէրտէն օլուր տէփր թաշ.
Գար սուվալը կէօթէրին պաշ.
Էրճիստաբը էշին, Պերէր:

3.

Քու աջ թեւդ է Եօթն-եղբայր.
Հանքերէզ կ'իլէ երկաթ, քար.
Չիւնով պատած է միշտ քու սար.
Էրճիտան է նմանդ, Պէրիա:

4.

Մատենլէրէ կիրենլէրին,
Մ'ւրատալարա էրէնլէրին,
Թիփի, եազմուր, պօրանլարն,
Նէ պելալը գըշն, Պերէր:

4.

Հանքերուդ մէջ մանողներուն,
Նպատակի հասնողներուն,
Մ'ըրիկդ ու բուքդ, անձրեւդ ու ձիւն,
Ինչ փորձանք է ձմեռըդ, Պէրիա:

5.

Աշըգ օլմուշըմ' իւնիւնտէն.
Քիմնէ պիլէյօր սինիսկտէն.
Հաղրէթի Ատէմ, Նուհ կիւնիւնտէն.
Հիչ պիլինմէզ եաշն, Պերէր:

5.

Աշու գըրերէ զիս քու մեծ անուն.
Քու տարիքդ ծանօթ չէ մէկուն.
Կայիր Ագամի, Նոյի օրերուն.
Չհասկցուիր բնաւ տարիքդ, Պէրիա:

Այս բանաստեղծութեամբ անմահացած Պերիտ լերան վրայ՝
դայն-բուն, ուրբ-տի-մոլ-լ, ներլիշ եւ այլ ազգի ազգի քաղցրաբոյր
ծաղիկներէ զատ կը գտնուի նաեւ ինչի՛նչ ինօդի՛ն (մուշկ) կոչուած ծա-
ղիկը, որոյ հոտը խիստ ախորժեղի է, եւ փորձով տեսնուած է, որ չար-
նալէն քսան տարի վերջն ալ իւր հոտը կը պահէ: Ասոր ծաղիկն չոր-
ցածը մերթ ընդ մերթ ընծայ կը զըկուի Երուսաղէմի պատրիարքին եւ
Հալէպի կուսակալին:

Թէ այս եւ թէ Ֆրնուզի լերանց վրայ մայիս ամսուն կ'աճի նաեւ
էօթ (գաբ, խաւքրծիլ) ըսուած բոյսը, որ իւր մէջտեղէն կու տայ ծիլ
մը թթուաշ եւ ախորժածամ, որ մինչեւ մէկ կանգուն երկայնութիւն
կ'ունենայ:

Կիւնգունի՛ է- Նուշուն՛

Ընտանի եւ վայրենի կենդանիներէն կը գտնուին կողմ, եզ, այծ,
ձի, շորի, էշ: Արեգիւնի մէջ ալ՝ ահագին մեծութեամբ շուներ: Լերանց

մէջ՝ գայլ, արջ, վարազ, կուզ, աղուէս, նապաստակ, վերէ (եղջերու), էօշէկ (վարշակ = քաւթար), որուն մորթը մինչեւ 2—3 հարիւր գահեկան կ'արժէ:

Գետերուն մէջ կան պատուական կորճիւտ (կարմրախայտ), քեղն դորտ եւ օյոյոնի, նաեւ շնջրոկ (ջրշուն): Թռչնոց մէջ կայ ուս տէտիկ, գեղեցիկ տեսակ կաքաւ մը, որ միայն Պէրիա լեռուը՝ կը գտնուի եւ որմէ Պօլիս ընծայ զրկուեցաւ Սուլթան Համիտին Ցէտէ փաշայի ձեռքով: Կան նաեւ հասարակ կաքաւ, տատրակ, աղաւնի, սագ, սոխակ, կուկկու (կկու), արծիւ, բաղէ, հուբօլ (հաւբալ), բագ, սարեակ, ագուաւ, մեղուաթռչուն, ճագուով (ճայ ագուաւ), խըվ, որ խայտ թռչուն մ'է, մածնապուր, որ սպիտակ մեծ թռչուն մ'է (տճկ. քէրքէզ), ճուճք եւն:

Բերդ է- Արտադրութիւն

Զէյթուն թէեւ լեռնային եւ քարուտ՝ սակայն իւր փոքրատարած գաշտօրէից մէջ կ'արտադրէ շերամ, ցորեն, գարի, սոս, սիսեռ, լուբիա, սլոռ, եգիպտացորեն, քիւշնէ, շողգամ, գետնախնձոր, փաթաթէս, բոզկ, ճակնդեղ, գոռոզխոտեր (ազապքեղ), ստեպղին, պատնջան, խաղող, որ մինչեւ 21 տեսակ կը համրուի (ասոնց մէջ խիստ նշանաւոր է Բեգասօրէ Խաղող կոչուածը, որ ընկուզի մեծութիւն ունի), այլ եւ այլ տեսակ խնձորներ, որոց մէջ մինչեւ 100 տրամ կըռողներ կան, սայրը՝ հաւկթի մեծութեամբ, թուզ՝ մի քանի տեսակ, դեղձ ու տանձ՝ շատ պատուական, նուռ, սերկեւիլ, կեռաս, թութ, ընկոյզ, աղտոր (սուճախ), սամբըլ, ունկուճըլ, ալոճ, ձիթապատուղ՝ ախորժահամ, նուշ, պիստակ, մորենի, շինկիթօր, վարունկ, ձմերուկ. ասոնցմէ զատ կ'արտադրէ ընտիր ու պատուական մեղր, որ շատ անգամ հեռուոր տեղեր կը զրկուի իբրեւ նուէր:

Ունի նաեւ վայրի ծառեր, ինչպէս խնկենի, լուսունդրուինէ, ճապկի, բադիկնոց, մայրի, փիճի, գէ (գիհի), բեւեկնի, կաղնի, թեղի, թըռխի, տօսախ, մաթուզը, բարդի, ուռենի, սօսի, թմրի, մազտաքի, ճըրդը (ցրդի), փշատի եւն: Բանջարանցի ծաղկանց մէջ նշանաւոր է ուհանը՝ կանաչագոյն ու մանիշակագոյն խոշոր տերեւներով:

1 Պէրիա լեռը ուրիշ առաւելութիւն մ'ալ ունի, — անոր վրայ արածող կենդանեաց սկոռները կ'ոսկեզօծուին գարնան եղանակին:
2 Ալպիսթանցիք կը կոչեն աճուռ. մարաշիք խըթա:

Ամեն բերքերուն մէջ խաղողը միայն առատ կ'ըլլայ, որմէ կը պատրաստուի ընտիր գինի, շամիչ, պաստեղ, ռուփ, շարոց (տուջուխ), օղի եւն: Իսկ միւսները նուազ քանակութեամբ արտադրուելուն՝ Ջէյթուն պարտաւորուած է իւր անհրաժեշտ պէտքերը հոգալ ուրիշ տեղերէ. ցորենն ու գարին կը ստանան Ալպսթանէն, Եարփուզէն ու Կօկիսօնէն:

Հանքերուն մէջ ունի միայն երկաթ՝ ամենաընտիր տեսակէն, զոր Պէրիտ լեռէն կը հանեն նահապետական ձեւով եւ որով տեղացիք կը շինեն հրացան, ատրճանակ, սուր եւ այլեւայլ գործիքներ: Ար պատրաստեն նաեւ ընտիր վառօդ՝ գրեթէ անգլիականի հաւասար: Բազմառեսակ ներմուծութեանց փոխարէն՝ կ'արտահանեն միայն շամիչ, մեղր, ռուփ, մորթ, երկաթ եւ ասխտակ:

Արհե֊դ+

Գլխաւոր արհեստներն են այգեգործութիւն, խաղախորդութիւն, վառօդաշինութիւն, կոշկակարութիւն, համետագործութիւն, ատաղձագործութիւն, որմնաշինութիւն, մսագործութիւն, ջորեպանութիւն եւ գարբնութիւն:

Ն֊իկի Բն֊իչ Ջէյթուն֊ի

Աւանդութեամբ կ'ըսուի, թէ Ջէյթուն ի սկզբան Եօթն տուն հայ բնակիչ ունի եղբր՝ (բնիկ տեղացիները՝ յոյն): Այդ հայեր կառուցեր են Ս. Լուսաւորիչ անուն մի մատուռ յանուն նախկին Լուսաւորչին Բարդողիմէի. յետ ժամանակաց՝ սորա վրայ կառուցուեցաւ արգի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ անուամբ եկեղեցին: Այս փոքր հատուածին վրայ տակաւ կ'աւելնան մեծաւ մասամբ ուլնեցիներ եւ նոյնպէս Անիէն գաղթող շէհրճօկիներ, որոց նախկին բնակավայրն Շէհրճօկ՝ ամայի է այսօր եւ որոնք բռնակալներու ճնշումէն նեղուած կը թողուն իրենց ծննդավայրն եւ կը հաստատուին Ջէյթունի մէջ: Ուլնեցի գաղթականներուն պատճառաւ Ուլնիա անունն ալ կը տրուի Ջէյթունի, մինչդեռ Ուլնիա կը գտնուի Ֆրնուզի կողմը, Հին֊գեղ կ'ը-

1 Այս Եօթն տուն հայերը կը կարծուի թէ Եգեսիայէն գաղթած են Ջէյթուն:

2 Ասոր նախկին անունը մեզի յայտնի չէ. երբոր գաղթականներ Անիէն եկան, Շէհրճօկ անունը ստացաւ. Շէհրճօկի առջեւ կը գտնուի ձոր մը, որ կը կոչուի Անի֊Յի֊որ, որով կ'ապացուցուի այն տեղը հայոց Անիէն գաղթած ըլլալու աւանդութիւնը:

սուի եւ Զէյթունէն 6 ժամ հեռու է: Հոն կը մնան միայն Ապլղարիպեան բերդատէրք, որք այժմ կը կոչուին Ալիպարէնք եւ հիմա դաղթած են Թէլէֆէլէ:

Բագրատունեաց անկումէն յետոյ (1045)՝ Անիի գաղթականներէն մաս մ'ալ Ռուբէն իշխանին առաջնորդութեամբ կու գայ կ'ապաստանի Հարգան (Հաճըն), որ Տաւրոս լեռանց մէջ խիստ ամուր եւ անաւիկ գիւղք մ'ունի: Ասոնցմէ կարեւոր հասուած մը եւս Զէյթուն կու գայ, եւ այսպիսով բաւական կը ստուարանայ սոցա թիւ ու գրեթէ 700 տան կը հասնի. այս թուական առաւելութիւնն համարձակութիւն կու տայ սոցա վանելու իրենց մէջէն բնակակից յոյները, որք ամեն հայու ատելի գարձած էին արգէն: Զէյթունի ազատութեան ձգտումը կը սկսի այս թուականէն:

Թէ ինչն՝ Զէյթունն ինչ իտլո՛ւ է այ՝ երկը

Զէյթունի Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ մէջ գտնուած Գանձ անուն մի ձեռագիր պատմութիւն, որ Քրիստոսի 1624 թուականին գրուած է, հետեւեալ կերպով կը բացատրէ այս հարցը:

Երբ գաղթականաց յաջորդաբար աւելնալովք Զէյթունի ժողովրդեան թիւն աճեցաւ, դատաւոր-կառավարչի մը պէտքը զգալի եղաւ. ուստի մի արժանաւոր անձնաւորութիւն ընտրելու համար ժողով կազմեցին եւ միաձայն հաւանութեամբ իրենց պետ նշանակեցին Սեթ անուն բարձրահասակ ու հսկայ մի անձ, որ Զէյթունի հին եօթն տան սերունդներէն միոյն կը պատկանէր: Սա արդարութեամբ ու անաչառութեամբ կառավարելով ժողովուրդը՝ մեծ անուն եւ համբաւ ստացաւ, այնպէս որ շրջակայ գիւղօրէից ժողովուրդը, նոյն իսկ օտարազգիք, փոխանակ Մարաշի պէյին գիմելու՝ ասոր կը գիմէին, իրարու յորդոր կարգալով, թէ Սեթին գնացէք. այս յորջորջումը այնչափ կրկնուած է, որ հուսկ ապա երկրին անունն ալ Սեթին՝ յետոյ Զէթին կամ Զէյթինի փոխուած է 1545 ին:

Սոյն ձեռագրի վերջ կայ մի այսպիսի յիշատակարան. «1624 յուլիս 4. գրեցաւ Գանձ զըքոյկս ընդ հովանեաւ սրբոյն Սարգսի զօրավարին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին եւ չորեքտասան զինուորացն»:

«Յիշեցէք միով հայր մեղայիւ տրուպ քահանայս Ծիծաղանեան Ուսկան երէց. յառաջնորդութեան Յէր Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի»:

Վերոյիշեալ բացատրութենէն տարբեր՝ կայ մի ուրիշ կարծիք եւս, որ աւելի պարզ եւ բնական կը թուի. այսինքն՝ զէյթունցիք իրենց անկած այգիներուն հետ մեծ քանակութեամբ ձիթենիներ ալ անկելով, որոց հետքեր գեւ եւս կը տեսնուին աստ անգ, ատկէ Չէյթուն յորջորջուած է երկիրն ալ՝:

Մոտ Կրիստոսեանն է Չէյթունն
Եւ որչափն սրբավայր

Ս. Աւուսարիչ եկեղեցւոյ քահանաներէն Ենովք քահանայ Գաւիթ - Երեցեանի յունական գրով ու հին հայերէնով գրած մազադարձեայ ձեւագիր աւետարանին ետեւը կար մի ծանօթութիւն զէյթունցւոց քրիստոնէութիւն ընդունելու մասին:

Սոյն աւետարան, որ Մանկութեան աւետարան կը կոչուէր, գրուած է Քրիստոսի 250 թուականին: Աւաղ որ այս անգին հնու-թիւնը Գող Վասլի հռչակաւոր աւետարանին եւ ուրիշ կարեւոր ձեւագիրներու հետ այրեցաւ 1884 թ մեծ հրդեհին: Այս իրողութիւն հետեւեալ կերպով կը պատմուէր յիշեալ ձեւագրին մէջ:

«Յամի տեառն 75 Ս. Բարդողիմէոս առաքեալ, երբ Հայաստան կ'երթար զՔրիստոս քարոզելու, կը հասնի Գերմանիկ (Մարաշ) ու քաղաքէն քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ Քառասուն ուկ (Գըրգ կէօզ) կոչուած տեղը, որ Արքե-րէ Կլ-ի (Փունար-բաշի) ալ կ'ըսուի, հրաւիրելով զքաղաքացիս կը քարոզէ նոցա եւ հաւատացեալները կը մկրտէ նոյն ջրով յանուն Հոր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ: Այժմ այս տեղ կը կոչուի Թաքս-առաքէօլ² (Թաղէոս առաքեալ):

Յետոյ Բարդողիմէոս առաքեալ այս քաղաքէն հեռանալով կու գայ Չէյթունի հարաւային արեւելեան կողմը Շէհրճօկ (քաղաքիկ) կոչուած տեղը, որ Չէյթունէն 2 ժամ հեռաւորութիւն ունի, ու այնտեղ բնակող կռապաշտ ժողովրդեան ալ կը քարոզէ իւր վարդապետութիւնը, բայց նոքա մերժելով զայն՝ սաստիկ կը բարկանան անոր դէմ եւ վրան յարձակելով կ'ուզեն սպաննել, իսկ նա մօտակայ անտառ մը փախչելով կ'ազատի. այն գիշեր բոլոր քաղաքացիք բորո-

¹ 1780 թուականին Էօմէր փաշան Չէյթունի վրայ դարձով՝ բոլոր այս ձիթենիները կարել տուաւ իւր զօրաց:

² Սոյն անուանակոչութիւնը եւ վերոյիշեալ ձեւագրի նշանակած Բարդողիմէոս առաքելոյն վերագրուած քարոզութիւնը կը հակասեն իրար:

տութեան ախտով վարակուելով՝ այս գժբազդութիւնը կը վերագրեն առաքելոյն եւ ի խոյզ կը լինին նմա որտի զղջմամբ, որպէս զի դայ եւ բժշկէ զիրենք. երեք օր յետոյ Աստուծոյ հրեշտակը երազին մէջ երեւնալով տեղւոյն քաղաքապետին՝ կը յանդիմանէ նոցա շարութիւնը եւ կը հրամայէ անպատճառ դանել առաքեալը եւ հետեւիլ անոր քարոզութեանց, եթէ կ'ուզեն բժշկուիլ իրենց հիւանդութենէն. երբ քաղաքապետը երկիւղածութեամբ անոր տեղը կը հարցնէ, «քաղաքին արեւելեան կողմը անտառին մէջն է»՝ պատասխանելով, «նոյստ կ'ըլլայ հրեշտակը»:

Հետեւեալ առաւօտ քաղաքապետին հրամանաւ բոլոր ժողովուրդը կռատուն հաւաքուելով կ'ունկեդրեն քաղաքապետին տեսած երազին, եւ անոր հետ դիմելով նշանակեալ վայրը՝ կը գտնեն Աստուծոյ մարդը, որ կ'աղօթէր. արատուալից աչք կը պաղատեն զայն, որ բժշկէ զիրենք, նա ալ ի գութ շարժելով կ'առաջնորդէ զանոնք քաղաքին հիւսիսային կողմը, քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ, ուր կայ ծծմբահամ ջերմուկ մը, եւ կը հրամայէ անոնց լուացուիլ այդ ջուրին մէջ. ապա Աստուծոյ լեռան լանջակողմը հասնելով ծնրադիր կ'աղօթէ Ս. Առաքեալը, պատուիրելով միանգամայն բոլոր ժողովուրդեան աղօթակից ըլլալ իրեն. նոյն պահուն երկնային պայծառ լոյս մը ցլուսնալով կ'ողողէ ամբողջ վայրը, եւ Ս. Առաքելոյն աղօթած տեղէն ալ ջուր մը բղետելով կ'արբուցանէ բոլոր ժողովուրդը. այդ ջուրէն ներկայք աւազան կազմելով Առաքելոյն հրամանաւ կը մկրտուին եւ իսկոյն բժշկութիւն կը գտնեն իրենց ախտէն, այս պատճառաւ տեղւոյն անունը Փրկիչ կը կոչեն. յետոյ նոյն անուամբ մատուռ մը եւս կը կանգնեն, ուր ջերմեանդ քրիստոնեայք ուխտի կ'երթան, 2 ժամ տեղ բսկոտն քալելով»:

1829 ին հոգելոյս Ս. Յովհաննէս Եպիսկոպոս Այնթապի առաջնորդ շարանջակցի եւ Ս. Յակոբոս Եպիսկոպոս զէյթունցի տեղւոյն ժողովուրդեան աջակցութեամբ՝ այն մատրան տեղը գմբէթաւոր շքեղ եկեղեցի մը կառուցին ձեռամբ եւդոկիացի ճարտարապետաց, յոյժ գեղեցիկ նկարներով ու պատկերներով. սակայն 1895 դեկտեմբ. 2 ի թրքական կռուոյն ժամանակ գմբէթը քանդուեցաւ:

Այն եկեղեցւոյ շրջակայքը այնպիսի գեղեցիկ ու գմայլելի տեսարան մ'ունին, որ բոլոր տեսողաց հիացում կը պատճառեն: Սորա հիւսիսային արեւելեան կողմը քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ կը

գտնուի Եշիւրը կոչուած գիւղը, որ Ղաւըճուր ալ կ'ըսուի (Ղըլըճը): Սորա բնակիչք ի սկզբան անկրօն՝ քիւրտեր են եղեր ու յետոյ քրիստոնէութեան գարձեր. այժմ ջերմեռանդ հաւատացեալներ ու քաջ պատերազմողներ են:

Մարաշու իշխանութեան տակ Փաղարճէի կոչուած աւանին մէջ գարգիս գտնուած Ղըլըճը մականուանեալ քիւրտերու գոյութիւնը կենդանի ապացոյց մ'է սոյն աւանդական պատմութեան ճշմարտութեան: Միեւնոյն բանը կ'ըսուի նաեւ Ասփուր (Աւագ լեռ) կոչուած գիւղի հայ բնակչաց համար ալ: Այս երկու գիւղերն ալ Արեգինի՞ կը պատկանին:

Բայ ի Ս. Փրկչէն՝ Բարգողիմէոս առաքեալը Ս. Կարապետ աւանուամբ մենաստան մ'ալ շինեց ջերմուկի հիւսիսային արեւմտեան կողմը, այժմ աւերակ, բայց ջերմեռանդ հայը չի մոռնար երբէք իւր ուխտատեղին, թէեւ քարուքանդ եղած ըլլայ այն, անոր փլատակն ալ կը յարգէ, անոր հողն ալ կը պաշտէ, եւ այս է թերեւս իւր բարոյական զօրութեան գլխաւոր կռուանը: Քրիստոս ու իւր խաչը, կրօնքն ու եկեղեցին հայուն համար եղած են միշտ անձեռնմխելի որբութիւններ, նեղութեանց մէջ իւր մխիթարութիւնը եւ կռիւներու մէջ իւր զօրավիգը: Ուստի զէյթունցին տարին միանգամ կ'այցելէ Ս. Կարապետի աւերակ մենաստանը (Աարդավառի մեռելոցին օրը), ուր Պողոսայիթ թագի քահանայք կը պատարագեն:

Աւանդութեամբ կը պատմուի, թէ թեճիբլիցի վրանաբնակ թուրքմէնները ամարանոցէն վերագարձած ատեննին այս կողմէն անցնելով՝ սոյն վանքի մէջ գտնուող մէկ վարդապետը կը սկսին շարժարեւ, որպէս զի պահուած դրամներուն տեղը ցոյց տայ, այլ նա միշտ լուռ կը չնայ, այն ատեն կը մերկացնեն զինքը, ու բլուրին գազաթէն մինչեւ ձորը քաշկրտելով ամբողջ մարմինը կը խոշտանգեն. վարդապետը գարձեալ չի խօսիր, շարագործները յուսակտուր եղած կը թողուն

1 Մինչեւ այժմ ալ այդ տեղեր կան քիւրտեր, որոնք անկրօն են կամ, աւելի ճիշտն ասենք, տարօրինակ կրօն կը պաւանին. կը հաւատան հօգեփոխութեան եւ այլն: Այդ քիւրտեր թուրքերուն եզիտ կ'ըսեն, թուրքերն ալ անոնց եզիտ-զըզըլուշ կ'ըսեն:

2 Ղըկզին կամ Ալապաշ, որ Ջէյթունի հարաւային արեւելեան կողմն է, նշանաւոր եղած է Ռուբինեանց ժամանակ: Մեծն լեռն երբ փառաւոր հանդիսով թագաւոր օծուեցաւ Սոսի մէջ՝ հանգիստդիր 14 եպիսկոպոսներէն մին ալ Արեգինի արքեպիսկոպոսն էր:

արիասիրտ եկեղեցականը ու կը մեկնին, բայց շուտ կը պատժուի իրենց անզգամութիւնը: Հեղեղանման անձրեւ մը տեղարով ձորերն ու հովիտները՝ մանաւանդ Անիի ձորը ահագին գետերու կը փոխարկեն, եւ թուրքմէնները իրենց կիներով ու որդիներով, արջառններով ու հօտերով, բեռնակիր անասուններով եւ ամեն կահկարասիներով գետամոյժ կը լինին ամենամեծ մասամբ, նման փարաւոնեան բանակին, որ ընկղմեցաւ կարմիր ծովի մէջ. փոքր մաս մը միայն կը յաջողի ազատիլ սաստիկ ճիգերով եւ այս դժբաղդ պատուհասը վերագրելով վարդապետին զէմ՝ գործած իրենց անգթութեան՝ կ'ըսեն «այս մեր գլխուն եկածը անխօս գարապաշէն (վարդապետէն) եղաւ»: Այս պատճառաւ թուրքերը սոյն ձորը Սեօյլէմեշ-Գերեմի (Անխօսի ձոր) կը կոչեն մինչեւ ցայսօր:

Զէյթունի արեւելեան կողմը մէկ ժամ հեռաւորութեամբ Պերզինկայ լեռան կողին վրայ շինուած է Ս. Աստուածածին անուն վանք մը, ուր կը գտնուի Անանիա առաքելոյն Ս. Աջը: Նոյնպէս Զէյթունի արեւմտեան կողմը անկէ 6 ծամ հեռաւորութեամբ Գրեմիի լեռան ստորոտը Ս. Փրկիչ վանից զէմ՝ առ զէմ կայ Ս. Կարապետ անուն երկրորդ վանք մ'ալ, որ Ֆրնըզցւոց կը պատկանի. ասոնք եւս Ս. Առաքելոյն գործունէութեան պտուղներն են:

Ս. Փրկիչ վանքի առաքելական հաստատութիւն մ'ըլլալը հետեւեալ ժողովրդական հին երգն ալ կ'ապացուցանէ.

Բարգուղիմէ յայս աղօթեաց,
 Լոյս ի վերայ կամար կապեաց,
 Ծնգատեղաց սուրբ ջուր բղխեաց,
 Ո՛վ սուրբ փրկիչ եւ ազատիչ,
 Ազատեալ զմեզ, Յիսուս փրկիչ.
 Յոյս, ապաւէն քրիստոնէից:

Աւագ լերին կոչի տեղի,
 Ծաղկունք բուսեալ ի շորս կողմի,
 Փառք եւ պարծանք Ուրիա քաղքի,
 Ո՛վ սուրբ փրկիչ եւ ազատիչ, եւն:

Յիսուս Քրիստոս յերկնից իջաւ,
 Լռաքելոցն երեւեցաւ,
 Մարդկան ազգի մեղքն բարձաւ,
 Ո՛վ սուրբ փրկիչ եւ ազատիչ, եւն:

Եօթանասուն եւ հինգ թուոյն,
 Ի գալ սրբոյ առաքելոյն,
 Յախտէն բուժեաց փրկչին յանուն.
 Ո՛վ սուրբ փրկիչ եւ ազատիչ. եւն:

Իբրեւ նուիրական սրբութիւններ՝ դէյթունցին յարգական
 խորին զգացում մը կը տածէ նաեւ հետեւեալ առարկաներու նկատ-
 ժամբ:

Աթըն-տարթօ (անբանի քարտակ) մեծ քար մ'է, որոյ գագաթը
 անկուած կայ երկաթեայ մի օծեալ խաչ, յոյժ վաղեմի ժամանակ-
 ներէ հետէ: Ամառ ատեն ասոր տակը անգործ մարդիկ կու գան զո-
 վանալու համար: Ար գտնուի քաղաքին արեւելեան կողմը 5—6 վայր-
 կեան հեռաւորութեամբ:

Առ-լուր-տօր (կլոր քար), արեւմտեան կողմը՝ միեւնոյն հեռաւո-
 րութեամբ, նոյնպէս ունի վրան երկաթեայ մեծ խաչ մը:

Տ֊ֆօլ-տօր (տափակ քար) հարաւային կողմը:

Թօղլենց-տօր (թօղլեանց քար) հարաւային արեւելք:

Պոսլտիցի-նց-տօր (Պուչախցեանց բլուր) արեւելք:

Ղոս-լո (մարտկոց) հարաւային արեւմուտք:

Այս նշանակեալ քարերը Զէյթունի իբրեւ անանցանելի պատ-
 նէշներ նկատուած են, շնորհիւ իրենց նուիրագործեալ հանգամանքի,
 զոր կը վայելին սրբա անյիշատակ ժամանակներէ հետէ, եւ արդարեւ
 այնքան բազմաթիւ կռիւներու եւ պատերազմներու մէջ չէ պատահած
 դէժ մի անգամ, որ թշնամւոյն ոտքն այս սահմաններէն ներս անց-
 նելու յանդգնած ըլլայ:

Զէյթունի Ռ֊ղէրը

Բնական ամրութիւններով ու սրբագործեալ պատնէշներով
 պահպանուած սոյն քաղաք, որ գրեթէ քառակուսի ձեւ մը ունի,
 բաժանուած է չորս գլխաւոր թաղերու.

ա. Շօֆօթան Ռ֊ղ (Պօզ-պայիր), արեւելեան կողմը, որուն հա-
 բան ու արեւելքը կտրելով կ'անցնի Չոր գետակը:

բ. Եղը-պեան Ռ֊ղ (Գարկըլար)՝ հարաւային կողմը. նոյն գետն
 ասոր ալ հարաւէն կ'անցնի:

գ. Ենի-տէնե-Ռ֊ղ (Աերի թաղ), հիւսիսային կողմը՝ Քերթերի
 ստորոտը, որուն արեւմտեան կողմէն կը հոսի Շուղըր գետն եւ ա-
 րեւելքէն Չոր գետակը:

Գ. Սուրենեան Ռաշ (Միջին Թաղ) Ենի-տիւնեա ու Եաղուպեան Թաղերու մէջտեղն եւ Ըօվրօեան Թաղի հիւսիսային կողմը կ'իյնի: Սորա եւ Եաղուպեանի արեւմտեան կողմէն կը հոսի նոյնպէս Ըուղուր գետը:

Սոյն Թաղերէն իւրաքանչիւրն իւր յորջորջումն ստացած է իւր վրայ իշխող հայ ցեղերու մականունէն, որոնք նշանաւոր հանդիսացած են իրենց խելքով, քաջութեամբ ու հայրենասիրութեամբ:

Հիմնադիր և շինող իշխան-Ռեանց

Սուրենեան Թաղի իշխանութիւնը կը սկսի 1545 թ. վերոյիշեալ Սեթէն եւ իւր յորջորջումն ստացած է սորա եղբօրը Սուրէն իշխանի անունէն: Ամենահինն է սա այս իշխանութեանց մէջ: Չէյթուլի բերդին՝ տէրն ըլլալով սորա՝ մինչեւ հիմա այնտեղ կը բնակին, 30 տունն կը բաղկանան եւ եօթ ծիւղ ունին, Սուրենեան, Սեթեան (Սեթեաք), Բասիլտեան, Կէյիկեան, Մահտեսի Արդիվարեան, Ախպաշեան եւ Թուսիկեան:

Եաղուպեանց հիմնադիրն է Յակոբ անուն մի անձ, որ 1780 թուականին Չէյթուլի վրայ արշաւող Էօմէր փաշան սպաննեց տարօրինակ միջոցաւ մը ու զարմանալի ճարտարութեամբ: Այս ամենը պիտի պատմենք իրենց կարգին:

Ենի-տիւնեա Թաղի իշխանութիւնն ի սկզբան Աբարտեան ցեղին կը պատկանէր, սակայն յետոյ Ենի-տիւնեա Հաճի Ղազար աղայի հօր (որուն անունը դժբաղդարար դեռ անծանօթ մնացած է) յանձնուեցաւ համահաճութեամբ Չէյթուլի կրօնական եւ աշխարհական երեւելիներու, վասն զի սա Ապպանի մէջ տիրապետող նշանաւոր թուրք հարստահարիչ մը սպաննելով անոր ձեռքէն ազատեց հայ հարս մը, 1790 թուականին, ու ինքն եկաւ Արեգին. հօրեղբօրորդին ալ Հաճին փախաւ: Սպանութեան դէպքը յաջողցնելէն վերջն ըսեր են «Ենի տիւնեայա կէլտիք» (նոր աշխարհ եկանք):

Ըօվրօեան Թաղի իշխանութիւնը կը սկսի 1800ին հաճի Սահակ աղա Ըօվրօեանէն, որ իւր քաջութեամբ նշանաւոր հանդիսացած է Ղալէնտէր փաշայի գէմ մղուած պատերազմին մէջ եւ ամիսի մը չափ

1 Այս բերդի բարձրութիւնը 70 մէթր կը հաշուուի գետի կողմը. միւս կողմէն այնքան բարձր չէ. միջնաբերդ մըն է սա:

չ-իք (չորպա, ապուր) կերցուցած է աղքատ ժողովրդեան, եւ ասկէ ծագում առած է այս ցեղին Շօվրօեան մականունը:

Այս շորս՝ իշխաններէն իւրաքանչիւրն իւր թաղի վրայ միայն կ'իշխէր², այդ սահմանէն դուրս չունենալով ո եւ է ազդեցութիւն. իսկ իրենց սահմանին մէջ ամենազօր էին գրեթէ, իրենց հպատակաց կեանքին վրայ ալ իրաւունք ունենալով, այնպէս որ շնացող այր մը կամ կին մը երկու-երեք անգամ խրատուելէ յետոյ երբ անաստեր՝ իշխանին հրամանաւ կը սպաննուէր, իսկ մարդասպան մը կրնար ազատուիլ միայն իւր թաղէն ուրիշ թաղ մը խոյս տալով եւ տեղւոյն իշխանին պաշտպանութեան տակ մտնելով: Այս պարագային 12 զապտուկները, որոնք՝ իբրեւ խորհրդական ու զինակիր՝ իւրաքանչիւր իշխանի կ'ընկերանային ամեն կարեւոր խնդրոց մէջ, մարդասպանին տունըն երթալով հիմնայատակ կը քանդէին զայն իշխանին հրամանաւ, եւ այսպէս գոհացում տուած կ'ըլլային սպանելոյն ընտանեաց. ժամանակ անցնելէ յետոյ, երբ այդ ընտանիք ներէր³ մարդասպանին ու հաշտուէր անոր հետ՝ կարող էր նա այլ եւս ազատօրէն շրջիլ ամեն տեղ, ոչ ոք իրաւունք ունէր անոր մը ո եւ է մնաս հասցնելու, որովհետեւ հակառակորդք երբ կը հաշտուին, արդէն կ'եղբայրանան իրարու:

Իշխանական այս առանձնաշնորհում վերցաւ 1865ին, երբ թուրք կառավարութիւնը մուտ գտաւ ի Զէյթուն: Չորս թաղերու պետերը, որոնք ընկնյօր (ծեր) կը կոչուին, ժառանգական իշխանու-

¹ Այս շորս իշխանաց սերունդէն մնացած յիշատակք, 1 Եազուպեան Մկրտիչ աղայի թուրք 1 Ե. ոն էֆէնաի, 2 Շօվրօեան Հազօր աղայի եղբօրորդի կարապետ էֆէնաի, 3 Սուրէնեան Նազարէթ աղայի զաւակ կարապետ էֆէնաի, 4 Ենի-ախնեայեան Աստուածատուր աղայի զաւակ Յակօբ էֆէնաի: Սոքա ներկայիս ոչլ եւ առողջ են եւ պատուաւորք Զէյթունի հասարակութեան:

² Բաց ի Զէյթունէն իշխանք 1865-էն առաջ կը տիրէին նաեւ. քանի մը զիւղօրէից. 1. Սուրէնեան՝ Ղօզնու զապ, Հաճի-աերէ, Թանըր (տաճկաբնակ) եւ Յետիկէլ, (աճ.): 2. Եազուպեան՝ Աւազ-կալ, Խերէղէճ, Ղոււր, Գաթու-գայա. 3. Ենի-ախնեա՝ Արեգին, Եյլէնճէ, քէթման (տաճկաբնակ), Սարը-կէօզէլ կամ քիւրէճիք (տաճկ.) եւ 4. Շօվրօեան՝ Ֆէնի կամ Խէպի (քէլլօր) եւ Յետի. քլէք (տաճկ.): Իշխանները կամ անոնց զըրկած մարդիկ ամեն տարի այդ գիւղերուն կաւէրը կը շափէին եւ 20 շափին մէկը կը վերցնէին իբրեւ իշխաններու ձիերուն արժաւքի (գարինց):

³ Ներու մը աս պէս կ'ըլլար՝ թաղին իշխանն եւ միւս պաշտպան եղեալ իշխանը՝ 12 զապտուայիով միասեղ, մարդասպանը ուսին վրայ 1 կանգուն ճերմակ կտաւ իբր պատանք կրելով՝ կու գան սպաննուածին տունը. այս ատեն կը ներուի:

Թիւն ունէին, այնպէս որ՝ երբ անոնցմէ մին մեռնէր, բոլոր եկեղեցական դասը, միւս իշխանները եւ իրենց զուգորայնները հանգուցելոյն տունն երթալով՝ նորա որդին կամ եղբայրը (եթէ չ'ունէր որդի) մէջտեղ կը բերէին եւ եկեղեցականք անոր վըայ պահպանիչ եւ օրհնութիւն կարգալով կը նստեցնէին զայն բարձր բազմոցի մը վըայ եւ այսպէս կը հրատարակէին զայն իշխան նոյն թաղի, այնուհետեւ բոլոր թաղեցիք պարտաւոր էին պատկառանքը հնազանդիլ անոր, թէեւ ըլլար տիգը անչափահաս. անհնազանդ անձինք նոյն իսկ մահուամբ կը պատժուէին: Այժմ եւս թէեւ այդ պաշտօնական ձեւակերպութիւնք վերցած են, սակայն ժողովուրդը միշտ յարգանքօք կը վերաբերուի դէպի իշխանական ցեղերը, մանաւանդ պատերազմներու ժամանակ, յորս ի վաղուց անափ մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած են նոքա իրենց միաբան գործակցութեամբ:

Կրծի, Դպրոց, Եկեղեցական Եւ Նահապետի

1500 տունէ կը բաղկանայ Ձէյթուն քաղաքը, զուտ հայ եւ կրօնքով լուսաւորչական: Ունի այժմ չորս եկեղեցի, — Ս. Աստուածածին՝ Սուրէնեան թաղի մէջ, Ս. Սարգիս՝ Եաղուպեան թաղի մէջ, Ս. Յովհաննէս՝ Զօլբօեան թաղի մէջ եւ Ս. Լուսաւորիչ՝ Ենի-տիւնեան թաղի մէջ: (Թէեւ փոքր մատուռներ եւս կային, բայց մեծ հրդեհին այրեցան, այն է՝ Ս. Հրեշտակապետ, Ս. Բարսամ, Ս. Թորոս, Ս. Պօղոս-Պետրոս ինչպէս եւ Ս. Յակոբ մեծ եկեղեցին):

Ասոնց իւրաքանչիւրն ունի մէյմէկ նախակրթարան դպրոց իւր մօտ, հաստ՝ ալ աղջկանց վարժարան: Աերոյիշեալ Ս. Յակոբ անուամբ մեծ եկեղեցին մեծ հրդեհի ժամանակ այրելով՝ նորա տեղ հրկիզելոց օգնող մասնաժողովին կողմէն ղրկուած դրամական նպաստի շնորհիւ դեղեցիկ վարժարան մը կառուցուեցաւ՝ կեսարացի Գույումճեան քերովլէ էֆէնտիի հսկողութեամբ: 1866—67 թւին թէեւ կրօնական բաժանում մը մտաւ Ձէյթունի մէջ, մի քանի տուններ կաթողիկոսութեան, մի քանիներ ալ բողոքականութեան յարելով, սակայն ասոնք մինչեւ հիմա չունին իրենց յատուկ կրօնական ո՛ր եւ է հաստատութիւն՝, վասն զի շատ սակաւաթիւ են, գրեթէ 20 ական տուն:

1 Բողոքականներն ունին մի փոքր ժողովարան. իսկ Վաթաղիկները կը պատարագեն սոսկ սենեակի մը մէջ:

Այս բաժանում քաղաքական տազնապի մը հետեւանքն էր, ապա թէ ոչ զէյթունցի հայը սաստիկ ջերմ սիրով յարած է իւր մայրենի Ս. եկեղեցւոյն, եւ այս սէրը միշտ վառ պահելու ջանադիր եղած են եկեղեցական ս. հարք, որք ի սկզբանէ անտի կարեւոր գիրք մը ունեցած են այս արկածաշատ երկրի ամեն յեղաշրջմանց մէջ: Ասոնցմէ նշանաւոր անձնաւորութիւններ ալ ելած են, մեծ մասամբ Ս. Աստուածածնի վանքին մէջ դաստիարակուած, որք եկեղեցական ամենարարձր աստիճաններով օգտակար հանդիսացած են նաեւ ընդ-հանուր հայութեան: Սղբա են:

Սիւսէօն	կաթողիկոս Սայ	1539 թուականին
Ղազար	” ”	1545 ”
Խաչատուր	” ”	1570 ”
Կարապետ ¹ Գ.	Ս. Էջմիածնի	1726 ”
Սարգիս Պատրիարք	Կ. Պօլսոյ	1587 ”
Յովհաննէս	” ”	1590 ”

1 Ասիկա, ինչպէս որ Աստուածաշունչ գրոց յիշատակարանի մէջ երկարօրէն կը պատմէ իւր անձին վրայ. «Եօթնամսննի ծնեալ, առէ, ես եօթն ամ զկաթն առեալ ի մօրէս, յաղագս որոյ ծնիւր իմ մակամայնեցեալն, սա Ջէյթուն ծնած է 1661ին, իր հօր անունն է Մարտիրոս (Մերտիրիւս) Գահալ մականուանեալ, մօրն անունը Մարիամ (Մարիամ). գահուկէն աղաւաղեալ Գահակոնց կամ Գէգիւնց կը կոչուի. այժմ Գահակոնց սերունդը կայ քաղաքին վերի թաղը, քերծէր ըսուած տեղը. Գահ (գօհ) Ջէյթունի բարբառով սարկքոս մարդ կը նշանակէ: Իւր ծնողաց մեծելէ ետք լսելով իւր հայրենակից Սաչու կռեցեալն Ստեփան վարդապետի՝ Գաղատիոյ վիճակին վրայ եպիսկոպոս ձեռնագրուելը, անոր քով գնաց Անկիւրիա եւ անոր ձեռաց տակ վարժուելով (1681) արեգայութեան կորդ առաւ անկէ, իսկ 1684—1687ին ծայրագունութեան աստիճան. եւ վանքի նորագութեան համար շատ աշխատեցաւ ու շատ մը սպասներ անցնելու հոն եւ ապա զբուսեցաւ Նահապետ կաթողիկոսին քով եպիսկոպոս ձեռնագրուելու ու յետոյ տեղւոյ յաջորդ եղաւ եւ 30 տարիէն աւելի պաշտօնավարեց (1694—1726): Ղազար Չահակցին նորին սրբազնութեան համար կ'ըսէ որ «էր այր չքեղ եւ փառազարգեալ»: Իւր ամուսնակալութեան երկար տարիներուն մէջ Գաղատիոյ եկեղեցիներուն եւ վանքերուն մէջ շատ մը նորագութիւններ եւ շինութիւններ ըրաւ, զբքերով ու սպասներով նստացուց: Յետոյ իւր ձեռնասուն աշակերտ Մովսէս վարդապետի հետ (1705) ուխտի գնաց Երուսաղէմ, Հռոմկալոյ եւ իւր հայրենիք, ուր շորս ամփս կեցաւ թէ իւր եղբայր Ստեփանոս Երէցի հետ տեսնուելու համար եւ թէ ապաստանաց երեսէն ճանապարհներ եղած երկիւղներու պատճառաւ. այս մտքին իւր ընկեր Մովսէս վարդապետ կը գրէ թէ՛ յԱնդ (ի Ջէյթուն) զուրս մը բարտարեցաք, թէ ի Ս. Փրկիչն, թէ ի Ս. Աստուածածնայ վանքն եւ թէ յԱնանիա Ասաբիոյն Ս. Ալն, որ ի Ջէյթունոյ վանքն կայ եւ ուսուցչին մերոյ գերեզման (Ստեփաննոս եպիսկոպոսի), եւ անչէն զանոյի կալաք աւուր:

Աւելորդ շինք համարիւր այս բարձրաստիճան եկեղեցականաց կարգին յիշել նաեւ այն եպիսկոպոսներն ու վարդապետները, որք յաջորդաբար պաշտօնավարեցին ի Ջէյթուն իբրեւ առաջնորդ կամ իբրեւ վանահայր :

Սոքա են. —

1586	Յովհաննէս Ա. Եպիսկոպոս	
1596	Ծերուն	”
1624	Մկրտիչ	”
1666	Մովսէս	”
1694	Ստեփան	” (Սաշու մականուանեալ)
1720	Կարապետ Ա.	”
1800	Յովհաննէս Բ.	”
1806	Յարութիւն	”
1808	Միքայէլ	”
1817	Մարտիրոս	”
1821	Պօղոս	”
1823	Յակոբ	” Պըշտեան
1826	Մատթիա	” Ղազիկեան
1828	Յակոբոս	” Պօստանեան պարմազը քէսիք (մատնատ)
1832	Սարգիս Ա.	” Խանդբորեան

Հարիւր եւ քսան յաճէ թորգոմանց՝ որ իբրեւ զառիժ չըլէին շուրջ զմեզ, բայց յետոյ փախստեայ ճանապարհաւ հազիւ հասաք ի Հաճնայ վանքն, առ Ովհաննէս Կաթողիկոսն, Ուրիշ շինութիւններէն վերջ, Աստուածատուր Կաթողիկոսին վախճանելէն ետք, Կ. Պօլսոյ մէջ Կաթողիկոս օծուեցաւ 17 փետր. 1726ին, ուր աեղ Յովհաննէս վարդապետ (Կօլտա) եպիսկոպոս ձեռնադրեց, որը եղաւ Պատրիարք Կ. Պօլսոյ, եւ ապա ինք մկնեցաւ ի Ս. Էջմիածին եւ շորս տարի գահակալելով վախճանեցաւ 1730 թուականին (Համեմատ «Սխուանդ Ղ. Աւելանի») :

Եպիսկոպոսութեան ժամանակ Ջէյթուն այցելած ատեն Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն փոքր եւ պատուական սկիհ մը նուիրած է հետեւեալ յիշատակարանով, որ մինչև ցայսօր կը չնայ .

«Յրեշտակ է Ս. Սկիհս Ուրիշոյ Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ Ս. Սեղանին : Յամք Յեառն 1705 նուիրատուս ծծկեր Կարապետ Եպիսկ. Գահկոսն :

Առաջնորդ Գաղաթիոյն :

Գրեղեմանը կը գտնուի Վաղարշապատի Սբ. Հռիփսիմ վանքի գաւթին աղակողմը, բայց տապանաքարը լաւ չի որոշուիր չըլակայ սալերէն :

- 1851 **Յովհաննէս Գ. Եպիսկոպոս Էզրսիւզեան. սա մեծ ծառայութիւն մատոյց Ս. վանքին շինութեանը**
- 1861 **Սարգիս Բ. „ Կիլիկեան**
- 1883 **Կարապետ Բ. „ Բէշէեան. այժմ ողջ է:**

Մարտիրոս վարդապետ Պալեան Մարաշցի

- Յարութիւն** „ **Տ. Դաւթեան**
- Դաւիթ** „ **Տ. Դաւթեան. Վէրիբ-քէօփրին վախճանած է:**
- Պետրոս** „ **Բէշէեան. Զէյթուն վախճ.**
- Պօղոս** „ **Տատիշեան „ „**
- Սարգիս** „ **Կիլիկեան. Գարաման ք. վախճ.**
- Ստեփան** „ **Աղճապեկեան. Պրուսա ք. վախճ.**
- Գալուստ** „ **Տ. Գալստեան. Ազիզ փաշայի պատերազմին նահատակուեցաւ 1862 ին:**
- Մամբէ** „ **Զմշկածակցի. Ս. Փրկչի վանքը նահատակուեցաւ նոյն պատերազմին (1862):**
- Յովհաննէս** „ **Զօփուրեան. Զէյթուն վախճ. 1896 ին:**
- Գրիգոր** „ **Աբարդեան. այժմ ողջ է. Պօլիս կը գտնուի:**

Նշանաւոր եկեղեցականներէ զատ Զէյթուն ունի նաեւ իւր նահատակներն ու ճգնաւորները, որոնցմով կը պարծի նա կրօնասիրական հպարտութեամբ:

Քրիստոսի 300 ական թուականներուն Ստեփանոս¹ անուն շերտաւանդ քրիստոնէայ մը, իւր մօր եւ 34 ընկերաց հետ, իւր կրօնքին սիրոյն համար կռապաշտ դատաւոր Սոկրատի հրամանաւ նահատակուելով, կը թաղուի Կանչիի մէջ, որ թուրքերը Զուգուր-հիսար կը կոչեն, Ֆրնուզէն 4 ժամ հեռաւորութեամբ. վրան կայ մի փոքր մատուռ, ուր կրօնական պաշտօն կը կատարուի տարին միանգամ Եղիական պահոց յաջորդող կիւրակէ օրը, եւ այն պահքն ալ Ս. Ստեփանոսի պահք կը կոչեն զէյթունցիք. «Սրբաբնիկսո պօքը իկիք» — սուրբ Ստեփանոսի պահքը եկաւ, կ'ըսեն:

Վերջերս ալ կար Մեւքոն անուն մի ճգնաւոր, որ խիստ ժուժկալութեամբ ու սակաւապիտութեամբ կ'ապրէր. օրը մի անգամ խիստ

¹ Ունեցի Ս. Ստեփանոս ասրին անգամ մը հայ Ս. եկեղեցին կը տօնէ ե. յատուկ շարական ունի:

Թեթեւ սնունդ մ'ընդունելով, ժամանակին ամենամեծ մասը աղօթքով կ'անցընէր. 5 տարի Ս. Երուսաղէմ, 5 տարի Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանքը, 15 տարի ալ Չէյթունի Ս. Աստուածածնի վանքին մէջ բնակելով՝ մեռաւ 1896 Ապրիլի 7ին վաթսունամեայ հասակին մէջ. 95ի պատերազմին ժամանակ իւր աղօթից ու մաղթանաց միակ նիւթն էր հայոց ազգի փրկութիւն եւ Չէյթունի զինուոց յաջողութիւնը: Զերմեռանդ ունիացին սորամաղթանքներուն կը վերագրէ իւր փառաւոր յաղթանակը:

Բաց յայոցանէ յիշատակելի անձնաւորութիւնք պէտք է համարուին Չէյթունի տարեգրութեանց մէջ որպէս հայրենասիրութեան նահատակներ ու անձնուէր մարտիրոսներ՝ երկու օտարազգիք, Ֆերիզ օղլու Մէհմէմէտճիլը եւ Չէզբիւկ Մէհմէմէտը, որք 1862ի պատերազմին մէջ հայոց հետ միացած քաջաբար կռուեցան Ազիզ փաշայի զօրաց դէմ, եւ Չարբ-տերէ-տէֆէր կոչուած տեղը կարեւոր խոցուած ինկան մեռան: Քահանայք ասոնց վրայ «հոգւոց», կարգալով՝ յաւիտենական հանգիստ մաղթեցին իրենց ազնիւ հոգիներուն:

Ասոնց նախնիք, թուով 14 հոգի, որք լազ կոչուած ցեղէն էին, 1547ին Տրապիզոնէն Չէյթուն գաղթեցին: Ասոնց գլխաւորներն էին Հաջի Իպրահիմ ու իւր տղան Օսման եւ եղբարքը Աճէմ Ալի ու Չէզբիւկ Մէհմէմէտ, որք սոսկալի ոճրագործներ էին ու տեղական կառավարութեան ձեռքէն խոյս տուած իրենց բնտանեօք հանդերձ: Անթ իշխանին քաջութեան ու մարդասիրութեան համբաւը մինչեւ ասոնց հասած ըլլալով՝ եկան անոր ապաւինեցան. նա ալ ընդունեց զիրենք եւ տեղացւոց վայելած ամեն ազատութիւնները շնորհեց անոնց, այնպէս որ իրենց կրօնական պաշտամունք անարգել կը կատարէին ու ամեն տեսակ շահագործական ձեռնարկներ կ'ընէին. ասով քիչ ատենէն հոգերու եւ այգիներու տէր դառնալով հարստացան, Սուրէնեան թաղին մէջ ալ բնակարան շինեցին: Ասոնք իրենց վայելած շատ մը բարիքներէ զատ՝ հարկատուութենէ եւ զինուորական ծառայութենէ ալ ազատ մնացին մինչեւ 1853 թուականը, որ ատեն Թահիր փաշան 200 զինուորներով Չէյթուն գալով՝ Ս. Աստուածածնի վանքը իջեւանեցաւ եւ պահանջեց, որ անոնք զինուորական ծառայութեան մէջ մտնելով ըստ օրինի կատարեն իրենց պարտականութիւնը: Նոյն ժամանակի հայոց առաջնորդ Յովհաննէս Եպիսկոպոս Էօզթիւզեան, որ փաշային ըրած մեծամեծ պատիւներուն համար շատ համա-

բում ունեցած էր անոր քով, աղաչեց զայն, որ իւր գրակից այդ մահ-
մետականները ազատ կացուցանէ այդ պարտականութենէն. նա ալ
չկրնալով մերժել անոր խնդիրը՝ ընդունեց. այս կերպով սոյն եկամուտ
թուրքեր կրկնապէս երախտապարտ Ճեպին հայոց եւ ի մասնաւորի
բարեսիրտ սրբազանին: Ուստի մշտնջենական հաւատարմութեան ուխտ
ու երգում անելով՝ խոստացան անոնց հետ ապրիլ ու անոնց հետ
մեռնիլ: Ահա՛ այս երախտագիտական զգացմամբ անձնագոհ եղան
իրենց յաջորդող այս երկու թուրքեր, որք լեզուով ու բարքով արդէն
հայացած էին:

I.

Զարմանուհի.

Հեթում. Մ'ուրատ Դ.-ի հրովարտակը:

Զէյթունի հողն ու քարը, օդն ու ջուրը, որ կարծես քաջութեան, հայրենասիրութեան ու ազատասիրութեան հոգի կը ներշնչէ իւր բոլոր բնակիչներուն՝ նոյն իսկ տկար կուտած սեռին եւ որոյ գերեզմանը դիւցազանց քնարան կոչելն իս չափազանցութիւն մը չ'ըլլար, դարեր առաջ անուցած ու ննջարան հանդիսացած է մի նշանաւոր հայ հերոսուհոյ: Այդ հերոսուհին էր Ռուբինեանց Հեթում սպարապետի տիկին Զարմանուհի, որ Գրիգոր անուն մի վատ հայի ձեռամբ իւր սիրելի ամուսնոյ սպանու մէն յետոյ (Ռուբինեանց անկումէն վերջը) փախաւ եկաւ Կօկիսօնի եւ Ռւնիոյ լեռները եւ՝ այն տեղեր հինգ տարիի չափ թափառական պտտելով իւր Գէորգ որդւոյն հետ՝ յաջողեցաւ վերջապէս 300 քաջ լեռնականներ հաւաքել իւր մօտ ու անոնց պլուխն անցնելով յարձակեցաւ տաճկաց վրայ, զորս յաղթելով տիրեց Կապանու 65 տարի: Սորա գերեզման որ կողմ ըլլալը թէ եւ անյայտ՝ սակայն տեղացիք աւանդութեամբ կ'ըսեն, թէ Զէյթունի տէրն է եղեր նա եւ առանց կերակուրի լոկ մրգեղէններով եւ անուշեղէններով կերակրել է միանգամ իրեն հիւր եկող 60 հոգի տաճիկ հեծեալներ:

Ի սէր եւ ի յիշատակ այս քաջարի տիկնոջ՝ շատերը Չարժան կը կոչեն իրենց աղջկանց անունը եւ սոյն անուամբ կիներ խիստ շատ կան մինչեւ ցայսօր: Սորա որդւոյն Գէորգայ սերունդէն էր Հեթում անուն ուսեալ եւ արիասիրտ քա-

Հանան, որ կը պաշտօնավարէր Միջին Թաղի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ եւ որոյ համար աւանդութեամբ կը սուրի, Թէ Կ. Պօլիս երթալով յաջողած է ձեռք բերել Սուլթան Մուրատ Դ-ի այն նշանաւոր հրովարտակը, որ այրեցաւ 1884ի հրդեհին շատ մը անգին հնութիւններու հետ:

Ահաւասիկ յիշեալ հրովարտակին ամբողջ պարունակութիւնը.

«Ջէյթուն գասապասը Թաշըզ օլուպ կէնիշ արագիսի պուլունմատրղընտան՝ իտարէի Թէպիւշէրի իչին կիւճիւք չէքմէլէրի վէ հընթա, շայիր վէ ճէմի հուպուպաթ Թաշըարատան կէլմէսի իյճապ իթտիկի տէրքեար օլտուղընտան՝ մէմալիքը մահրուսէմտէ պուլունան ճիւմէ Թէպասմտան Մարաշ սանճաղընա Թապի Ջէյթուն գասապասը միւթէնա Թութուլարագ Թէտիյէ իտէճէքլէրի իարաճ վէրկիւսինտէն աֆվը շահանէմ օլմուշտուր. եարընըզ սէնէվի մագթու վէրկիւլէրի օն պէշ պին ղուրուշ օլուպ՝ պու մրգտար ագճէի տէ Այա Սօֆիա ճամիի շէրիֆին միւթէվէլլիսինէ Թէտիյէ օլունսուն, քի գանտիլէրէ ղէյթ եաղը ալուպ ճամիի շէրիֆէ նուր ու լէման օլտուն, օն պէշ պին ղուրուշ տա քէնտու քիլիսալէրընէ էտա էյլէսունլար, եինէ գանտիլէր իչին. իպատէթիսանէլէրի միւնէվվէր օլտուն. կէրէք Այա Սօֆիա ճամիսինէ վէ կէրէք քէնտուլէրին քիլիսալէրինէ վազըֆ սայրսընլար, պաշգա հիչ պիր հիւքիւմտար միւտախէլէ իթմէսուն Թէվէճճիւհը շահանէմէ նայիլ օլան Ջէյթունա. վէ տախի Օսմանը մէմուրէյն տէրունը գասապատա պուլունմասուն, հէմտէ Օսմանը մէմուրէյնտէն պիրիսի եօճուլուզլա գասապայա Թէսատիւֆ իտէր իսէ՝ օ սէյյա՜հ տէրունը գասապատա եաթմայուպ շէհրին տըշարսընտա եաթսուն. շէօյլէ քի վէրմիշ օլտուղըմ իսթիսնայիլէթ ու իսթիլզալիլէթէ հիչ պիր Թարաֆտան իսալէ կէլմէյուպ՝

քէնտու քէնտուէրինի խտարէ էյլէսոււնար. շէջլէ պիլէլէր,
ալամէթը շէրիֆէմէ իթիմատ գըլալար

սէնէ սիթթէ ութէլութին ու էլֆ

Ասիթանէի իսթամուլ, Ֆի շէհր եւլ շէվլալ ԿՂ

ՄՈՒՐԱՏ

Թարգմանութիւն

Ձէյթուն գաւառակը քարոտ ըլալով, բնակիչք ընդարձակ հողեր չունենալուն, իրենց պարէնը հայթայթելու համար շատ դժուարութիւններ կը կրեն, այնպէս որ ցորեն, գարի եւ այլ ամեն ընդեղէններ դուրսերէն բերելու հարկադրուած են, ուստի յիշեալ գաւառակը, որ կայսերական կառավարութեան մասը կազմող Մարաշի կառավարութեան տակն է, որպէս արտօնացեալ երկիր՝ զերծ կը կացուցանեմ գլխահարկի տուրքէն, զոր պարտաւոր էին վճարել կայսերական Գանձուն, միայն տարուէ տարի 15.000 դահեկան որոշեալ քանակութեամբ տուրք մը պարտին հասուցանել Այա Սօֆիա մզկիթի հոգաբարձուին, որպէս զի կանթեղներուն համար ձէթ առնելով լուսաւորուի մզկիթը. 15.000 դահեկան ալ իրենց եկեղեցեաց կանթեղներուն համար վճարեն, որ անոնք ալ լուսաւորուին: Թէ Այա Սօֆիա մզկիթին եւ թէ իրենց եկեղեցիներուն՝ որպէս կրօնական տուրք (վազրֆ) համարուի այս գումարը. սակէ աւելին պահանջելու համար իմ յաջորդներէս ոչ ոք համարձակի կայսերական շնորհացս արժանացող Ձէյթուն գաւառակի վրայ ծանրանալու: Բաց յայսմանէ սոյն գաւառի մէջ թուրք պաշտօնեաց չի պիտի գանուի, նոյն խի ճանապարհորդութեամբ այստեղ հանդիպող թուրք պաշտօնեան քաղաքէն ներս չմտնելով՝ պէտք է դուրս տեղ մը պառկի, այնպէս որ բնաւ մէկ կողմէ մը վնաս չհասնի այն բացառիկ ու ինքնավարական գրութեան, զոր

չնորհած եմ անոնց՝ ինքզինքնին կառավարելու առանց արտաքին միջամտութեան:

Այսպէս պէտք է գիտնան ու կայսերական կնքոյս վստահին:

Կ. Պօլիս. 29 շէվալ 1036¹:

ՄՈՒՐԱՏ

Այս հրովարտակի տրամադրութեան համեմատ նշանակեալ 15.000 դահեկան գումարը, որ յետոյ մինչեւ 24.000 ի բարձրացաւ, տարուէ տարի հաւատարիմ անձի մը ձեռքով ուղղակի Պօլիս կը ղրկուէր Այս Սօֆիայի մզկիթի վերատեսին:

II.

Էօմէր փաշայի պատերազմը. Խոյ Յակոբ:

Ձէյթունցիք թէ՛ իրենց երկրի դրից պատճառաւ եւ թէ՛ իրրեւ առանձնաչնորհեալ ժողովուրդ մը՝ շատ ազատ եւ համարձակ վարմունք ունէին ոչ միայն իրենց լեռներու մէջ, այլ նաեւ այդ սահմաններէն դուրս ալ. միւս կողմանէ որոշեալ 15.000 դահեկան տուրքն ալ ուղղակի Պօլիս ղրկելով Մարաշի կառավարութեան, ինչպէս նաեւ թուրք հասարակութեան նախանձր կը շարժէին իրենց վրայ. այս նախանձր զնարով ատերութեան ու թշնամութեան փոխուեցաւ մինչեւ պատերազմ յառաջ բերելու աստիճան:

Սուլթանի համիտ Ա.-ի օրով պայթեցաւ այս կռիւը ընդ մէջ հայոց եւ թուրքաց, երբ Մարաշի կառավարիչ էր Էօմէր փաշան, որը սաստիկ գրգռեցին թուրքերը ուղղութեան բերելու համար այս անպատկառ զէյթունցիները, որոնք ստրկաբար գլուխ չէին խոնարհեցնելու իրենց:

Էօմէր համաձայնեցաւ իւր կրօնակիցներու արած պահանջումին եւ՝ բաւական թուով զօրք առած 1780 թուա-

¹ Քրիստոսի 1618 Փետրուար 17:

կանին եկաւ բանակեցաւ վարի թաղի ջրաղացներուն առուին մօտ, պահանջելով զէյթունցիներէն, որ տուրքը իրեն վճարեն. նորա մերժեցին այս առաջարկը, գիտնալով մանաւանդ թէ առ երեւոյթ պատրուակ մ'էր այս իւր ներքին թշնամութիւնն սքողելու համար, եւ պատրաստուեցան զէմ դնելու: Փաշան լաւ գիտէր, թէ ուղղակի յարձակում գործելով չէր կարող արդիւնք ձեռք բերել, այլ աւելի ինք պիտի վնասուէր, այդ պատճառաւ նեղել ուզեց զանոնք պաշարուեմով, որ 7 ամիս տեւեց եւ որուն հիանալի համբերութեամբ ու արիասրտութեամբ տոկացին բոլոր քաղաքացիք, այնպէս որ սպառած հացին եւ ուրիշ պաշարեղէններու փոխարէն չամիչ կ'ուտէին, երբ այն ալ սպառեցաւ՝ անոր կուտն աղալով իբր հաց կ'եփէին ու կ'ուտէին:

Լ'օմէր՝ տեսնելով, որ զէյթունցիք բնաւ անձնատուր ըլլալու մտադրութիւն չ'ունին, եւ ինք անոնց մէկ մնազին անգամ վնասելու անկարող կը գտնուի՝ բոլոր բարկութիւնը թափեց խեղճ ձիթենիներուն վրայ, որք բաւական ընդարձակ տարածութեան վրայ կը գտնուէին այն կողմը, եւ ուրիշ շատ մը այգիներու ծառոց հետ անոնք ալ կարել տուաւ իւր քաջարագուկ զորաց, որոնք մեծ հրճուանք կը զգային ամեն անգամ, որ ահագին շառաչմամբ թաւալգլոր կ'ուգային անոնք. կարծես մէյմէկ զէյթունցիներ կը տապալէին յերկիր:

Նրբ քաղցն ու նեղութիւնը ծայրաստիճան սաստկացաւ քաղաքին մէջ, գլխաւոր անձինք ի ժողով գումարուելով այս վեճակին վախճան մը տալու միջոցներուն վրայ կը խորհէին. այն ատեն վարի թաղէն Յսկոր անուն կարծահասակ, բայց ճարպիկ ու արիասիրտ մարդ մը, որ ամենուն քով ալ յարգանք կը վայելէր, յանձն առաւ սպաննել Լ'օմէր փաշան. «Նա տեսայ երազիս մէջ, ըսաւ, որ այդ անօրէնը իմ ձեռքով պիտի սատկի», ու անմիջապէս զուրս ելելով խոյ մը մորթեց

պէտք էր: Հայ խմբակի անակնկալ յարձակումէն ալ բողորովին շուարած՝ խեղճ մարդիկն ամեն բաներնին թողուցին ու սկսան խառնիխուռն փախչիլ: Իսկ Յակոբ սուսերամբերկ՝ իւր ընկերաց գլուխն անցած ինկաւ գեղարդակիր զօրաց ետեւէն ու անոնցմէ շատերը ջարդեց: Այս կռուոյն մէջ զէյթունցիք զինեալ էին ուննք հրացանով ու սուրով, ոմանք ալ ձկնառով (կացինով):

Պատերազմին աւարը Սուրէնեան իշխանի ձեռքով բաժնուեցաւ զէյթունցւոց, որք այսպէս ծայրայեղ աղքատութենէն յանկարծ հարստացան թէ պարէնով եւ թէ զէնքով. գեղարդներն ալ վարի թաղեցւոց բաժին ինկան. այս պատճառաւ անոնց Վարդապետ անունը կուտան Տաճիկներ, այժմ ալ աղաւաղելով Վարդապետ կ'ըսեն:

Մեր հայրենակիցք ըստ սովորութեան սոյն պատերազմի յիշատակին մէկ-երկու տող նուիրած են:

Էօմէր փաշա ապտէսթինի էյուճէ ալտը,
Գօշտան գուրշուն կէլուպ էօմրիւն գալտըրտը,
Լաշէսի չատըր գափուսընտա տէվըրիտի գալտը,
Եագուպ իշխան իկիթլիլին պիլտիրտի:

Թարգմ. Էօմէր փաշան իր աղօթքը կատարեց,
Խոյէն գնդակ մ'եկաւ, հոգին դուրս հանեց,
Դին վրանին դրան առջեւ գլտորեց,
Եագուպ իշխան քաջութիւնը ցոյց տուեց:

Այս պատերազմի սոյն փառաւոր վախճանը ինդուութեամբ եւ երախտագիտական ղգացմամբ լեցրնելով համօրէն զէյթունցւոց սիրտը՝ Սուրէնեան իշխանին ու բողոր եկեղեցական դասուն հետ միացած Գառկըլար թաղին վրայ իշխան կարգեցին զՅակոբ, մնղթանքներ եւ օրհնութիւններ կարգալով անոր վրայ:

Այս պատմութիւնը քաղուած է Զէյթունի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ ձեռագիր այսմաւուրին վերջը գրուած արձանագրութենէն, որոյ հեղինակն է տէր Պապուկ անուն քահանայ մը (1781 փետրուար 24ին)։

III.

Ալի փաշա. Կիւրետինի պատերազմը։

Ըօմէր փաշայի կորուստը եւ թուրք զօրաց չարաչար պարտութիւնը շատ անմարսելի եկաւ տաճկաց. ուստի նորա յաջորդ Ալի փաշան թելադրեցին վճեժինդիր ըլլալ այս ամի մը Կեօվո-շնէրէն, որք կը նսեմացնէին ձեժ մարգարէի հաւատացելոց զինուորական փառքը։ Այդպիսի թելադրութեան մ'ալ պէտք չկար. Ալի իսկ կը զգար ինքնին իւր ներսը ճշմարիտ իսլամի մը ունեցած պարտականութիւնը, ուստի 1782ին բազմաթիւ զօրքերով եկաւ Կիւրետին, որոյ կիրճը իսկոյն բռնելով հայերը թոյլ չը տուին թշնամոյն, որ աւելի յառաջ գայ։ Այնտեղ սկսաւ պատերազմը, եւ կարճատեւ ընդհարումէ մը յետոյ խեղճ Ալի յաղթահարուած սկսաւ խոյս տալ իւր անվեհեր բանակովը մէկտեղ, եւ թէպէտ յաջողեցաւ ողջամբ Մարաշ հասնիլ, սակայն կեավուրներէն յաղթուած ըլլալու ամօթը եւ զայրոյթը այնքան սաստիկ էր, որ հազիւ մէկ ժամ ապրեցաւ այնտեղ. ու կաթուածահար ըլլալով մեռաւ։

Կ'րտուի թէ այս պատերազմին մէջ նշանաւոր հանդիսացած էր ճիկիր իշխանը, որ 300ի չափ հայ կտրիճներով հալածեց թշնամին մինչեւ Ի-նիլ-ի-կամուրջը, Զէյթունէն 9 ժամ հեռու, եւ անոնցմէ շատերը սպաննեց՝ մեծ սարսափ ձգելով բանակին մէջ։

Սորա քաջագործութեան համար շնորհակալութիւն յայտնելով զէյթունցիք՝ հրաւիրեցին զինքը քաղաք եւ

հող, բնակարան տալով անոր՝ Պոլլապոյէ թաղին մէջ բնակեցուցին՝ իրեն հետ ընկերացող 40 տուն հայերով մէկտեղ։ Իսկ իրենց նախկին բնակավայրը, որ Զէյթունի հարաւային արեւմտեան կողմը կը գտնուի 8 ժամ հեռաւորութեամբ եւ կը կոչուի Ղնիէր Գէրէօ՛ի (Ճիկիրի ձոր), այժմ կը գտնուին միայն 6 տուն հայ։

Ժամանակ անցնելով Ճիկիրեանք բաւական զօրացան ու հարստացան եւ երկու ճիւղե բաժնուելով՝ մին կոչուեցաւ Չափրեան, իսկ միւսը՝ Չալքեան. այս վերջին ճիւղէն էր Յարութիւն պատուելին, որ նշանաւոր հանդիսացաւ 1878ի պատերազմին մէջ ու մեռաւ անցեալ 1899ին Բուքրէշտ եւ որ սակայն Չաքրեան կը ստորագրէր։

Չալքեաններ թէեւ ժամանակ մը փայլեցան հարստութեամբ, բայց պրուսացի Գրիգոր անուն գործարանատիրոջ մը խորհրդով Զէյթունի մօտ գործարան մը շինելու ձեռնարկելով՝ չյաջողեցան ի գլուխ հանել, եւ այս պատճառաւ իրենք ալ փձացան։ Իրենց հարստութեան միակ յիշատակ մնացած է այժմ նոյն գործարանին մէջ գործուած մետաքսեայ եւ առանց կարի խիստ գեղեցիկ շուրջառ մը, զոր նուիրած են Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյն։

Ալի փաշա տաճկաց կողմանէ կը կոչուէր շալքե՛նի Ալէ՛, իսկ անոր յաղթուած տեղը կոչեցին Ալէ-Գայաօ՛ի, որ այժմ կ'անուանուի Ալա-ղայասը։

Ասոր համար ալ այսպէս կ'երգեն զէյթունցիք․

Ալի փաշա Վիւրետինէ եէթիշտի,
 Զէյթունլուլար իլէ օրտա թութըշտը,
 Մաղղուպ գաչուպ, կիւճիէ Մարաշա տիւշտիւ,
 Տամլա էնտիրիւպ, ախրէթինէ գավուշտը։

¹ Ճիկիրէն աղաւազեալ է։

Թարգմ. Ալի փաշան Աիւրեւոյն հասաւ, եկաւ
 Զէյթունցիներուն հետ բռնուեցաւ,
 Յաղթուած փախաւ, հաղիւ հաղ Մարաշ ինկաւ,
 Աթուածն իջաւ, օրհասը գտաւ:

IV.

Գալէնտէր փաշա. Կիրակոս կաթողիկոս:

Իօմէր եւ Ալի փաշաներու պարտութեան վրայ անցան
 շատ տարիներ, եւ Զէյթուն իւր ազատութեան ու կէս ան-
 կախութեան բարիքը կը վայելէր լիովին մինչեւ 1808 թուա-
 կանը, որ ատեն Մարաշի կառավարիչ Գալէնտէր փաշա
 կեդրոնական կառավարութեան զաղտնի հրահանգներովը
 յանկարծ Զէյթունի վրայ եկաւ մեծ բանակով մը եւ, իւր
 նախորդի օրինակին հետեւելով, փոխանակ յարձակում գոր-
 ծելու՝ պաշարումով նեղեց զայն 9 ամիս շարունակ:

Ժողովուրդը մի քանի աննշան ու փոքր կռիւներէ յետոյ
 յանձն առաւ վերջապէս վճարել տարեկան 60 քսակ (մէկ
 քսակը՝ 500 դահեկան) կամ 30.000 դահեկան տուրքը, զոր
 կը պահանջէր Գալէնտէր, եւ այսպէս հաշտուելով իրարու
 հետ՝ հեռացաւ այն տեղէն փաշան:

Բայց դժուար էր զէյթունցւոց այս պայմանը, մանաւանդ
 իրենց ունեցած առանձնաշնորհման հակառակ. հետեւաբար
 եւ դրժելով իրենց խոստման՝ չվճարեցին զայն ընդ երկար,
 յայտնի կերպով ապստամբելով կառավարութեան դէմ: Գա-
 լէնտէր փաշա ինքզինքը փոխանակ պատերազմի մը անստոյգ
 հետեւանքներուն մատնելու՝ գործը անուշ տեղը կապեց:

Այդ միջոցներուն Կիլիկիոյ մեծանուն Կիրակոս կաթո-
 ղիկոսը Սոյ վանքին շուրջը բարձր ու ամուր պարսպով մը
 պատած ըլլալուն՝ կասկածելի դարձած էր կառավարութեան
 իբրեւ գործակից ու խորհրդակից զէյթունցի ապստամբնե-

րուն, ուստի Գալէնտէր հրաման ստացած էր, որ զայն ձերբակալելով կախաղան բարձրացնէ. բայց անկարելի էր իրեն գործադրել այդ հրամանը, վասն զի Չատրըճօղու կոչուած պէյը, որ կ'իշխէր Սոյ, մտերիմ բարեկամ ու պաշտպան ըլլալով կաթողիկոսին՝ անշուշտ պիտի, չյանձնէր զայն Գալէնտէրի ձեռքը: Խորամանկ փաշան պարագաներէն օգուտ քաղել ուզեց: Իւր մօտ կանչելով Մարաշի հայ երեւելիները՝ համոզեց զանոնք, որ կաթողիկոսը այնտեղ հրաւիրելով՝ Զէյթուն զըրկեն, որ երթայ ապստամբ հայերը յորդորէ չ'ըմբոստանալ ընդդէմ կառավարութեան, այլ վճարել իրենց խոստացած 30.000 դահեկան տուրքը:

Մարաշիք բոլորովին անգիտակ փաշայի չար դիտաւորութեանց՝ համակերպեցան նորա առաջարկութեան եւ հրաւիրեցին Նորին Սրբազնութիւնը գալ ի Մարաշ: Խեղճ կաթողիկոսն եւս չգիտնալով, թէ ի՞նչ սոսկալի դաւադրութիւն մը կը նիւթուէր իրեն դէմ, միամտաբար դիմելով Չատրըճօղուի՝ նորա հրամանն ստացաւ ու Ս. Ծննդեան Աւագ տօներուն հասաւ Մարաշ, ուր հազիւ մի քանի օր հանգիստ առաւ եւ ահա Ծննդեան խթման երեկոյին փաշայի աղաներէն Բի-Ֆէնկի պաշէ Փէյզուլաս պէկը 10 ոստիկանով եկաւ առաջնորդարան, ուր իջեւանած էր սրբազան կաթողիկոսը, ձերբակալելու զայն՝ մինչ կը ճաշէր:

Կառավարութեան հրամանը իրեն հաղորդելէ յետոյ առաջնորդեցին զայն դէպ ի փաշայի պալատը եւ այնտեղ առանձին խուցի մը մէջ բանտարկեցին՝ առաւօտուն կախաղան բարձրացնելու դիտումով:

Խեղճ կաթողիկոսը յուզուած, այլայլած՝ ինքզինքը յանձնեց Նախախնամութեան կամաց, «Տէր լոյս իմ եւ կեանք իմ, ես յուժնէ երկեայց», սաղմոսը մրմնջելով: Միւս կողմէն այս տխուր գոյժը վայրկենապէս ծաւալելով քաղաքին

ամեն կողմը՝ ի խոր սուգ համակեց ամբողջ հայ ժողովուրդը, որոց գլխավորները քահանայից հետ մէկտեղ դիմեցին փաշային՝ կաթողիկոսին արձակումը խնդրելու համար, իսկ նա կայսերական հրամանագիրը ցոյց տալով անոնց՝ մերժեց ո՛ր եւ է միջնորդութիւն: Շատ մը թախանձանքներէ յետոյ հարիւր հազար դահեկան կաշառքի շնորհիւ յաջողեցան վերջապէս 40 օրից պայմանաժամով արձակում ստանալ իրենց երաշխաւութեան տակ: Այդ ահագին գումարը նոյն իսկ այն գիշերը հանգանակելով իրենց մէջ հայերը՝ յանձնեցին ընչաքաղց Գալէնտէրին, որուն անկման պատճառ պիտի դառնար այն յետոյ:

Մէկ օրուան մէջ կենդանութենէ ի մահ եւ մահուանէ ի կեանս վերադարձող Ս. Հայրապետը անհուն երախտագիտութեամբ լի առ Աստուած եւ առ սիրեցեալ իւր հօտը՝ արտասուաթորմ աչքերով կատարեց Ս. Ծննդեան պատարագը եւ սրտաբուղի մաղթանքներով օրհնեց բոլոր ժողովուրդը, որոց վիշտը ուրախութեան փոխուելով՝ սկսան կրկնապէս շնորհաւորել զերար Բարի Ս. Ծննդ կոչելով այն ծնունդը, որ պատահեցաւ Զրիստոսի 1818 թուականին:

Այնուհետեւ փութացին այս եղելութիւնը տեղեկագրել առ Պատրիարքն Կ. Պօլսոյ, Տ. Աբրահամ Սրբազան Ռուպէլեան, որ առանց ժամանակ կորուսանելու բողոք բարձաւ Բ. Դրան 150 կղերականներով հանդերձ: Շուտով երեւցաւ այս բողոքի արդիւնքը: Բառասնօրեայ պայմանաժամը դեռ լրացած չէր, եւ ահա Գալէնտէրի պաշտօնանկութեան հրամանը դուրս եկաւ: Այս հրամանագրով իւր ստացած 100.000 դահեկանի կաշառքը վերադարձնելու եւ իւր ամբողջ գերդաստանով Մալաթիոյ մէջ ցկեանս աքսոր մնալու կը դատապարտուէր նա:

Հայերը երբ ստացան Բ. Դռնէն ելած այս Լճիլը Սոֆին (հրամանագիր) ըամազան պայրամի Արիֆէին օրը՝ հաղորդե-

ցին փաշային, որ կարծես շանթ ահար եղաւ եւ առանց ամբշնայու կ'աղաչէր հայ մեծամեծներուն, որ միջնորդեն ու ներում բերել տան իրեն: Անօգուտ էր այդ խնդիրը, հետեւեալ օրն իսկ պարտաւորեցաւ վճարել իւր առած գումարը հարուն-Նուսուֆ անուն հրէայէն փոխառութիւն անելով, իսկ սա՛ փաշայի կահկարասիքը եւ ամեն ունեցածը աճուրդի հանելով՝ ստացաւ իւր պահանջքը: Պայրամի Գ. օրն ալ ինք մեկնեցաւ դէպ ի Մալթիա, ուր երեք օր միայն ապրեցաւ ու կաթուածահար ըլլալով՝ մեռաւ:

Մարաշի թուրքեր շատ սգացին անոր վըայ, մանաւանդ իրենց անցուցած տխուր պայրամին համար:

Ահաւասիկ ինչ կ'երգեն զէյթունցիք ասոր համար.

Գալէնտէր փաշա տա Զէյթունա կէլտի,
Տէվէթ վէրկիւսինի թալապ իյլէտի,
Զէյթուն գուրու իւզիւմի էքմէք պէլլէտի,
Գալէնտէր օսանուպ սուլհա մէյիլլէնտի:

Սօնրա Զէյթունլուլար վէրկի վէրմէտի,
Փաշա իսէ միւրատընա էրմէտի,
Զէյթունու ուրմաղա ագլը սարմատը
Կիրակոս կաթուղիկոսու պու սըմարլատը:

Թարգմ. Գալէնտէր փաշան ալ Զէյթուն արշաւեց,
Տէրութեան հարկը անկէ պահանջեց,
Զէյթուն չոր չամիչը հաց նկատեց,
Գալէնտէր ձանձրացաւ, հաշտութիւն առաջարկեց:

Յետոյ Զէյթունցին հարկը չը տուաւ,
Փաշան իրեն նպատակին չհասաւ,
Զէյթունը զարնելու խելքը չհասաւ,
Կիրակոս կաթողիկոսն ինքն ապսպրեց:

Անակնկալ մահէ մը այսպէս ազատուելէ յետոյ Տ. Կիրակոս կաթողիկոս Բ. Դրան պահանջման համեմատ Կ. Պօլիս գնաց 1819ին պատրիարքարանի հրաւիրանօք եւ այնտեղ իւր անմեղութիւնը հաստատելով՝ մեծ պատիւ գտաւ թէ սուլթան Մահմուտ Բ.ի եւ թէ մեր ազգայնոց կողմանէ։ Իւր այս դիրքէն օգուտ քաղելով ազգասէր կաթողիկոսը միջնորդեց սուլթանի մօտ ի նպաստ Զէյթունի, անոր գլխութիւնն հայցելով այս աղքատ ժողովրդեան վրայ, եւ յաջողեցաւ 20.000 դահեկանի իջեցնել կառավարական սուրբը, որ 30.000ի բարձրացած էր։ Այն տարին 20.000 ամբողջ վճարուեցաւ, իսկ յաջորդ տարիները սուլթան Մուրատի հրովարտակին համեմատ 15.000 ական դահեկան միայն հաւաքուելով՝ կը դրկուէր Պօլիս յատուկ մարդու մը ձեռքով՝ որպէս սովոր էին կանխաւ։ Իսկ Ս. կաթողիկոսը մի եւ նոյն տարին Սիս իւր աթոռը դարձաւ եւ երեք տարի ալ ապրելէ յետոյ իւր նախկին պաշտպան Զատրըճօլուի ձեռամբ թունաւորուելով վախճանեցաւ։

Կըսուի թէ կաթողիկոսը սուլթանին ներկայացած ատեն՝ սա երկու հրեշտակներ տեսնելով անոր ուսերուն վրայ՝ ահաբեկեր է. նոյնպէս իւր բոլոր զրպարտիչք հրաշիւք իմն յերկիր կործաներ են, երբ սա քրիստոնէական հեղութեամբ ներելով անոնց՝ օրհնութիւն կարդացեր է վրանին եւայլն։

V.

Զատիան-օղլու

1810 թուականի ատենները Հայէպի մէջ կար մի նշանաւոր թուրք անձնաւորութիւն Էփ-լոյի-լ-օղլու-մականուամբ, որ այն ժամանակները թիւրքիոյ մէջ գտնուած շատ մը ուրիշ պէյրու նման ինքն ալ ըստ հաճոյից կ'իշխէր երկրին գրեթէ

ինքնագլուխ եւ շատ անգամ ալ կ'ըմբոստանար սուլթանին կառավարութեան դէմ: Այսպիսի մէկն էր նաեւ Եօզղատի բռնակալ Չափան-օղլու ծէլլալ Մէհմէմէտ փաշան:

Սուլթանը ուզելով գայլը գայլին խեղդել տալ, հրամայեց այս վերջնոյն երթալ տիրել Հայէպի եւ հնազանդութեան բերել Հիւլպիւլ-օղլուն: Ես ալ 50.000 պաշտպօղուգներէ բաղկացեալ բանակ մը կազմելով՝ եկաւ յարձակեցաւ ապստամբ քաղաքին վրայ եւ առանց դժուարութեան, քիչ ատենէն կատարելապէս նուաճեց զայն: Վերադարձին (1819թ.) երբ Մարաշէն կ'անցնէր, տեղացի թուրքերն աղաչեցին, որ Զէյթունի հաշիւն ալ կարգադրէ ու այնպէս երթայ. «Շու պիւքտէ պիր թագըմ՝ ուղուսուզ տօմուզլար վար տրո, քի սայիմնա պիզի թաճիզ իթմէքտէ տիրէր, պունլարը տա փաքէյուպ էջլէ կիտէսին. — սա անտառին մէջ կարգ մը անզգամ խողեր կան, որոնք միշտ անհանգիստ կ'անեն մեզ, անոնք ալ մաքրէ ու յետոյ զնա», ըսին:

Չափան-օղլուն Զէյթունն ալ Հայէպի նման դիւրապատրաստ որս մը կարծելով՝ յօժարակամ յանձն առաւ եղած առաջարկը, եւ իւր անկանոն զօրացահագին բանակովը յարձակեցաւ անոր վրայ արեւելեան կողմէն մինչեւ Վրասթ կոչուած տեղը, որ անկէ 6 ժամ հեռաւորութիւն ունի:

Դարուն ըլլալուն Զահան գետը յորդած էր, հետեւաբար եւ վրայէն անցնիլն անկարելի. այժմու վարդապետին կէն-դէրէն (վարդապետին կամուրջը) ալ, որ Լ'օքսիւզեան Յովհաննէս եպիսկոպոսը շինել տուաւ, դեռ եւս գոյութիւն չ'ունէր, ուստի քտնուած նեղ կամուրջէն հազիւ 500 զօրք կարողացաւ անցնիլ միւս կողմը: Ասոնք ալ առանց բան մը անել կարենալու 25 հոգի կորուստ տալէ յետոյ ամենն ալ գերի ընկան զէյթունցւոց ձեռքը ու 6 ամիս ամենայն հանգստութեամբ ինամուեցան: Իսկ Չափան-օղլու յուսակտուր եղած՝

ձգեց զնաց Նօզդատ եւ այնտեղի հայերուն աղաչեց, որ գրեն Նիկիկիոյ կաթողիկոսին միջնորդ հանդիսանալ զէյթունցւոց մօտ թուրք գերեաց ազատութեանը համար:

Այս միջնորդութիւնը կատարուելով՝ գերիներն արձակուեցան եւ երթալով իրենց տեղերը շատ գովեստով խօսեցան զէյթունցւոց կողմանէ իրենց ցոյց տրուած հիւրասիրութեան եւ մարդասիրութեան համար: Շատ զոհ մնալով Չափանօղլու՝ շնորհակալութեան նամակ գրեց կաթողիկոսին եւ մեր իշխանաց, ուր ի միջի այլոց ըսած էր, « Չեզի պէս կտրիճներու հետ չէր վայելեր որ ես կռիւ մղէի, բայց յանցանքը իմն չէ, այլ մարաշլիներուն, որոնք թելադրեցին զիս »: Ասոր գէմ զէյթունցիք ալ բարեկամական նամակով մը պատասխանեցին եւ նամակին հետ տեղական ձեւով շինուած գեղեցիկ հրացան մը եւս ընծայ զըկեցին անոր Պերսեան Մանուկ աղայի ձեռամբ, ինքն ալ փոխադարձ 4 ձի ընծայ զըկեց 4 իշխանաց:

Ասոր համար ալ հետեւեալ կերպով կ'երգեն զէյթունցիք.

Օսմանլը թիւֆէնկի հէփ չաթըը փաթըը
 Զէյթուն թիւֆէնկլէրի սայմատը խաթըը,
 Չափան ասքէրլէրին վուրտուգճա եաթըը,
 Տօսթում Չափան օղլու, վազ կէչ Զէյթունտան:

Թարգմ. Օսմանեան հրացաններուն խուլ որոտին
 Զէյթունի հրացաններն արժէք մը չտուին,
 Չափանի զօրքերը կը փռեն գետին,
 Սիրելիս Չափան օղլու, ձգէ սա Զէյթունը:

VI.

Քէօսէ փաշա. Կոկիսոնի կռիւլ:

Թիւրքիոյ մէջ հպատակ ազգաց շարժումը եւ անոնց ձգտումը դէպի անկախութիւն սկսած էր անհանգիստ անել կառավարութիւնը եւ մտատանջութիւն պատճառել իւր ապագայի մասին: Եունաստան նոր ստացած էր իւր կազմակերպութիւնը ու Եգիպտոս կը խլրտէր. Ալի փաշա մը Նանեայի մէջ ինքնազուէս դիրք կը բռնէր ու Ձէյթուն՝ իւր ունեցած մէկ հրովարտակի կռթնած՝ կառավարական ամեն նոր առաջարկ կը մերժէր. ասոնք լաւ ապագայ մը չէին խոստանար Թիւրքիային, ուստի Թիւրքիա նպատակ դրեց իրեն ջնջել այս նորածիլ սերմերը իրենց սաղմնային վիճակին մէջ իսկ: Մէկդի թողլով այն ձեռնարկները, որոնք նա ի գործ դրաւ վերոնշանակեալ մէն մի երկրաց համար, մենք կը պատմենք այն ամէն դէպքերը, որք յաջորդարար տեղի ունեցան Ձէյթունի մէջ կեդրոնական կառավարութեան գաղտնի կամ յայտնի թելադրութեամբ:

Մարաշի կառավարիչները անյաջող ելած էին իրենց արշաւանքներու մէջ, նոյնպէս Չափան-օղլու պարտուած ու ձեռնուենայն վերադարձած էր, ուստի Ձէյթունը նուաճելու գործը յանձնուեցաւ Կեսարիոյ կառավարիչ Քէօսէ փաշային, որ 1829 թուականին բազմաթիւ հեծեալներով եկաւ մինչեւ Կէզքսիւն (Կոկիսոն)՝ Ձէյթունէն 12 ժամ հեռաւորութեամբ. հայերն ալ իրենց փոքրաթիւ գնդով արդէն հոն հասած էին, արգիլելովու համար զայն, որ աւելի առաջ չի գայ: Պատերազմը սկսաւ այնտեղ:

Հազիւ տաք կերպարանք մը առած էր կռիւր եւ ահա իւր վախճանին հասաւ այն՝ Տաճկաց կորակոր փախստեամբ, վասն զի Ծաղուպեան Հաջի Աստուածատուր աղան, թշնամ

ւոյն Զէյլադ մականուանեալ դրօշակակիրը մէկ վնդակով գետին փռելով, մեծ վախ ձգեց անոնց սրտին մէջ, եւ անոնք այլ եւս պատերազմը շարունակելու սիրտ չ'անելով՝ գլուխն ազատողը փախաւ:

Զէյթունցին չէ մոռցած յիշատակել այս դէպքն ալ իւր երգերուն մէջ.

Զէյթուն իկիթլէրի Կէօքսինէ կիրտի,
 Փաշա պայրագտարը գարշոյա տուրտու,
 Եաղուպեան իշխան իսէ անը թամ վուրտու,
 Աթընտան երգըուպ ճան թէսլիմ օլտու,
 Փաշանըն օրաուսու հէման պօզուլտու:

Թարգմ. Զէյթունի քաջ զօրքը Կոկիսոն մտաւ,
 Փաշային դրօշակիրը անոնց դէմ կեցաւ,
 Եաղուպեան իշխան ճիշա նշան զարկաւ,
 Ձիէն գլտորելով հոգին դուրս ելաւ,
 Փաշային բանակը իսկոյն ցրուեցաւ:

VII.

Ներքին խռովութիւն. Սուլէյման փաշա:

Զէյթունցիք հակառակ իրենց վրայ ի գործ դրուած ճնշումներու՝ կը շարունակէին ըստ առաջնոյն հատուցանել իրենց տարեկան տուրքը՝ 15.000 դահեկան՝ ուղղակի Պօլիս ղրկելով:

1830 թուականին նոյն գումարը յանձնուեցաւ զէյթունցի Պերսեան Մահտեսի Մանուկի, որ անձամբ տանելով յանձնեց Այա Սօֆիա մզկիթի միւթէվէլլիին, որ շնորհակալութիւն յայտնելէ եւ ըստ սովորութեան զայն պատուաւիրելէ յետոյ՝ հարցուց անոր թէ « Զէյթունի մէջ տաճիկ կայ եւ թէ ի՞նչպէս կը վարուիք անոնց հետ », Մանուկ

պատասխանեց, « 14 տուն տաճիկ կայ եւ անոնց հետ կը վարուինք այնպէս, ինչպէս կը վայելէ բարի դրացւոյ մը », թուրք միւթէվէլին, չը գիտեմ որպիսի խորհրդով եւ ի՞նչ զգացմամբ, կրկնեց այն ատեն, « Երբ որ հայրենիքդ դառնաս իմ կողմանէ բարեւ խօսէ չորս իշխանաց, թող ջանան ո՞ր եւ իցէ միջոցաւ մը իրենցմէ հեռացնել այդ մարդիկը, վասն զի իմ ազգիս վատ յատկութիւնները քաջածանօթ են ինձ. երբ կարեւոր ոյժ մը կազմեն՝ փորձանք պիտի ըլլան ձեր գլխուն. օձի ձագերու պէս երբ որ մեծնան ձեր սրտէն կը խայթեն. բարեկամաբար կ'ազդարարեմ ձեզ այս, ինչպէս կ'ուզէք՝ այնպէս գործեցէ՛ք » :

Մանուկ շնորհակալութիւն յայտնելով մեկնեցաւ անկէ եւ Զէյթուն վերադառնալով՝ այս խօսակցութեան բովանդակութիւնը հաղորդեց իշխանաց, որոնք խորհրդակցելով վճռեցին գործադրել այդ խորհուրդը Սուրէնեան իշխանի յղացած միջոցաւը, որուն ամենն ալ հաճութիւն տալով՝ իրարմէ զատուեցան :

Սուրէնեան այն իրիկուն մի քահանայի ընկերակցութեամբ գնաց շահի Խարահիստի Հասան աղայի տունը եւ առաջարկեց անոր, որ Սահլէ անուն դուստրը իւր որդւոյն Մարտիրոսին կնութեան տայ. « Ալլահըն էմրի իլէ փէյղամպէրինիզին գավլը իլէ Ռազիէ քէրիմէնիզի մաստուամըմ Մարտիրոսս վէրմէնիզի թալապ իտէրիմ » — « Աստուծոյ հրամանաւ եւ ձեր մարգարէին կանոնաւ Ռազիէ անուն դուստրդ Մարտիրոս անուն որդւոյս տալելնիդ կը խնդրեմ »՝ սովորական բանաձեւով :

Հասան տղան իսլամի մը աղջիկ քրիստոնէի մը տրուելը անկարելի եւ օրինաց դէմ ըլլալը առարկելով՝ աղաչեց, որ հրաժարի իշխանը այդ խորհուրդէն : Սուրէնեան սնդեց իւր պահանջման վրայ՝ ըսելով, որ « Աղջիկդ թող նորէն իսլամու-

Թեան մէջ մնայ, իւր կրօնական պարտականութիւնները ազատօրէն կատարէ, բաւական է որ հաճիս հարսնացնել զայն որդւոյս հետ, ասով աւելի եւս կ'ամրապնդի մեր մէջ եղած բարեկամութիւնը. հակառակ պարագային պէտք է ելլես այստեղէն քո բոլոր ազգակիցներովդ. մինչեւ առաւօտ այս երկու պահանջումներէս մին պիտի գործադրես անպատճառ.», այսպէս ըսելով՝ մեկնեցաւ:

Թուրքերը որովհետեւ շատ հողերու եւ կալուածներու տէր դարձած էին, անկարելի էր զանոնք թողլով հեռանային երկրէն, իսկ միւս պահանջման համակերպիլն ալ իրենց կրօնական զբացման կը հակառակէր. ուստի ուրիշ միջոց մը խորհեցան ու գործադրեցին, եւ այս բանը շատ աղէտալի եղաւ հայոց համար:

Նոյն գիշերը թուրքերը ընդամենը 14 տուն՝ թողլով Սուրէնեան թաղը՝ զնացին ասպատանեցան Նաղուպեանց թաղը: Իշխանը ի սկզբան մերժեց զանոնք, սակայն ի վերջոյ անոնց աստիկ թախանձանքներուն չի կրնալով դիմադրել՝ զիջաւ իւր հովանւոյն տակ առնել զանոնք: Հետեւեալ օրը, երբ իշխանք իրարու մօտ եկան, Սուրէնեան Հաճի Սաչիկ աղան բացատրութիւն պահանջեց Նաղուպեանի վարմանց մասին, նա ալ ի պատասխան՝ «Առ այժմ թոյլատրեցի իմ թաղես մէջ բնակութիւն հաստատելու, վասն զի շատ աղաչեցին եւ խոստացան հաւատարիմ հպատակ մնալ ինձ եւ ձեզ միանգամայն, սակայն մի քանի ամիս յետոյ կը վանեմ ամենն ալ, ուստի ներողամիտ եղէք ինձ», ըսաւ: Երբ Սուրէնեան նոցա անյապաղ հեռացումը պահանջեց, Նաղուպեան մի ամիս պայմանաժամ խնդրեց, առարկելով, թէ իւր արժանապատուութեան դէմ էր միանգամ հիւրընկալութիւն շնորհելէն յետոյ ելլել մէկէն զանոնք վանելը, միւս իշխանք ալ այս առարկուութիւնը իրաւացի դատելով՝ ի նպաստ Նաղուպեանի սկսան

միջնորդել. սակայն Սուրէնեան իւր պահանջման վրայ անդրդուելի մնալով՝ ընդդիմաբանին զայրոյթը շարժեց, որը խստութեամբ գոռաց՝ «Թուրքերը պաշտպանութեանս տակ առած եմ, ինչ որ կարող ես անել՝ արա՛, եւ այսպէս բաժնուեցան նոքա իրարմէ:

Հետեւեալ օրը Սուրէնեանք պատերազմի յայտարարութիւնն արին՝ Նազուպեան թաղի ջրաղացին ջուրը կտրելով. այս վերջինք վանք ելթալով բողոքեցին եպիսկոպոսաց այս իրողութեան դէմ. սրբազաններն ու թաղեցիք Սուրէնեանի տունն ելթալով յորդորեցին, համոզեցին զայն, որ թողու իւր բռնած այս թշնամական դիրքը, որ ժանտ աղէտներու դուռ պիտի բանար իւր ազգակից եղբարց համար. մանաւանդ որ իւր հակառակորդը ոչ միայն իրեն արեւակից ու կրօնակից եղբայրն էր, այլ նաեւ խնամութեամբ ալ կապուած էր իւր տան հետ:

Այս ամեն յորդորները բնաւ ներգործութիւն չարին նորա սրտին, վասն զի որոշած էր նա այլ եւս զէնքով չափուիլ իւր հակառակորդին հետ, ուստի սրբազան եպիսկոպոսունք ճարահատեալ դիմեցին Նազուպեանին, որ խոստացաւ հետեւեալ օրն իսկ վանել թուրքերը:

Նորա այս զեջում հաղորդուեցաւ թէեւ Սուրէնեանի՝ րայց անօգուտ, իրեն համար իւր հակառակորդ այլ եւս ուխտադրուժ մ'էր, ուստի կ'ուզէր անպատճառ պատժել նորա ուխտազանցութիւնը:

Հաշտութեան համար եղած բանակցութեան այս անյաջող ելքը սաստիկ վշտացուց բարեսիրտ եկեղեցականները, որոնք լալով մեկնեցան դէպ իրենց վանքը, եւ պատերազմն սկսաւ:

Նազուպեանի միացաւ եւ Շօվրօեան, իսկ Սուրէնեանի միացաւ Ենի-տիւնեա իշխան, հետեւաբար եւ ամբողջ Ձէյ-

Թուն բաժնուեցաւ երկու հակառակ կուսակցութեան եւ երկու թշնամի բանակներու, որոնց իւրաքանչիւրը կարեւոր դիրքեր բռնելով իրարու դէմ՝ ճակատեցան, այնպէս որ մէկ կողմէն միւսն անցնող անասունն իսկ անխնայ կ'ըսպաննուէր:

Այս պահուն սարսափով խոյս տուած էին բոլոր թուրքեր, որոնք անգիտաբար պատճառ դարձած էին սոյն եղբայրասպան պատերազմին, եւ ճակատը կոչուած տաճկական զիւղն ապաստանած՝ Զէյթունէն դէպ արեւմուտք 6 ժամ հեռաւորութեամբ:

Եւր պատերազմը սաստկացաւ՝ Մարաշու կառավարիչ Պայպզիտ-օղլու Սուլէյման փաշան, որ արդէն պատեհութեան կը սպասէր իւր նախորդաց վրէժը լուծելով հանդերձ կեդրոնի հրահանգն ալ գործադրելու, խորամանկութեամբ լուր ղրկեց Նազուպեանի այս իմաստով՝ «Որովհետեւ դուն իմ կրօնակիցներու սպառնալուծութիւն արիւր, իմ եւ բոլոր միւսիւսանց երախտագիտութեանն արժանի ես. ատոր փոխարէն ես ալ կ'ուզեմ օգնել քեզ քո թշնամոյդ դէմ, եթէ կ'ուզես՝ ամբողջ բանակովս զամ եւ բոլոր հակառակորդներդ բնաջինջ անեմ»:

Նազուպեան վեհանձնաբար պատասխանից. «Ես իմ հակառակորդէս վրէժ լուծելու համար օտարազգիի օգնութեան չեմ կարօտիր, չեմ ալ սպասեր. Նազուպեանը վատ մի կարծեր, եւ եթէ այս ազդարարութեանս հակառակ՝ յանդգնիս ոտք կոխել Զէյթունի հողը՝ լաւ պիտցիր, որ զէնքս քո վրայ պիտի դարձրնեմ»:

Եննգաւոր փաշան, երբ այս բացասական պատասխան ընդունեց խրոխտ իշխանէն, Սուրէնեանին դիմեց միւսնոյն առաջարկով՝ Մարաշ հրաւիրելով զայն միանգամայն: Այս վերջինս վատաբար ընդունեց հասարակաց թշնամոյն սոյն ազգամուս խորհուրդը եւ գնաց Մարաշ, ուր իրեն կը սպա-

սէին թուրք ջոկատներ, որոց առջեւն ինկած բերաւ բանակեցուց Ս. Աստուածածնի վանքը 1831 ին:

Նաղուպեան տեսնելով զայս՝ կատղեցաւ եւ ամեն ճիգ թափեց, որ ի պարտութիւն մատնելով իւր հակառակորդը՝ օտար թշնամւոյն ալ խորհուրդը ի դերեւ հանէ, ուստի գիշեր մը խու մը մը սպառազէն մարդոցմով յաջողեցաւ անոր ամրացած բերդի պարսպէն ներս անցնել չուանէ սանդուղներու օգնութեամբ: Բոլոր պատսպարեալք խոր քնոյ մէջ էին, հետեւաբար եւ առանց զիմադրութեան մը հանդիպելու ամենն ալ սուրէ անցուց, միայն մանկիկ մը ազատեցաւ օրօրոցին մէջ եւ ուրիշ չորս անձինք, որոնք զիպուածով այն գիշեր բացակայ մնացած էին, ասոնք էին Մարտիրոս Սուրէնեան, Բասիլոս Սուրէնեան, Ախպաշ Սուրէնեան եւ Մ. Վարդեվար Սուրէնեան, որոնք վերադառնալով՝ երբ տեսան իրենց պատահած այս ահագին աղէտը՝ սարսափահար մնացին, այսուամենայնիւ փոխանակ լքանելու՝ աւելի սաստկացուցին պատերազմը:

Փաշան իմանալով այս դէպքը՝ ահ ու դողով պաշարուեցաւ եւ ըսաց. «Պու Նաղուպեանյար ազկըն ատամլար տըր, քէնտի միլէթ տաշարընը պէջլէ գըրըճտան կէշիրտիլէր իսէ, արթըզ պիզի պու թէքքէնին իչինտէ տիրի տիրի ելլէր» . — «Այս Նաղուպեանները կատաղի մարդիկ են. իրենց ազգակիցները քանի որ այսպէս սուրէ անցուցին՝ անկասկած մեզ այս վանքին մէջ կենդանւոյն կը կլլին»: Եւ այս սարսափի ազդեցութեան տակ թողլով վանքը մեկնեցաւ դէպի Մարաշ: Տեղւոյն տաճիկ մեծամեծները, որոց գրգռութեամբը շատ մը թուրքեր փաշային բանակը մտած էին իբրեւ կամու որ, եկան նորա մօտ տեղեկութիւն հարցնելու, նա ալ, ծածկելով իւր տկարութիւնը, բաւականացաւ միայն Սուրէնեանց կոտորածը պատմելով՝ մխիթարել իւր ունկնդիրները, որոնք

գոհունակութեամբ կրկնեցին իրենց սովորական եղած խօսքը
 « իթին տիշի տօմուզուն տէրիսի — շանը ակուան՝ խողին կաշին » :

Մինչդեռ թշնամիք կ'ուրախանային այս տխուր վիճակին վրայ, միւս կողմէն ամբողջ Զէյթուն, մանաւանդ եկեղեցական դասը, խորապէս յուզուած՝ երկու եպիսկոպոսներու առաջնորդութեամբ ղիմեցին գերեզմանատուն, ուր թաղուած էին սպանելոց մարմինները, եւ այնտեղ հանդիսաւոր ս. պատարագ մատուցանելով եւ հոգեհանգիստ կատարելով մխիթարեցին նոցա ընտանիքը, ապա նոյն հանդիսով բերդը գնացին Սուրէնեանց մօտ եւ շատ ջանքերով յաջողեցան վերջապէս հաշտութիւն կայացնել երկու հակառակորդ կուսակցութեանց մէջ հետեւեալ պայմաններով :

Նաղուպեանք բոլոր իրենց ցեղով երկու տարի շարունակ Միջին թաղը ոտք չի պիտի կոխէին՝ Սուրէնեաններուն աչքին չ'երեւնալու համար, իսկ Շօվրօեան բոլոր իրեններով պիտի գաղթէր դէպ ի Ալեօճէկ, որ Զէյթունի հարաւային արեւմտեան կողմը կը գտնուի՝ 15 ժամ հեռաւորութեամբ (թէեւ այս վերջին պայմանն Նաղուպեանի ալ առաջարկեցաւ, բայց նա մերժեց ս. պայմանին միայն համակերպելով) : Այսպէս փոխադարձ զիջումներով իրարու ներեցին ու հաշտուեցան : Սակայն շատ կորստարբեր եղաւ այս պատերազմը, որ ամբողջ 7 ամիս տեւած էր եւ որուն զոհ գնացին 300 հոգի պատերազմիկ կտրիճներ : Այս միակ պէպքն է, որ սեւ բիծ մը կը թողու մեր իշխանաց տարեգրութեան մէջ :

VIII.

Իսլրահիմ՝ ուշադիներու եւ Գուռնագներու ջարդը. Սուլէյմանի երկրորդ յարձակումը :

Վերը նշանակուած ցաւալի պատահարներէն 9 ամիս յետոյ Սուրէնեանք՝ որոց սրտէն բնաւ մարած չէր վրէժխն-

դրութեան բոցը՝ յարձակեցան թանրը տաճկարնակ գիւղին վըայ, ուր կը գտնուէին Հաջի-Խալաֆ-ո-շաղէները եւ Պոտո-նաղները, որոնք պատճառ դարձած էին իրենց միութեան քայքայուելուն ու այն ներքին պատերազմին, 16 մարդ սպաննեցին անոնցմէ ու վերադարձան: Թանրըցիները սպաննեց արիւնաթաթախ եւ արիւնաշաղախ զգեստները Մարաշ Սուլէյման փաշային ներկայացնելով՝ սաստիկ բողոքեցին ղէյթունցոց ղէմ: Փաշան առիթէն օգտուելով իսկոյն գրեց Պօլիս այս դէպքին մանրամասնութիւնը եւ այնտեղէն հրահանգ ուղեց: Թիչ ատենէն հրաման ստացաւ, որ անյապաղ Զէյթունի վըայ երթայ ու ամբողջ քաղաքը հիմնայատակ կործանէ:

Մեծ էր Սուլէյմանի ուրախութիւնը՝ կարծելով թէ այս անգամ պիտի յաջողէր իւր չար խորհուրդն իրագործելու եւ կայսերական բարձր շնորհաց արժանանալու: Ուստի ամենայն փութով պատրաստութեան ձեռնարկելով կազմեց ահագին բանակ մը՝ որուն գլուխն անցած եկաւ բանակեցաւ Զերմուկի դաշտը 1832 ին:

Սրբազան եպիսկոպոսունք¹ տեսնելով երկրին սպառնացող այս ծանր վտանգը՝ զօտեպնդեցան հայրենասիրական ու կրօնասիրական ջերմ ոգւով . նոքա գիտէին, թէ թշնամուոյն յաղթելու ամենէն կարեւոր պայմանը սէրն ու միութիւնն է, վասն որոյ իրենց մօտ կանչելով Սուրէնեանները՝ համոզեցին, որ հաճութիւն տան Շօվրօեանց վերադարձին ի Զէյթուն, անոնք ալ, որ վտանգին ծանրութիւնը ըմբռնելու չափ խելք ունէին եւ ընդհանրութեան շահը իրենց անձնական կիրքէն վեր դասելու չափ հայրենասիրութիւն, սիրայօժար յանձն առին ս. եպիսկոպոսաց առաջարկը եւ նոյն իսկ

¹ Այն ժամանակ բացի Զէյթունի առաջնորդ Բօստանեան Եպիսկոպոսէն՝ Զէյթուն կը գտնուէր եւ Այնթապու առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոս, որ աքսորուած էր Զէյթուն:

իրենք բազմաթիւ ջորինելով կէօճէկ երթալով անձամբ Շօվրօբանները բերին մտցուցին Զէյթուն իրենց ամեն կահ-կարասիներովն հանդերձ :

Մպիսկոպոսները մեծ ուրախութեամբ չորս իշխանները միանգամայն վաւեր իրենց մօտ կոչեցին ու այնտեղ երգմամբ կատարեալ հաշտութիւն կայացնելով անոնց մէջ՝ օրհնեցին զանոնք խաչով եւ աւետարանով ու քաջալերական խօսքերով խրախուսեցին կռուիլ թշնամոյն դէմ մինչեւ իրենց արեան վերջին կաթիլը : Անոնք ալ եղբայրաբար ու անկեղծ սիրով զիրար համբուրելով՝ մեծ պատրաստութեամբ դիմեցին՝ «Վառնէրը (մարտկոց) փաշային բանակին դէմ» :

Լսեց փաշան անոնց միութիւնը եւ մեծ տագնապի մէջ ինկաւ . ուստի առաջուց բանեցուցած հնարքը այս անգամ ալ փորձեց՝ անոնց մէջ նորէն բաժանում ձգելու համար : Իւր մօտ կանչեց Նաղուպեան Մ. Վարդեվար իշխանը ու ըսաց՝ «Նս յատկապէս քեզի համար եկած եմ այս անգամ . թագաւորին հրամանաւ քեզ իշխան պիտի կարգեմ ու գերդաստանիդ բոլոր անդամներուն՝ նոյն իսկ օրօրոցի մանկան թոշակ կապել պիտի տամ, եւ որովհետեւ միւս իշխանները կ'ընդդիմանան ինձ՝ դուն քո կտրիճներովդ իմ կողմն անցիր, որ Զէյթուն մտնենք» :

«Լաւ — պատասխանեց Նաղուպեան, որ խորամանկութեան կողմէն փաշայէն վար չէր մնար — երթամ զինուորներս առնեմ ու դառնամ, միայն թէ զօրքերդ պէտք է զինաթափ ըլլան, որպէս զի ժողովուրդս անոնց վրայ կասկած մը չունենայ . զէնքերը պէտք է մեր մարտկոցներուն կողմը վրաններու մէջ մթերուին աչքիս առջեւ, այն ատեն զօրքերովս կու գամ զիշխրայն կը խառնուիմ ձեր հետ, շատ դիւրութեամբ կը նուաճենք Զէյթունը . դուն տեղդ հանգիստ եղեր, ես յանձն կ'առնում հրամանատարութիւնը» :

Փաշան, փոքր ինչ կասկածելով նորա անկեղծութեան վրայ, ըսաց՝ « Այս գիշեր սպաներուս հետ խորհրդակցութիւն մը կատարենք ու ըստ այնմ գործենք, ուստի հետեւեալ գիշեր պէտք է գաս »: Այս առաջարկին ալ համակերպութիւն ցոյց տալով Նաղուպեան՝ մեկնեցաւ դէպ ի վանքը, եւ այս խօսակցութիւնը մի առ մի պատմելով միւս իշխանաց՝ անկեղծ սրտով բացատրեց փաշային ունեցած չար դիտումները. « պէտք է ուրեմն, ըսաց, որ մենք կանխենք առանց ժամանակ կորսնցընելու. նոյն իսկ այս գիշեր յարձակինք ու վանեցէք այդ անպիտան թուրքը իւր անպիտան բանակով »:

Ոչխանք ու եպիսկոպոսունք ամենն ալ համամիտ գլտնուեցան այս առաջարկին եւ այն գիշեր յարձակեցան թշնամւոյն վրայ չորս կէտերէ ու լաւ ջարդ մը տալով անոնց՝ մնացեալները փախուցին:

Ետեւ Սուլէյման հագիւ կեանքն ազատելով՝ շունչը Մարաշ առաւ՝ Զերմուկի դաշտին վրայ թողլով 309 խլամներու դիակներ ու շատ մը կողոպուտ, որոց կորուստէն աւելի կ'աւաղէր իւր դժբաղդութիւնը, վասն զի այս կերպով իսպառ կը զրկուէր « Զէյթունի յաղթականը », կոչուելու մեծ փառքէն եւ իւր տիրոջ անսպառ շնորհներէն:

Այս կռուոյն մէջ հայերը 5 անձի կորուստ միայն ունեցան:

Ուր մօտ եկողներուն սրտի դառնութեամբ կ'ըսէր փաշան, « Նաղուպ օղլու տօմուզու իսկեաթ իտէմէտիմ, թամ գուրնազ թիւքի իմիշ. — Նաղուպեան խողը չի կրցայ համոզել, կատարեալ խորամանկ աղուէս մ'է եղեր ». կ'աւելացնէր նաեւ թէ « այդ կեամբուրներուն հետ թշնամանալը օգուտ չունի, աւելի լաւ է բարեկամութեամբ վարուիլ »:

Այս կռուոյն յիշատակին ալ հետեւեալ սողերը նուիրուած են.

Մարաշ, պայազիտլի Սուլէյման փաշա
 Թէքրար ուրուշմագլա չըգմատը պաշա,
 Տէտի Ջէյթունլուարլա տութլուգլա եաշա
 Անլարլա ճէնկլէշմէք հաշալար հաշա:

Թարգմ.: Մարաշ, պայազիտցի Սուլէյման փաշան է,
 Նորէն կը կռուէ՝ կը կորսնցնէ,
 Կ'ըսէ Ջէյթունցւոց հետ հաշտ ապրիլ պէտք է.
 Անոնց հետ կռուիլ Աստուած չցուցնէ:

IX.

Թօսուն փաշա. Սուրէնեան Մարտիրոս:

Մարաշի կառավարչութեան մէջ Սուլէյման փաշայի
 յաջորդած էր Թօսուն փաշա՝ որ նոյնպէս պէտք տեսաւ Ջէյ-
 թունի հետ չափուելու, բայց խարդախ միջոցներով:

Սա 1835ին Սուրէնեան Մարտիրոս իշխանը Մարաշ
 հրաւիրեց, որպէս թէ յանձնարարութիւն մ'ունէր անոր
 ընելու: Առանց կասկածելու գնաց իշխանը, զոր իսկոյն բան-
 տարկել տուաւ փաշան՝ ըսելով թէ « Ջէյթունի 7 տարուան
 անվճար մնացած տուլքը՝ տարեկան 30.000 դահեկանի հա-
 շուով՝ մինչեւ որ ամբողջ չի վճարուի՝ ազատութիւն չի կայ
 քեզ. եթէ կ'ուզես շուտ արձակուիլ, գրէ ժողովուրդիդ, որ
 ժամ առաջ վճարեն այդ գումարը »:

Սուրէնեան արդարեւ գրեց նամակը Ջէյթունի բար-
 բառով, բայց ոչ փաշային ըսած ձեւով, այլ բողոքովին տար-
 բեր իմաստով, ինչպէս որ կը վայելէր ճշմարիտ զէյթուն-
 ցիի մը:

« Փաշան զիս բանտարկեց, կ'ըսէր նա իւր նամակին մէջ,
 տեսնեմ ձեր քաջութիւնը. մէկի տեղ տասը ձերբակալէք,
 ինչպէս որ սովոր ենք: Այս օրեր տեղւոյս թուրք երևելիները

Պատճառով՝ պիտի երթան զբոսանքի համար, յարձակեցէք անոնց վրայ ու ձերբակալելով բանտարկեցէք բերդին մէջ՝ այն ատեն ես կ'ազատուիմ, ապա թէ ոչ՝ անկարելի է»:

Զէյթունցիք առնելով այս նամակը՝ կրակ կտրեցան, եւ Սուրէնեան ցեղէն 60 հոգի կտրիճներ առիւծի նման մռնչելով յարձակեցան Էմիր-Մահմուտ-օղլի Վէհպի էֆէնտիին այգին՝ ուր խնջոյքի հրաւիրուած էին յիշեալ թուրք մեծամեծները իրենց ընտանեօք հանդերձ, որք առանց դիմադրութեան անձնատուր եղան:

Սորա էին.

1. Պայազիտ-օղլի Ահմէտ պէյ, որ յետոյ փաշայութիւն ստացաւ.

2. Պայազիտ-օղլի Սայիտ պէյ.

3. Տուլ-Գատրը-օղլի Նսալիլ պէյ, որ թաղաւորական ցեղէ է եւ Զիւլ-Գատրը ալ կ'ըսուի.

4. Տուլ-Գատրը-օղլի Սուլէյման պէյ.

5. Գանատը-Գրըրգ-զատէ Էօմէլ էֆէնտի միւտերրիս (ուսուցչապետ).

6. Գարաբիւշիկ-զատէ Մըստաֆա պէյ.

7. Վէլի-էֆէնտի-օղլի Օաման էֆէնտի.

8. Սօլաղըն-քէլփի անուն տաճիկ մը.

9. այգիին տէր Վէհպի էֆէնտի:

Սոցա կանայք ազատ թողուեցան, միայն նոցա բեհեզեայ ներքնազգեստներն առնելով՝ ձողերու վրայ անցուցին ի նախատինս նոցա այրերուն. այլ պէտք է խոստովանել թէ այդ կանանց պատուոյն արատ բերելու բնաւ փորձ մը չարին, եւ միշտ այսպէս վարուած են նոքա, զի ընտանեկան սրբութիւնը անբռնաբարելի համարուած է միշտ յաչս զէյթունցի հայուն

¹ Զէյթունի հարաւային արեւելեան կողմի 9 ժամ հեռաւորութեամբ այգիներ կան այս անուամբ:

եւ աս նուազ վկայութիւն մը չէ այս խրոխտ լեռնականաց բարոյականին:

Իսկ 9 ձերբակալուածները ի գերութիւն վարելով՝ երբ հասան Ջահան գետին մօտ, որուն վրայ դեռ եւս կամուրջ շինուած չէր, գերեվարներն խեղճ պէյերուն կռակը ելելով ջուրէն անցան եւ հրամայեցին անոնց, որ այդ կերպ ապօրէժ տանելէն ետքը նաճապն (աղօթք) կատարեն խոզի կաշիներու վրայ, զորս տարածած էին կանխաւ գետեզերքը:

Մուհամմէտի ջերմեռանդ որդիքը պարտաւորեցան ա-կամայ համակերպիլ նոցա հրամանին: Այնտեղ զգացին նոքա թէ՛ որ աստիճան դառն էր բռնապետութենէ առաջ եկած անագորոյն հրաման մը, զոր գործադրելու կը հարկադրուի մարդ հակառակ իւր խղճի եւ զգացման եւ զոր սովոր էին իրենք միշտ արձակել ըստ հաճոյից՝ իրենց ճիրաններու տակ հեծող խեղճ քրիստոնէից դէմ:

Սոքա, բերդին մէջ շղթայակապ բանտարկուելով, արտօնուեցան հայ իշխաններէն՝ նամակ գրել Թ'օսուն փաշայի, ուր իրենց բանտարկութիւնը եւ կրած տառապանքը նկարագրելով՝ կ'աղաչէին զայն, որ արձակէ Սուրէնեանը ու պատուով տեղը դարձնէ, «ապա թէ ոչ, կ'ըսէին, մեր մօտ ոչ կրօնք մնաց, ոչ հաւատք»:

Փաշան նամակը կարդալով կամայ ակամայ համաձայնեցաւ արձակել հայ իշխանը ի սէր ազատութեան 9 խալամ գերելոց եւ ձեռք մը փառաւոր զգեստ հագցնելով ու գեղեցիկ ձի մ'ալ ընծայ տալով անոր՝ առօք փառօք ղրկեց Ջէյթուն: Տեղացիք ալ փոխադարձաբար թուրք պէյերն արձակելով՝ շարաթի մը չափ պատուով պահեցին իրենց մօտ եւ խնջոյքներ տալով անոնց՝ հաշտուեցան իրարու հետ ու այնպէս ղրկեցին իրենց տեղերը:

Չէյթունցիք այսպէս կ'ավչեն (կ'երգեն) .

Թօսու՛ն փաշա Սուրէնեանը գալարուր
Մահպուս իտիւպ զընտանընա էնտիրտի,
Ձընտանտան չըգարուպ աթա պինտիրտի,
Խիլաթլայուպ վաթանընա կէօնտիրտի:

Թարգ . Թօսու՛ն փաշան թռնելով ըզՍուրէնեան,
Բանտարկեց զայն, եւ զայն իջուց ի զընտան,
Բանտէն դուրս հանելով՝ հեծցուց ձիուն վրան,
Ձգեստներ բաշխեց, ուղարկեց իւր վաթան:

X.

Տէլի-քէշիշ:

Դնչպէս միանգամ յիշուեցաւ եւ ինչպէս դէպքերն
իսկ ցոյց կու տան, եկեղեցական դասն ալ անմասն չէր մնար
Զէյթու՛նի այս հետզհետէ նշանակութիւն ու կարեւորու-
թիւն ստացող գործունէութեան մէջ: Ուր տեղ որ աշխար-
հական մարդը կ'ընկրկէր՝ եկեղեցականն առաջ կ'անցնէր, ուր
որ սուրը անզօր կը մնար՝ խաչը իւր զօրութիւնը ցոյց կու
տար: Այսպէս եղած է միշտ հայու ճակատագիրը դարերէ
ի վեր. քաղաքականութեան հետ ձեռք ձեռքի տալով քա-
լած է հայաստանեայց եկեղեցին. աշխարհական իշխանին
մօտ բազմած է գրեթէ միշտ եկեղեցւոյ պաշտօնեան, եւ
առանց կողմնակալութեան պէտք է խոստովանիլ, թէ վար-
չական այս եղանակ եթէ ունեցած է իւր յոռի կողմեր՝ շատ
անգամ, խիստ շատ անգամ օգտակար եղած է եւ պիտի
ըլայ այն, միայն թէ իրենց կոչումը եւ պարտականութիւն
լաւ ըմբռնելով մեր սրբապան ու սուրբ հայրեր՝ հետեւող
լինին իրենց հայրենասէր ու անձնուրաց նախորդաց օրինակին,
որոց ազնիւ ու պաշտելի յիշատակը յաւէտ անմոռանալի
մնացած է ամեն հայու սրտին մէջ:

Այդ անձնուէր եկեղեցականաց շարքին մէջ կարուոր տեղ մը կը բռնէ զէյթունցի Ղափուղը Պէօյիւկեան Տ. Օհան քահանան, որոյ ցեղ այժմ Ղայ Պէօյիւնք կամ ()ԳԳօ էրէցոն+ կը կոչուի, եւ որ իւր համարձակ ու յանդուգն բնաւորութեան համար Տէլի-քէշիշ (խենթ տէրտէր) մականունն ստացած էր:

Հայերը տեսնելով, որ Մարաշի կառավարչաց յաջորդաբար մղած պատերազմներու առերեւոյթ պատճառը տուրքերուն գանձման խնդիրն է, զոր միշտ կը պատուակէին նորա, ուզեցին մէջտեղէն վերցընել այս պատճառը, նորոգել տալով այն հրովարտակր, զոր յաջողած էր Հեթում քահանան ձեռք բերել սուլթան Մուրատ Դ.ի կողմնէ: Ուստի խնդրեցին Տ. Օհանէն, որ Պօյիս երթալով՝ դիմէ սուլթան Մահմուտին նոյն խնդրոյ կարգադրութեան համար: Հայրենասէր քահանան յանձն առնելով իւր ժողովրդեան խնդիրը՝ մեկնեցաւ դէպ ի մայրաքաղաքը իւր հետ տանելով ծանօթ հրովարտակր:

Երբ պատրիարքարան մտնելով ողջունեց ժամանակին Ստեփան Աղաւնի կոչեցեալ պատրիարքը՝ սա առանց փոխադարձ ողջոյնի սկսաւ յանդիմանել զքահանայն որպէս ապստամբապետ (նորա ո՛վ եւ ինչ նպատակաւ գալը պատրիարքարանի ծառաներէն իմացած էր)՝ «դուն քահանայ չես, ո՛չ ալ քու ժողովուրդդ քրիստոնեայ, վասն զի քրիստոնէին չի վայելեր զէնք կրել ու սուր գործածել թագաւորին դէմ, որ Աստուծոյ փոխանորդն է»: Տէրտէրը զայրացած պատասխանեց. «Հայր սուրբ, մենք ապստամբ չենք, այլ քաջութեամբ կը պաշտպանենք մեր արդար իրաւունքը եւ սուլթան Մուրատէն մեզի շնորհուած առանձնաշնորհութիւնը՝ որ այժմ խլել կ'ուզեն մեր ձեռքէն բռնի ու սուրի զօրու թեամբ, ստոր համար կը պարտաւորինք մենք ալ հարկ եղած առեն

սուր գործածել. եթէ այսպէս չանէինք, շատոնց Զէյթունը հիմնայատակ կործանած էին, մեր անունն ալ ջնջած երկրիս երեսէն. — իւր անձը եւ իրաւունքը պաշտպանելը ապստամբութիւնն է, հայր սուրբ» :

«Պատրիարքի մը հայր «ոչք կ'ըսե՞ն, անպիտան, զուաց բարձրաշնորհ սրբազանը. դու բնաւ քաղաքավարութիւն չ'ունիս եղբր» : — «Հապա դուն, հայր սուրբ, ես ողջունեցի զքեզ, երբ ներս մտայ, դուն առանց ողջոյնս ընդունելու եւ այս երկար ուղեւորութեանս որպիսութեան մասին առանց բառ մը արտասանելու՝ սկսար նախատինքներ թափել զխուս. ես քեզ հայր «ոչք կոչեցի, թէ եւ այդ անուանակոչութեան արժանի մէկն ըլլալու երեւոյթը չ'ունիս, բայց դուն իմ աստիճանիս համապատասխանող տիտղոսն իսկ զլացար, քահանայութիւնս անգամ կ'ուրանաս, մինչդեռ գիտես թէ՛ Զէյթունի եկեղեցեաց աւագ քահանան եմ եւ տիօք երիցագոյն քան զքեզ, մանաւանդ գիտես, որ հասարակաց վերաբերող գործի մը համար եկած եմ. եթէ այսպէս վարուելով քու պարտականութենէդ խոյս տալ եւ Ֆէրճանի նորոգութեան ինդիրը խափանել կ'ուզես, ըսէ՛ ինձ, որ զխուս ճարը նայիմ. այսու. ամենայնիւ եթէ այս գործին յաջողութեանը համար չաշխատիս կամ արգելք ըլլալ ուզես՝ քեզի կը ճանչընեմ, թէ ո՞վ է Տէլի-քէշեշը» :

Պատրիարքն այս յանդուգն խօսքերը լսելով աւելի բորբոքեցաւ եւ Եռասրճիները կանչելով հրամայեց՝ որ այս Իէնիւ խուցի մը մէջ փակեն առանց հաց ու ջուր տալու. եասախոճիները շատ զժուարու թեամբ յաջողեցան պատրիարքի հրամանը կատարել. կը մաքառէր նա կատաղութեամբ, ինչպէս առիւծ մը՝ զոր կ'ուզեն գառագեղի մէջ փակել :

Հետեւեալ օրը Պօլսոյ առաջնակարգ գերդաստաններէն մէկին ներկայացուցիչք՝ Թիւթիւնձեանք, իմանալով այս

դէպքը, պատրիարքարան եկան ու Տէր Օհանը պատրիարքի ձեռքէն առնելով իրենց տունը տարին ու խորհուրդ տուին իրեն, որ առանց պատրիարքէն ու պատրիարքարանէն բան մը սպասելու՝ ինքն անձամբ ներկայանայ սուլթան Մահմուտ կայսեր, եթէ կ'ուզէ որ իւր խնդիրը շուտով լուծուի, վասն զի, ըսին, պատրիարքարանը աշխատելու ալ խոստում տայ՝ ամիսներով, տարիներով կը ձգձգեն խնդիրը եւ այս կերպով մեծամեծ ֆնաններու ու վտանգներու կ'ենթարկուի դարձեալ Զէյթուն: Այսու ամենայնիւ եթէ խնդիրդ հաճելի չթուի սուլթանին՝ կեանքդ վտանգի մէջ կ'իյնայ:

« Դ) սէր ազգիս ու հայրենեացս պատրաստ եմ կեանքս տալու », պատասխանեց քաջասիրտ եկեղեցականը: Այնուհետեւ ազդու բողոքագիր մը պատրաստել տալով յիշեալ Թիւթիւնձեանք՝ յանձնեցին քահանային առաջարկելով միանգամայն, որ իւր զգեստի ձեւն ալ փոխել տան եւ Պօլսոյ քահանայից տարազովն զգեստ հագցնեն իրեն, վասն զի իւր հագածն էր լուսնայ շաւար, մէջքը լահորի շաւ, ոտքը կէլ շֆաւի կոշուած: Այնթապու կարմիր կօշիկ, գլուխը մեծ ֆէս մը եւ ֆէսին վրայ փաթաթուած թանկագին լահորի շաւ մը, այնպէս որ զինք տեսնողները թիւրքմէններու ցեղապետ մը կը կարծէին:

Տէրտէրը չնդունեց այս ձեւափոխութիւնը՝ ըսելով « Իմ քահանայութիւնս հոգևով է եւ ոչ ձեւով. եթէ Աստուած ուզէ՝ կարող է օգնել ինձ այս ձեւին տակն ալ »: Եւ այսպէս 3 օր վերջը ազերսագիր ի ձեռին զնաց կեցաւ Սուլթան Պայազիտի հրապարակը, ուրկէ պիտի անցնէր կայսրը մզկիթ երթալու համար: Բիչ վերջը այնտեղ հաւաքուող ահագին բազմութիւնը սկսաւ տատանիլ ծովածուփ ալեաց նման, եւ պերճաղգեստ հեծեալ պաշտօնակալներու ետեւէն երեւցաւ սուլթան Մահմուտի վեհա-

փառ. դէմքը, որ խորին տպաւորութիւն մը կը թողուր բոլոր տեսողաց վրայ:

Քահանան մօտեցաւ ու բարձրագոյ ձայնիւ աղաղակեց՝ «փատիշահրմ՝ նազար գըլ արզուհալըմնա — Տէր արքայ, ուշ դիր աղերսագրոյս»: Ամեն կողմէ «Սուս օլ — լռէ», ձայնին հետ մի քանի ապտակներ ալ իջան խեղճ քահանային քթին բերնին, բայց նորա աղաղակ արդէն արձագանք տուած էր հրապարակին մէջ եւ մինչեւ կայսեր ականջը հասած, որը ձին կեցընելով՝ հրամայեց իւր մօտ տանել քահանան: Բազմութիւնը իսկոյն ճեղքուելով ճամբայ բացաւ յանդուգն եկեղեցականին եւ հիացմամբ կը նայէր անոր գրաւիչ կերպարանքին, յաղթ հասակին ու համարձակ շարժուածքին:

Երբ ներկայացաւ սուլթանին՝ անոր քղանցքն համբուրելով բարձրացուց աղերսագիրը, զոր առաւ անմիջապէս ու կարդաց նա, եւ ստորագրութեան նայելով ըսաւ՝ «Իմզանըզ փափազ տըր, սիզտէ փափազ դըլըղը եօք, սահիհէն փափաղ մըսընըզ, — քահանայ ստորագրած էք, բայց քահանայի կերպարանք չ'ունիք. արդարեւ քահանայ էք»: — «Էվ վէթ, շեվ քէթլեմ, գուլունուզա տէլի քէշիշ տէրլէր. օն իքի սէնէ միւթէմնատլէն պին իքի եիւզ աթլը իլէ հայէպ, Ատանա, Գօնեա վէ Պաղտատ ճիվարլարնտա տէլիպաշըըզ իտէրէք տէվէթիմին իրզմէթինտէ պուլունմըշըմ. — Այո, վեհափառ տէր. ծառանիդ խենթ տէրտէր կը կոչուի ու 12 տարի շարունակ 1200 ձիաւորներով ծառայած է տէրութեանս Բերիոյ, Ատանայի, Իկոնիոնի եւ Պաղտատի կողմերը տէլիպաշութիւն ընելով» (տեսակ մը զինուորութիւն):

Սուլթանը տէր Օհանի այս խօսքերը լսելով դո՛հ մնաց եւ հրամայեց երեք սուսերակիր փաշաներու, որ զանի ձիու վրայ նստեցնելով պատրիարքարան տանին, վասն զի, ըսաց, շատ սիրեցի այս մարդը իւր համարձակախօսութեանը հա-

մար . խոստացաւ միանգամայն անոր , որ երեք օրէն պիտի կատարուի իւր խնդիրը : Եւ իրօք երեք օր վերջ վաւերացեալ հրովարտակը պատրիարքարան եկաւ յատուկ պաշտօնէի մը ձեռամբ ոսկեկուռ խաչի նշան մ'ալ հետը մէկտեղ՝ իբրեւ կայսերական ընծայ Տէլի-քէշիշին , որուն հետ իւր արքայական բարեւներն ալ կը ղուկէր նորա հայրենակիցներուն : Այս խաչը , որ շատ գեղեցկակերտ շինուածք մ'էր , իւր կենդանութեան՝ գլխարկին վրայ կը կրէր Տ . Օհան , իսկ այժմ՝ Ս . Սարգիս եկեղեցւոյ սաղաւարտին ճակատը դամուած է :

Նրբ որ փաշաներու առաջնորդութեամբ եւ հետեւորդներու խուռն բազմութեամբ պատրիարքարան հասաւ քահանան , ապշեցաւ պատրիարք սրբազանը եւ յարգանք ու ակնածութեամբ ներս հրաւիրելով քահանային ուղեկցող պաշտօնեաները՝ պատուասիրեց զանոնք ըստ սովորութեան , նոքա ալ իրենց եղած հրամանին համեմատ ըսին՝ « Մեր վեհափառ տիրոջ կողմանէ կը յանձնարարեմք ձեզ այս ազնիւ քահանան , որ արժանավայել կերպով հիւրասիրես » : — « Ամենայն սիրով կ'ընդունիմ » , պատասխանեց պատրիարքը եւ քահանային ճակատը համբուրելով՝ իրմէ վեր նստեցուց :

Տէլի-քէշիշ , որ խօսելու կարգը եկած ատեն ամենեւին չէր գիտեր համբերել , ըսաց . « Սրբազան հայր , ասկէ առաջ , երբ քեզի ներկայացայ ու Բրիստոսով խօսեցայ , անարգեցիր զիս ու բանտարկեցիր , իսկ այժմ , որ աշխարհային իշխանութեան կողմէ կու գամ , կը պատուես զիս ու կը համբուրես՝ տեսնելով որ յաջողութիւնը իմ կողմն է . — այսպէն պէտք է ըլլալ պատրիարք մը » : Սրբազանը կարմրելով իւր ունեցած անվայել վարմունքին համար՝ ներողութիւն խնդրեց անկէ եւ աղաչեց , որ անյիշաչար ըլլայ՝ ինչպէս կը վայելէր եկեղեցականի մը :

Այս քրահանային համբաւը արդէն տարածուած ըլլալով Պօլտոյ ամեն կողմը, ընդհանուր համակրութեան առարկայ դարձաւ նա, եւ որպէս հայ դիւցազն կը մեծարէին զինքը: Բաց յայսցանէ կարեւոր գումար մը եւս հանդանակելով յանձնեցին իրեն: Դսկ Թիւթիւնձեանք, որոց մեծ ուրախութիւն պատճառաւ էր յաջողութիւնը, իբրեւ մշտնջենական յիշատակ իրենց սիրոյն առ ս. եկեղեցիս Զէյթունի՝ նուիրեցին ձեռք մը թանկագին եկեղեցական զգեստ հողաթափով, երկու շապիկով ու երկու ուրարով հանդերձ, հաս մըն ալ թաւշապատ իւղաբերից աւետարան, արծաթեայ ոսկեզօծ գեղեցիկ նկարներով՝ նոյնպէս մէջի պատկերները ու զլիազիրները ոսկեզօծ: Այս ձեռագիր աւետարանը, որ խիստ մաքուր ու գեղեցիկ գրուած է եւ որուն ձեռագիր ըլլալը մանրակրկիտ զննութենէ մը յետոյ միայն կարելի է հասկանալ, հնագէտներ 50 ոսկեղ զնահատեցին եւ ուզեցին առնել, բայց զէյթունցիք չի համնեցան վաճառել աղնիւ անձնաւորութեան մը մէկ յիշատակը:

Անոր յիշատակարանն այսպէս գրուած է.

«Սուրբ աւետարանս Ուլիոյ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ նուիրեցի ձեռամբ քաջարի Տ. Օհան քահանայի, ի յիշատակ Թիւթիւնձեանց տոհմի Կ. Պոլսեցւոյ»:

«1833 Սեպտեմ. 14.»

Զիչ մը ստեն Պօլիս մնալէ յետոյ տ. Օհան նորոգեալ հրովարտակը եւ ստացած նուէրները հետն առած՝ փառքով պատուով վերադարձաւ Զէյթուն, ուր 1835ին եւրոպիացի ճարտարապետաց ձեռքով գմբէթաւոր գեղեցիկ եկեղեցի մը շինել տուաւ իւր բերած դրամներովը յանուն սրբոյն Սարգսի՝ նոյն անուամբ մատրան տեղը, որ արդէն նեղ կու գար ժողովրդեան եւ որոյ մէջ կը հանգչի այժմ իւր մարմինը:

XI.

Իպրահիմ՝ փաշա Եգիպտոսի. Տէլի-քէշիշ:

Տ. Օհանի օրովն էր 1836ին՝ Եգիպտոսի փոխարքայ Մէհէմմէտ Ալի որդին Իպրահիմ փաշա Սուրիա արշաւելով՝ անկէ Փոքր Ասիա անցած ու մինչեւ Մարաշ հասած էր: Գիտէր զէյթունցւոց քաջութիւնը, ուստի չուզեց այնտեղ յարձակում տալ՝ մտածելով թէ մի գուցէ ձախող հետեւանք մը արատ բերէր ցայն վայր ձեռք բերած իւր զենուորական փայլուն յաջողութեան. « Զէյթունը քաջ է, չեմ ուզեր անոր դիպչի », ըսած էր նա. այս խօսք հաճելի եկած էր մեր լեռնականաց, եւ կ'ուզէին մեծարանք մ'ընել նմա, ընդ առաջ գնալով անոր, բայց այն օրեր դէպք մը պատահած էր: Փաշային Այնթապ գտնուած ատեն 7 հայ հերոսներ Մարաշու հայ երեւելիներէն Թօփալեանը պատահամամբ սպաններ էին Ունկիւթիւ կամուրջին վրայ: Այս արկածէն քիչ վերջը Իպրահիմ փաշան երբ Մարաշ մտաւ՝ Թօփալեանք սպանելոյն արիւնաշաղախ շուպիկը անոր ներկայացնելով բողոքեցին զէյթունցւոց դէմ:

Արդ զէյթունցւոց մեծարանքը նորեկ փաշային յայտնելով հանդերձ՝ այս սպանման խնդրոյն մէջէն ապահով դուրս գալու համար միջնորդ մը պէտք էր: Այս միջնորդը եղաւ դարձեալ տ. Օհանը՝ որ գրեթէ միեւնոյն ատենները հասած էր ինքն ալ Պօլիսէն: Աղաչեցին անոր, որ՝ յարմար դատած անձինքը հետն առնելով՝ երթայ փաշային իբրեւ ներկայացուցիչ Զէյթունի եւ այն խնդիրն ալ անուշ տեղը կ'ապէ:

Սիրով յանձնատու եղաւ քահանան եւ յիշեալ 7 հերոսները հետն առնելով՝ գնաց ներկայացաւ փաշային՝ մինչ սա պալատին բակը ախոռի մը վրայ նստած էր: Մարաշի բնակիչք հայ եւ սաճիկ խուռն բազմութեամբ դիմեցին ա-

սոնց ետեւէն, յուսարով թէ փաշան իսկոյն կախարհան բարձրացնել պիտի տար ասոնք ի պատիժ իրենց ոճրագործութեան:

Փաշան հարցուց՝ «Ո՞վ ես դու», «Զէյթունցի Տէլիքէշին եմ», պատասխանեց քահանան: Փաշան կրկնեց՝ «Ո՞վ սպաննեց Թօփալեանը եւ ինչո՞ւ», «Նա, պատասխանեց քահանան, վասն զի Պօլիսէն դառնայուս երբ իմացայ Ձեր բարձրութեան Այնթապ մտնելը ու Մարաշի վրայ քայլու խորհուրդը՝ ուզեցի ծառայութիւն մը մատուցանել ձեզ: Հետս գտնուող այս 7 անձանց հետ գնացի Ճամբան կտրելու Անտրոնի թուրքաց պետ Զիլֆար-օղլու Պաթթալ զալային՝ որ Մարաշի կառավարիչ Պայագիտ-օղլու Սուլէյման փաշային խորհրդով կառավարութեան գանձն առած կը փախցնէր. ես կը փափագէի ամբողջովին ձեզ դարձնել զայն, բայց չի յաջողեցայ. Զիլֆար-օղլուն փախաւ, ես ալ հրացանս անոր ետեւէն պարպեցի, սակայն դժբաղդարար վրիպեցաւ գնտակը եւ փոխանակ զայն սպաննելու՝ պատահամբ Թօփալեանը սպաննեց. — այս է եղելութիւնը: Այսուամենայնիւ չ'ուզելով դարձեալ ձեռնունայն երեւնալ Ձեր բարձրութեան առջեւ՝ յիշեալ Սուլէյման փաշայի 18 հատ փայտակիր ջորիները խլելով՝ նուէր բերի ձեզ: Մ'աղաչեմ, որ հաճիք ընդունիլ զանոնք՝ որչափ ալ որ արժանաւոր ընծայ մը չի համարուին»:

Փաշան տեսնելով քահանային այս աստիճան պարզ ու անկեղծ խոստովանութիւնը եւ առ ինքն ցոյց տուած յարգանքը՝ պատասխանեց. «Շատ լաւ ըրած էք, շնորհակալ եմ. շատ սիրեցի քեզ միանգամայն եւ Զէյթունը, ուր թուրք միւսելիւ մը կառավարիչ պիտի զրկէի, բայց այժմ կը փոխեմ այդ խորհուրդս եւ քեզ կը նշանակեմ միւսելիւ մը Զէյթունի, վասն զի արժանաւոր ես». այս ըսելով թան-

կազին սուր մը բերել տուաւ այնտեղ ու իր ձեռքով կապեց քահանային մէջքը հետեւեալ նշանակալից խօսքն աւելցնելով . « Սուլթան Մահմուտ քեզի խաչ տուեր է , ես ալ սուր կու տամ , որ ըստ հարկին գործածես երբեմն մին , երբեմն միւսը » : Յետոյ հրամայեց , որ բերած ջորիներուն կէսը թողլով՝ միւս կէսն ալ իւր հետ առնէ ու մեկնի խաղաղութեամբ :

Քահանան փաշային առջեւէն դուրս եկաւ զէյթունցիի մը յատուկ խորխտութեամբ եւ 15 հեծեայներով , փողերով ու թմբուկներով մտաւ Զէյթուն՝ ուր մեծ պատուով ընդունեցին զինքը : Այնուհետեւ բաւական տարիներ ալ ապրելով՝ 1858 ապրիլ 3ին , Աւագ չորեքշաբթի օրը , յանկարծամահ եղաւ իւր տան մէջ ի հասակի 95 ամաց :

Վերջին օժանն արարողութիւնը տ . Յովհաննէս եպիսկոպոսի ձեռամբ կատարուելով՝ հանդիսաւորապէս թաղուեցաւ Ս . Սարգիս եկեղեցւոյ մէջ :

Պատկերը լրացնելու համար ասեմք եւ այն , որ այս եկեղեցականը վեց նշանաւոր գործ ալ կատարած ունի : Երուսաղէմի Զաքարիա պատրիարքին օրովը 47 անձէ բաղկայած զէյթունցի ուխտաւորներու մի խումբ՝ որոնցմէ 17 հոգի կին , իսկ մնացեալը սղամարդ՝ ճանապարհորդութիւն կ'ընէր ցամաքային ճանապարհով դէպի ս . երկիրը : Ծանապարհին , Դամասկոսին օր մը մնացած՝ որ հասնէին , էնէղէ կոչուած արարների 70 հոգիէ կազմուած աւազակախումբ մը կարավանի առաջ կ'ելէ կողոպտելու համար . զէյթունցիք անձնատուր չ'ըլլալէն զատ՝ աւազակներէ 3 հոգի կըսպաննեն եւ 5 ին գերի կը բռնեն , որոց մէջ եւ աւազակապետ Շէյխ Սէյտի , իսկ իրենցմէ միայն մէկը կը վիրաւորի , որ ետքէն աղեկցաւ : Ընդհարումին մէջ Տէլի-քէշեշի ձիւ ձաթեցաւ , սատկեցաւ , վասն զի տէր հայրը շատ աշխատած էր կռուին մէջ : Գերիները տարին Դամասկոս կամ Շամ , ուր

երկրին կուսակալը քաջարի քահանային լաւ արարական, մինչեւ 200 ոսկի արժող, ձի մը եւ արո-անիա մը (թանկագին վերարկու) նուիրած էր՝ փոխարէն իւր սատկած ձիուն եւ քաջագործութեան ու յաղթութեան աւազակախմբին դէմ: Նուիրած արուանիային օձիքը, թեւերը եւ քղանցքին ծայրերը ոսկեթելով բանուած էր:

Երբ որ Ս. Երուսաղէմ կը հասնին՝ Աւագ շարաթ — «լուսաւորեա», -ի օրը Ս. Գերեզմանի շուրջը յոյներու հետ մեծկակ կուռի մը կը հանգին զէյթունցիք եւ այլ հայերայստեղ ալ յաղթութիւն կը տանին լեռնցիք: Զաքարիա պատրիարք իւր վըայ առած թանկագին ծաղկեայ փիրոնը կը նուիրէ Տէլի-քէշիշին — տ. Օհանին՝ ի նշան յաղթութեան, զոր նա մինչեւ ցմահ, կոնդակաւ մը արտօնեալ, եկեղեցւոյ մէջ իւր վրան կ'առնէր:

Մի դէպք ալ տ. Օհանի կեանքէն: — Թու էս 70 տարի առաջ Մարաշի մէջ հայ վարդապետ մը կը տառնայ: Հայեր որչափ որ կը փափագին յետս դարձնել՝ չեն յաջողեր, ուստի Մարաշու երեւելիներ կը գրեն Զէյթունի առաջնորդին այս եղելութիւնը եւ կ'աղաչեն, որ այս ուրացողը վանքը բերել տայ եւ յետս դարձնէ իւր նոր կրօնէն: Անոնք կը գրեն, թէ երկու օրէն ուրացողը պիտի մեկնի Կեսարիա Սու-Չաթրի գծով, ուստի մարդ զրկելու է անոր ետեւէն: Առաջնորդն ալ Տէլի-քէշիշը կը կանչէ եւ կը հրամայէ երթալ բերել, իսկ եթէ անոր գալն անկարելի ըլլայ՝ իրաւունք կուտայ կենազուրկ անել զնա: Տէր Օհան 30 մարդ առնելով իւր հետ կ'երթայ Սու-Չաթր ըսուած տեղը, որ Զէյթունի արեւմտեան կողմը 6 ժամ հեռաւորութիւն ունի: Անդիէն տեսնելով՝ որ հարիւրաւոր բազմութեամբ կարավանը կուգայ՝ տէր հայրը սուրը կը քաշէ, կը կայնի կարավանի առջեւ ու կ'ըսէ՝ «Գուցուցէք ինձ մի մարդ, որ հաւատը ուրացեր է. եթէ թաքուցանէք՝

ամենքդ ալ կը կողոպտեմ եւ կը մահացունեմ ալ», Նոքա ամենքն ալ տաճիկներ էին: Նրբոր Տէլի-քէշիչի մերկացուցած սուրը տեսան եւ սպառնալիքը լսեցին՝ տաճիկները ճարահատեալ ցոյց տուին ուրացողը, որ գլուխը կանաչ փաթաթած պարթեւ մարդ մըն էր: Կրօնասէր եւ ջերմեռանդ քահանան տեսածին պէս մէկէն ի մէկ ուրացողին ձիուն ասպանդակը եւ անոր ուրը համբուրեց լալազին ձայնով. աղաչեց, պաղատեց, աղերսեց՝ «Հայր սուրբ, արի երթանք մեր վանք, անմիջապէս վեղար, փիրն տալ կուտամ քեզի մեր ազգասէր առաջնորդէն եւ զքեզ փոխ-առաջնորդ կարգել կուտամ. ահա նորին սրբազնութեան արտօնագիր առ ձեզ ուղղեալ, կրկնեց տէրտէրը, — արի երթանք, արի...»: Ուրացողը յամառեցաւ, անկարելիութիւն ցուցուց. — բոլոր աղաչանք պաղատանք տէր հօր կողմէ՛ իզուր: Տէր հայրը այն ատեն կարավանի տաճիկներուն պատուիրեց հանդիսատես ըլլալ նորակրօն Մուհէմմէտը Սասրգէֆէնտիին սպաննուելուն. եւ ապա կապել տուաւ զանի չամի ծառի մը (մայրի): Գէր եւ մախրոս էր ծառն ալ: Այստեղ այրել տուաւ ուրացողը, վերադարձաւ Զէյթուն, եղածը պատմեց առաջնորդին եւ չորս իշխանաց. առաջնորդը անոր ճակատը համբուրելով՝ շնորհակալութիւն մատուց քահանային եւ հրաման ըրաւ ս. պատարապ մատուցանել. նա ալ կատարեց տէր Յակոբոս եպիսկոպոս Պոստանեանի հրամանը:

Նահիէ տերէպէյի Գայիշ-օղլու՝ Սիւլէյման աղա միւսէլիմը (սեսուչ) 1849 չեկ. ամսուն մէջ 30 հրծեղազօրքով եկաւ Փրնուզ եւ տուրք պահանջեց: Փրնուզի նախկին վանահայր, ծերունազարդ ս. Միկոյայոս եպիսկոպոսը, հիմա-

1 Գայիշ-օղլու Եէնիճէ-գալէ գեղէն էր. որ կր գտնուի Զէյթունի արեւմտ. հարաւ 20 ժամ հեռաւորութեան վրայ. հոս սպաննուեցաւ 1895 ի կռուին հայր Սալվատոր: Իսկ Փրնուզ Զէյթունի արեւմտեան կողմը 6 ժամ հեռաւորութիւն ունի:

կուան Նիկողայոս եպիսկոպոսի — որ առջինի եղբորորդին եւ ասենով անոր փոքրաւորը եղած է տիրացու Նղեա անու- նով. — խորհրդին վրայ Զէյթունէն օգնութիւն խնդրեց: Զէյթունի Սարգիս եպիսկոպոս Խանթօրեան եւ չորս իշխաններ Տէլի-քէշէշ տ. Օհանին առաջարկեցին որ շուտով երթայ Փրնուզ եւ սրիկայ միւսէյլեմ Գայիշ-օղուն իրեն- ներով բռնէ ու Զէյթուն բերէ: Բաջարի տ. Օհանը քսան կտրիճ առած հետը հասաւ Փրնուզը պաշարեց: Գայիշ-օղուն, սարսափահար, առանց դիմադրութեան անձնատուր՝ եղաւ: Հայերը այդ երեսուն հոգին թեւթեւի կապած շղթայաբար, իրենց ձիաններով մէկտեղ, բերին Զէյթունի վանքը, ուր մէկիկ մէկիկ ախոռներուն մէջ կապելով բանսարկեցին: Վերջապէս երեք օր ետքը, մահաճակատի ծէսով երդուընցնե- լով զանոնք՝ որ անգամ մըն ալ Փրնուզ սոք պիտի չի կո- խեն, ետ ճամբեցին նորէն, բայց հետիտան, որովհետեւ նախա- պի, ս անոնց ձիերը եւ ունեցածները գրաւած էին. մինակ Սիւէյմանին ձին վար չդրին: Ամբողջ Զէյթունը հանդիսա- տես եղաւ այդ երեսուններու. ձիւն ձմեռով կորակոր վերա- դարձին: Այդ առթիւ Տէլի-քէշէշը Զէյթունի վանքի մէջ Նիկողայոս եպիսկոպոսին ուղղեալ բարձրաձայն սա համ- բաւաւոր խօսքը արտասանեց՝ « Հայր սրբազան, Ֆէրման տէրման իսթէր, տէրման, տէրման » (հրովարտակը ուժ կ'ուզէ): Մինչեւ օրս Զէյթունի մէջ այդ խօսքը առածի կարգ անցած է՝ ֆէրման ֆէրման իսթէր:

Նիկողայոս եպիսկոպոսը այդ ձմեռը բոլոր զէյթունցի- ներուն պատուաւոր հիւրն եղաւ մինչեւ գարուն: Աւագ երկու- շաբթիէն տ. Օհանէ մասնաւորապէս հիւրընկալուեցաւ մինչեւ Աւագ հինգշաբթի, որ օրը, 1850 սպրիլ 3, հանդիսաւոր ծաշու պատարագը ընելով, Ս. Սարգիս եկեղեցիին մէջ, վերադարձաւ իր վանքը:

Վերոյիշեալ դէպքէն տարի մը առաջ արդէն Փրնուզի եպիսկոպոսը Պօլիս գացած եւ սուլթան Մէճիտէն Փէրման առեր էր, որ Գայիշ-օղլուն անգամ մըն ալ Փրնուզ ոտք չպիտի կոխէ եւն:

Ուրիշ դրուագ մը եւս տ. Օհանի կեանքէն: 1851ին Կիւրինի մէջ Չափառ Թորոս անուն կտրիճ հայ մը տաճկոցներ էին. Տէլի-քէշէշը գնաց եւ թուրքերու ճիրաններէն ազատելով զայն իւր կնոջ Վառվառէի եւ երկու զաւակներուն հետ Զէյթուն բերաւ: Չափառ Թորոս ետքէն Զէյթունի մէջ մանչ զաւակ մըն ալ ունեցաւ, որուն զէյթունցիք, անոր մօրը բարեպաշտութեանը համար, Վառվառ անունը տուին: Այդ բարեպաշտ կինը՝ տեսնելով որ իր ամուսինը տաճկութիւն կ'ընդունի՝ լուր կը զըկէ տ. Օհանին որ զայ զերենք ազատէ. անոր համար զէյթունցիք մեծ համակրութիւն ցոյց տուին այդ ազնիւ տիկնոջ:

Չափառ Թորոսին ազատումին համառօտ պատմութիւնը այսպէս է. Տէլի-քէշէշը տասը զինուած մարդով կը մտնէ Կիւրին եւ կ'երթայ ուղղակի շուկան: Բոլոր շուկայի մարդիկը ոտքի կեղնեն յարգանքով ու Բէճէնաներով կ'ընդունին տասը նորեկ հիւրերը. բայց շատեր չէին զիտեր անոնցով ըլլալը եւ ինչու պալը: Զարմանքով կը նայէին տ. Օհանի, որ՝ կարմիր նոյգի մը վրայ հեծած՝ իր 80 տարիներու սպիտակափառ մօրուքով ու աշխոյժ նայուածքով պատկառանք կ'ազդէր հանդիսականներուն. հագած էր սըճալը (ոսկեթել) չուխա շալվար, մէջքը կապած էր լահորի շալ, վրայէն հագած էր ճաճաբան րէճիլ քոփաբան եւ սրմալու արջանիլէ մը (մեծ վերարկու մը), գլուխը դրած րալ Ֆէր (կուկլակի պէս մեծ ֆէս մը). ֆէսին վրան ալ ոսկիէ խաչ մը կար զոր նուիրած էր սուլթան Մահմուտ. մէջքէն կախ ինկած էր արծաթէ թուր մը զոր Եգիպտոսի Իպրահիմ փաշան ընծայած

էր. զոյգ մը արծաթէ ասորձանակ ալ ձիուն թամբին երկու կողմը կախած էր: Կիւրինի հայերը կը հասկնան որ Զէյթունի նշանաւոր տէր Օհանն է. իսկոյն տեղին երեւելիներէն Գոչունեան Մարգար աղան զայն իր տունը կը հրաւիրէ. բայց տ. Օհան մերժելով հայուն հրաւերը կը խնդրէ որ զինքը քաղքին ամենէն հարուստ թուրքին տունը առաջնորդեն: Մարգար աղան կը վազէ իմաց կու տայ տեղին ամենէն երեւելի թուրքին՝ Հավուս Ալիզաստէ Սատրգ աղային, որ անմիջապէս իր տղան կը զրկէ Տէլի-քէշիշին եւ առօք փառօք իր տունը կը հրաւիրէ զայն իր մարդիկներով: Իրիկունը տ. Օհանը կը բացատրէ իր Կիւրին գալուն պատճառը եւ կը պահանջէ որ Զափառ Թորոսը իրեն յանձնուի: Սատրգ աղան կ'ալաչէ որ իրեն ժամանակ տրուի զայմնապահին, միւֆթիին, գատրժին հետ տեսնուելու համար, որովհետեւ կը յարէ՝ «Ասիկա կրօնական խնդիր մը ըլլալով բաւական ծանր բան է. զուն համբաւաւոր մարդ մըն ես, եթէ զաւակս ուզես՝ չեմ խնայեր, բայց այս պարագային այդ պաշտօնական մարդոց հաւանութիւնը անհրաժեշտ է»:

Տէր հայրը հրամայօրէն կ'ըսէ Սատրգ աղային, «Գնա զուրցէ գատրժին, միւֆթիին եւն որ վաղը կէսօրին Զափառ Թորոսը իր ընտանիքով ու կահ կարասիքը տասը ջորիի վրայ բեռցած, առջեւս խառնէք որ Զէյթուն տանիմ, հակառակ պարագային կ'իջնեմ Գրսրգի՝ կիրճը չորս մարդուն տեղ 12 կիւրինցի տաճիկ կը բռնեմ ու Զէյթուն կը տանիմ զօրով կը հայացնեմ»:

Վերջապէս զայմնապահ, գատր, միւֆթի եւ Սատրգ աղա՝ ամենքը մէկտեղ կու գան եւ կ'որոշեն Նէնի Մուհամ-

¹ Կիւրինցիներուն քերական Մարաշ, Այնթապ, Հալէպ երթալու համար Գրսրգ կիրճէն կ'անցնի: Այդտեղ կը գտնուին զէյթունցի Աճը թէկեակեաններու ազարակատները: Զէյթունէն, արեւելեան կողմը, 6 ժամ հեռաւորութիւն ունի:

մէտը (Չափառ թորոսը) յանձնել: Թուրքերը կը խնդրեն որ գիշերով յանձնուի. տ. Օհանը « չէ, կը պնդէ, պէտք է ցերեկով յանձնուին որ ամեն մարդ տեսնէ »: Տէլի-քէշիշին կամօք կը կատարուի: Սատրգ աղա 100 ոսկինոց ձի մըն ալ կը նուիրէ տ. Օհանին:

1852ին տ. Օհան իններորդ անգամը ըլլալով Երուսաղէմ գնաց, եւ վերջինը եղաւ աս: Եղին տարին Մարաշի Ռ-Նէասարը՞ եղաւ շիտրացի Մուսթաֆա փաշան: Տեղին թուրքերը գրգռեցին նորեկ փաշան որպէս զի զէյթուռնցիներուն անվճար թողած 150.000 զըշ. տուրքը պահանջէ. ատով, կըսէին, դրսի ժողովուրդը ձեզմէ պիտի վախնայ ու հնազանդի եւ տուրքերը դիւրաւ պիտի գանձէք:

Փաշան համոզուեցաւ գրգռիչ թուրքերուն խորհուրդին եւ թիֆէնքճիպաշի Հասան աղան Զէյթուռն զրկեց որ անոնց սալիք տուրքը պահանջէ: Զէյթուռնցիք բերին տուրքի տեղ թիֆէնքճիպաշին առջեւը լեցուցին երկաթ, պայտ եւ այլ երկաթեղէններ, ըսելով թէ երկիրնին նեղ տեղ մ'ըլլալով փող չունին եւ ինչ որ ունին՝ ան կու տան: Հասան աղան, տեսնելով որ հնչուն դրամ չէ կարող ստանալ, ձեռնուռնայն ետ դարձաւ:

Մուսթաֆա փաշան կանչեց Մարաշու մեծերը, յայտնեց անոնց եղելութիւնը եւ իրեն եղած մերժումը ու պզտիկութիւնը: Ան ատեն դիմեց նորէն աղաներու խորհրդին, որոնք կրկին համոզեցին զինքը որ եռաս (արգելք) հանէ, այսինքն Մարաշ դաւառին մէջ եղած բոլոր զայմագամներուն եւ միւսիւրներուն հրահանգ զրկէ՝ ուր որ զէյթուռնցի շտնեն բռնեն եւ հսկողութեամբ Մարաշ ուղարկեն:

Փաշան սաստիկ եռաս հանեց չորս կողմը: Այդ ժամանակ զէյթուռնցիք փայեկ (լրատար) զրկեցին տ. Օհանի ընդ առաջ, որ Երուսաղէմէն կը վերադառնար, որպէս զի

Մարաշ չի հանդիպի: Դժբախտաբար փայեկը ճամբան չի կրնալով հանդիպել անոր, տ. Օհան միամտորէն ուղղակի Մարաշ կու գայ եւ ծուղակը կ'իյնայ: Փաշան անմիջապէս բանտարկել կու տայ զայն (ապրիլ 15):

Զէյթունի իշխանները աս տխուր դէպքը լսելուն գրեցին պատրիարքարան, ծանօթ ամիրաներու բողոքելով փաշային անկարգութիւններուն դէմ եւ անոր պաշտօնանկութիւնը խնդրելով: Պօլսէն «կ'աշխատինք» ի լուր մը եկաւ միայն: Աղերսագիր մըն ալ ղրկեցին Մարաշու փաշային, որպէս զի արձակէ տ. Օհանը: Ապարդիւն մնաց:

Իշխանները խորամանկութեան դիմելով երկրորդ աղերսագիր մըն ալ գրեցին փաշային սա պարունակութիւնով. «Փաշա էֆէնտի, լսեցինք որ նոր թիւֆէնքճիպաշի մը եկեր է Թէմիր աղա անունով. ըլլալով ուժեղ մարդ մը՝ մարաշիք կը դողան եղեր անկէ: Եթէ այդ մարդը 60 հեծելազօրքով եւ տէրտէրն ալ հետը Զէյթուն ղրկէք, զէյթունցիք վախնալով իրենց անվճար պարտքը կը հատուցանեն: Կը խնդրենք առաջարկնիս մի մերժէք եւ Խոստով ալ վերցուցէք»:

Փաշան իշխաններուն առաջարկը խելքի մօտիկ գտնելով, կատարեց անոնց պահանջը: Թէմիր աղան թմբուկներով, հեծելազօրքով եւ Տէյի-քէշիշով (երեք ամիս բանտարկութենէ ետք) մէկտեղ մտաւ Զէյթուն: Իշխանները համոզեցին Թէմիր աղան, որպէս զի գրէ փաշային՝ թէ տուրքը երկու ամիսէն պիտի գանձուի: Խոստով ալ վերցաւ: Զէյթունցիք այդ երկու ամուս մէջ, գիշերը ցերեկին խառնելով, սկսան Ալպիստանէն, Եարփուզէն, Կէզքսունէն, Մարաշէն եւն, միջիւնի պէս ցորեն, գարի, աղ, սապոն եւ այլ պաշարեղէններ կրել Զէյթուն:

Թէմիր աղան՝ բնիկ երզնկացի համբաւաւոր զօրապետ մըն էր: Իշխանները, անոր ժամանելուն երկրորդ օրը, առին

իր ձիաւորներով տարին Պէրիտ լեռը +էյֆէր ընելու համար: Օրական հինգ տաւար կը մորթէին: Զէյթունի ակորժահամ գինիով եւ օղիով պատուականապէս կերան խմեցին մինչեւ տասնուհինգ օր: Յուլիս 30ին վերադարձան Զէյթուն. իշխանները, որպէս զի ժամանակ շահին, Թէմիր աղային առաջարկեցին որ Չէրճուկը գնայ եւ օգոստոս ամիսն ալ հոն քէյֆ ընէ. բայց նախապէս խնդրեցին որ իր ձիաւորներուն 40ը ետ զըկէ եւ քսանը միայն թողու: Թէմիր աղան ատ ալ կատարեց եւ քսան հոգևով գնաց Չերմուկ, ուր օգոստոս ամիսը նմանապէս կերուխումով անցուց:

Օգոստոսի վերջերը կրկին վերադարձան Զէյթուն: Զէյթունի իշխանները խնդրեցին Թէմիր աղայէն որ իրենց տուրքի հաշիւը ներկայացնէ, որ 150.000 դհ.-ի կը հասնէր: Ան՝ ատեն զէյթունցիք բացէ ի բաց յայտարարեցին Թէմիր աղային թէ՛ իրենք նոր տարւան 30.000 դհ. ճագարով տուրքը կրնան միայն վճարել. աւելի փուլ մը չեն կրնար տալ: Այդ 30.000էն 15.000ը արդէն եկեղեցիներուն պատկանելով, մնացած 15.000 դհ.-ը միայն կառավարութեան իրաւունքն էր՝: Թէմիր աղան կը յորդորէին որ 15.000ը առնէ ու ելլէ երթայ: Իրաւ է թէ կ'ըսէին մեր երկիրը դարձաւ պէս կ'երեւայ, բայց պտուղի ծառեր են ատոնք, իսկ գարի, ցորեն եւ այլ կենսական արմտիքներ չեն աճիր. ունինք մարտողական պաղ ջրեր, բայց ատոնք ստակ չեն շահեցնէր մեզի եւն:

Թէմիր աղան իշխաններուն առաջարկին վրայ կրակ կտրեցաւ եւ մերժողական դիրք առաւ, « պէնի պիլէր մի սինիզ, և օքսա իսմի մի իշիթ միշտինիզ. 150.000 զըու շը նագտ

¹ Զէյթունցիք սուլթան Մուրատէն եւ սուլթան Մահմուտէն ձեռք բերած ֆէրմաններուն վրայ կռթնած էին, որոնք Զէյթունցիներու ճագարով 30.000 տուրքին կէսը՝ անոնց եկեղեցիներու. կէսն ալ լ. յա Սօֆիայի յառկացուցած էին:

ազձէի եարնն պու վազըթա գատար իսթէրիմ» (Գիտէք զիս, չէնէ անունս միայն ըբէ էք. 150.000 դահեկանը, զուտ ստակ, վաղը այս ատեն կ'ուզեմ):

Իշխանները պաղարիւն կերպով ըսին՝ «ձեր բարկութեանը համար մենք պատասխան չենք տար. մեր պատասխանը՝ մեր կողմէն փափազ է՝ Ֆէնտին թող տայ»: Կանչեցին տ. Օհանրեւ՝ տ. հայր, ըսին, սա թուրքին դուն պատասխանէ, չէնէ հիմա կտոր կտոր կ'ընենք եւ շուներուն առջեւ կը նետենք. այս մարդը մեր պատիւները տեսնելով ուրիշ քաղքի հայերուն նմանցուց մեզ »:

Տ. հօրը պատասխանը սա եղաւ թէ միր աղային՝ «Ազա, մեր Զէյթունը 150.000 զըշ. պարտք ունեցեր է. լաւ. ես երեք ամիս բանտարկուեցայ, ամեն ամիս 50.000ական զըշ. հաշուելով, պէտք է 150.000 զըշ. ինծի վճարուի: Ես սուլթան Մահմուտէն նշան, Փէրման ունիմ. Մըսըրի իպրահիմ փաշայէն սուր ունիմ. մանաւանդ որ հայ եկեղեցական մըն եմ. չէ՞ որ Մարաշ փաշային պողաջի գողաջի, դուք ալ այնտեղ ունկնդիր էիք, չըսի՞ որ ինծի պէս մարդ մը մի՛ բանտարկեր, մանաւանդ որ Ս. Նրկրէն կու գայի, մեզք է, խղճի դէմ է, ամօթ է, չլսեց. չըսի՞ որ ասիկա վրադ սուղե կը նստի: Մեր իշխանները քեզ «ահրայէ «ահր», զըսանքէ զըսանք պտըտցուցին. դեռ քէյֆդ ի՞նչ կ'ուզէ. 15.000 զըշ. ալ կու տան. առ, գոհ եղեր՝ ելի գնա: Չէ՞ որ դուք զիս երեք ամիս բանտը թողուցիք, թէ եւ մենք քեզ չքանտարկեցինք. ուզած տեղդ ալ պտըտցուցինք: Իմ երեք ամուս բանտարկութեան համար օրական մէյմէկ ոսկիէն պէտք է վճարէք 90 ոսկի, 10 ոսկի ալ անոր շուքը, 100 ոսկի. 100 ոսկի ալ ձեր ձիերուն կերածնուն փոխարէն, կ'ընէ 200 ոսկի: Հիմա, այդ 200 ոսկին ցնծաս ու մեկնիս »:

Թէ միր աղան չորս կողմը նայելով, տեսաւ որ բողբոն ալ

սպառազինուած են, ճարահատ ըսաւ՝ « փափազ էՖէնտի, վրաս երեք ոսկիէն զատ բան չունիմ. նոր եկեր էի Մարաշ, դեռ ամսական մը իսկ առած չէի »: Տէր հայրը պահանջեց որ փաշային գրէ որպէս զի 200 ոսկին զրկէ: « Աս ալ չէինք առներ ձեզմէ, բայց դուք օսմանցի էք, եթէ չառնենք մեզք գործած կ'ըլլանք, ինչու որ մեր երկիրը առած մը կայ որ կ'ըսէ, « հացը օսմանցիին ծունկին վրայ կ'ըլլայ », այսինքն օսմանցի պաշտօնեան ապերախտ կ'ըլլայ, որքան պատիւ ընես վախէն ըրաւ, կ'ըսէ. ատոր համար ձեր ձիաններուն զարիի, խոտի գինը կը պահանջենք »:

Թէմիր աղան յուսահատ գրեց Մարաշու փաշային որ շուտով 200 ոսկի զրկէ իր փրկանք:

Ջէյթունցիք Թէմիր աղան առօք փառօք, խայտառակօք, առին տարին Սուրէնեան Մարտիրոս իշխանի բերդը բանտարկեցին իր քսան ձիաւորներով:

Փաշային նամակատար զինուորը երեք օրէն վերադարձաւ 200 ոսկին հետը բերելով: Տէլի-քէշիշը 200 կարմրուկ ոսկիները առաւ, 100 ոսկին Ս. Սարգիս եկեղեցիին նուիրեց, հարիւրն ալ իշխաններուն շնորհեց, որոնք սակայն մերժելով հէլալ ըրին տէր Օհանին:

Թէմիր աղան պատրաստուեցաւ մեկնիլ: Մեկնելէ առաջ շուկայի մէջ, ձիուն վրայ նստած, եւ բազմութեան ներկայութեան իր խօսքը չորս իշխաններու եւ տ. Օհանին ուղղելով ըսաւ՝ « պաքընըզ աղալար, պէյլէր, պէն 60 սիննինտէ պիր ատէմ իմ. իկիրմիտէ իքէն սիլքի օսման լըլըզ տախիլ օլմուշըմ, տէմէք 40 սէնէտէն պէրի պու մէմուրիյէթտէ պուլունմըշըմ, պէն պէյլէ Ֆէրզանտըզ կէօրմէմիշ իտիմ, աշք օլտուն սիզէրէ. մէկեր Ջէյթուն Ջէյթուն տէրլէր իսէ, եուտուլաճագ շէյ տէյիլ իմիշ. կէլիօր ի քէն սավլու մպագ իլէ կէլտիմ, շիմտիք սըքուտ կիտիօրում »:

«Տեսէք, աղաներ եւ պէյեր, եւ 60 տարեկան մարդ մըն եմ». 20 տարեկան էի օսմանցիութեան պաշտօնի կարգը անցայ. ըսել է 40 տարիէ ի վեր այս պաշտօնին մէջ կը գտնուիմ. ես ասանկ հնարքներ չէի տեսած կեանքիս մէջ. ուրեմն կեցցէք զուք: Զէյթուն Զէյթուն կ'ըսէին՝ կլուելիք բան չէ եղեր. եկած ատենս թմբկահարութիւնով եկայ, հիմա սուսփուս կ'երթամ»:

Իշխանները պատասխանեցին, «Թմբուկը զարնել տղւր նորէն»: «Զէ, չէ», ըսաւ աղուէսօրէն Թէմիր աղան: — «Դուք գիտէք», եղաւ իշխաններու պատասխանը, բայց, աւելցուցին իշխանները, փաշային մեր բարեւները տար եւ ըսէ՝ «ուխտաւոր տէրաէր մը բանտարկելը ատանկ չըլլար. ասանկ կ'ըլլայ վարպետութիւնը»: Իսկ տ. Օհանը իր կողմէն վրայ բերաւ՝ «ըսէ փաշային որ մենէ հեռու պտըտի: Մարաշը իր գլխուն նեղ կը բերննք, հա՛. զուք ալ երթաք բարով»:

Թէմիր գնաց եւ քիչ օրէն փաշան ալ պաշտօնանկ եղաւ: Զէյթունի քաղաքականութիւնը զէյթունցին ինքը լաւ գիտէ:

XII.

Աղճատաղի պատերազմը

Հրովարտակի նորոգմամբ Զէյթունի վիճակը փոքր ինչ բարւոքուելով՝ ժամանակաւոր հանդարտութիւն մը տիրեց, բայց խարուսիկ երեւոյթ մ'էր այս եւ վաղանցիկ, մանաւանդ կառավարութեան ամբողջ միտքը ղբաղեցնող մեծամեծ ու կարեւոր դէպքեր տեղի կ'ունենային, ինչպէս էր եգիպտական խնդիրը, որոյ լուծումէն յետոյ նա նորէն ուշադրութիւնը դարձուց փոքր ազգութեանց վրայ՝ գէթ անոնք իւր սփին մէջ ուժով սեղմելու տխուր քաղաքականութեամբ: Եւ այս անգամ փոխանակ Զէյթունի՝ անոր զրակից քիւրտ ցեղի մը

վրայ փորձեց իւր առաջադրած կեդրոնացման խորհուրդի գործադրութիւնը: Այս ցեղը կը բնակէր Աղճատաղ կոչուած լեռը, բաւական ստուար թուով, Զէյթունէն 27 եւ Արպաթանէն 15 ժամ հեռաւորութեամբ վայր մը: Ասոնք ոչ զինուորական ծառայութիւն կը կատարէին եւ ոչ տուրք կը վճարէին կառավարութեան երկար տարիներէ հետէ: Ուստի մեծ վէզեր հափրող Ալի փաշա 1840ին ասոնց վրայ եկաւ սուլթան Մէճիտի օրով: Բիւրտերը բերդին մէջ ամրացած ըլլալով՝ դժուար էր անոնց հետ գլուխ ելնել. թուրք ջուկասներէն ոչ մին կը համարձակէր յարձակում գործել բերդին վրայ:

Ալի փաշա զէյթունցի հայերը իրեն օգնութեան կոչեց ոչ միայն անոնց անվեհեր քաջութենէն օգտուելու դիտումով, այլ եւ հայոց եւ այս հեռաւոր մահմետական ցեղերու մէջ ատելութեան ու թշնամութեան սերմեր ցանելու նուրբ քաղաքականութեամբ:

Զէյթունցիք յօժարակամ յանձն առնելով եղած հրաւերը եկան եւ մէկ յարձակումով բերդին դուռը կոտրեցին եւ մտան ներս, ուր ապաստանող ապստամբք տկար դիմադրութենէ մը յետոյ անձնատուր եղան: Այս կռուոյն զոհ գնաց հռչակաւոր տէր (՛)հանի մէկ հատիկ զաւակը, որ հայ զունդին հրամանատարն էր եւ իւր մահ խորին ցաւ պատճառեց բոլոր զէյթունցւոց:

Փաշան տեսնելով հայոց քաջութիւնը ըսաւ. «Տէվէթին եիկիրմի պին ատէմի օլմատան իսէ Զէյթունտան պին ատամր օլա կվլա սրը. — Զէյթունի 1000 մարդը տէրութեան 20,000 մարդէն լաւագոյն է»: Եւ խորին շնորհակալութիւն մատուցանելով նոցա՝ որ ընդ ամենը 500 հոգի էին պատուով զրկեց զանոնք իրենց տեղերը, իւրաքանչիւրին պարգեւելով երկուքական ոսկի եւ մէյմէկ ձեռք ճերմակեղէն:

Այս կոիւն ալ իւր յիշատակութիւնն ունի Զէյթունի
երգոց մէջ :

Աղճատաղտ Տէլի քէշիշին օղու
Հիւճիւմ իթտի գալէյէ գօշտու տօստօղու,
Գուրչունչա վուրուլուպ սերիլտի պաղըր,
Եար ու աղեարէտէ վերտի չօգ աղըր :

Թարգմ. Աղճատաղը Տէլի-քէշիշի որդին
Յարձակեցաւ, վազեց ուղղակի բերդին,
Հասաւ գնդակը զարկաւ իւր լերդին,
Մեծ ցաւ պատճառեց բոլորի սրտին :

XIII.

Խասէքիի պահանջումի

Աղճատաղի դէպքէն հազիւ մէկ տարի անցած՝ 1841ին
էր, Խասէքի մակահանուանեալ զինուորական պաշտօնեայ մը
500 հեծեալներով Զէյթուն մտաւ իբրեւ հիւր. հայերը
զանի պատուով ընդունեցին եւ իւր մարդիկն ալ 2—2 բաժ-
նեցին տուներու մէջ : Բայց հիւրը քիչ ատենէն իւր իսկական
գոյնը դուրս տուաւ 5 տարուան յետամնաց տուրք պահանջե-
լով անոնցմէ, երեք օր միայն պայմանաժամ շնորհելով անոնց :

Զէյթունցիք անպատեհ համարելով առ այժմ հա-
կառակել անոր դէմ, երեք օրուան մէջ բաւական քանակու-
թեամբ երկաթ ու պայտ հաւաքեցին մէջերնին ու առա-
ջարկեցին պաշտօնեայ Խասէքիին, որ իրենց ունեցած պար-
տուց փոխարէն ընդունելով զանոնք՝ ընկալազիր մը տայ իրենց :
Խասէքի մերժեց նոցա առաջարկը, հնչուն դրամ միայն պա-
հանջելով :

Այն ատեն քովը գտնուող չորս իշխանք՝ « ունեցածնիս
այս է, ուրիշ բան չենք կարող տալ », ըսելով մեկնեցան,

ազդարարելով միանգամայն իրեն, որ դուրս չ'ելլէ, «վասն զի, ըսին, մեր երիտասարդները այստեղ թուրք տեսած չ'ըլլանուն համար՝ ծանր պիտի թուի իրենց քո ներկայութիւնդ եւ առաջին անգամ հանդիպողը պիտի սպաննէ քեզ» :

Շատ բարկացաւ Խասէքի անոնց այս վարմունքին համար, բայց անկարող էր բան մ'անելու, որովհետեւ թէ՛ ինք եւ թէ՛ իւր զօրքեր անոնց արհեստին մէջ էին: Զղջաց երկաթները չ'առնելուն համար. այժմ այն ալ ձեռքէ ելաւ. կը փափագէր՝ որ զոնէ իշխանը գալով խաղաղութեամբ արձակէին զինքը իւր տեղը դառնալու, բայց անոնք իրենց տեղ մի քանի հրոսակապետեր զրկեցին՝ Աճի-Նէյէի, Ղարա-Իւլահի, Ս'երկէ-Նէան Ազմադէի, Ղարաճիւլահ-Վալի-Սուտի, Ղարա-Բըրահի, Ղարա-Տի-Ճահի, Ղի-ճի-Սի Ս'ապակահ եւ Ղի-Էր-Օղլու անուններով՝ որք ի դիմաց իշխանաց յայտարարեցին նմա ըսելով, «էֆէնտիմ, պիզիմ աէօրթ աէրէպէյլերինին էմրի պու տրը, շիմտի աթընըգա պիսիպ կիթ մէլիսինիզ, պիզ տախի քէմալ իսթիւրա հաթ իլէ Մարաշ քէօփրիւսիւնէ գատար սիզի եօլճու իտէ-ճէյիզ. — տէր, մեր չորս իշխանաց հրամանն այս է, որ դուք հիմա ձիւրնիզ հեծնելով մեկնիք, մենք ալ ամենայն հանգստութեամբ ձեզ մինչեւ Մարաշի կամուրջը պիտի առաջնորդենք» . «սակայն — աւերացուցին — իբրեւ վարձք մեր ուղեկցութեան պէտք է տասնական ոսկի վճարէք, հակառակ պարագային կը կողոպտենք զձեզ եւ մերկամարմին ու հետիոտն կը ճամբենք. ձեր մարդիկը երէկ ուղարկեցինք Նիւրետինի ճամբով, ուր մեր հրոսակներ զանոնք ամենն ալ կողոպտեցին. մեզ ալ մի եւ նոյն հարկին մէջ մի դնէք» :

Խեղճ մարդը պարտաւորեցաւ կամայ ականայ տասնական ոսկին վճարելով գլուխը փորձանքէ ազատել, եւ ինք որ եկած էր Զէյթ ունը կողոպտելու՝ կողոպտուած եւ ամօթաւ հար դարձաւ Մարաշ :

XIV.

ԹԼՃԻՐԼԻԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՒՆԵՐԸ

1842 թուին, յաջորդ տարին, դարձեալ զէնք առնելու հարկադրուեցան մերայինք, վասն զի Թեճիլլի թիւրքմէնները, որոնք Աղձատաղի քրդաց նման ապստամբ էին, սաստիկ նեղուելով իրենց վրայ եկող Նուսուֆ փաշայէն, զէյթունցւոց օգնութիւնը խնդրեցին:

Թէեւ շատ անգամներ սաստիկ վէճեր ու կռիւներ տեղի ունեցած էին ասոնց ու հայոց մէջտեղ, սակայն զէյթունցիներն սովորական եղած վեհանաճութեամբ իրեն բարի դրուցութեան պարտականութիւնը կատարեց նեղը մնացող թշնամւոյն օգնութեան ձեռք կարկառելով:

Փաշան Ղանտրլ կոչուած տեղը դրած ըլլալով իւր բանակը՝ պաշարած էր Թեճիլլիցիները՝ որոնք այլ եւս յուսահատ՝ աչքերնին յառած էին Զէյթունի վրայ:

Իրենց ակնկալութիւնն ի դերեւ չ'ելաւ: — Երեք իշխանք տ. Օհանի հետ մէկտեղ 500 ի չափ քաջարի հայոց զուլին անցած յարձակեցան Նուսուֆի բանակին վրայ, որ Զէյթունէն 8 ժամ հեռու կը գտնուէր: Կարձատեւ կռուէ մը յետոյ չարաչար յաղթեցին զանոնք ու ցիրուցան փախուցին: Զուգադիպութեամբ ըսելք կամ բախտի առանձին քմահաճոյքով մը՝ այս անգամ ալ Նաղուպեան մ. Աստուածասուր աղան իւր հիանալի նշանառութեամբը փաշային դրօշակակիրը զարկաւ սպաննեց. իսկ փաշան խոյս տալով միայն կարողացաւ իւր կեանքն աղատել ու Կէօքսիւն ապաստանիլ:

Թեճիլլիցիները յանհունա շնորհակալութիւն յայանելով հայոց՝ շատ մը ընծաներ տուին եւ մշտնջենապէս բարեկամ մնալու խոստումներով ճամբեցին զանոնք:

Այս ալ իւր տեղն ունի Զէյթունի երգոց մէջ.

Տէլի քէշիշ տեր քի չըգտըմ տէջիւղէ,
Գարթալը գուզղունու տէջքտիւմ իւլեշէ,
Մընաֆըգա ույմա կէլ, Եուսուֆ փաշա,
Տուվալարը հագգա պաղը Զէյթունուն:

Եաղուպ օղու տէտի՝ պիլըր հալիմտէն,
Նիշէ շահպաղարըմ չըգար գօլումտան,
Կէօզիւմ գան պիւրիւմիւշ գօրգմամ էօլիւմտէն,
Տէջիւշէ տէջիւն պայրամ թօյ տըր Զէյթունլու:

Սուրէն-օղու տէտի՝ աշրէթ, աղլաման,
Իմտատճա հագըրըզ պօշա պէլէմէն,
Ենի-տիւնեա տէտի՝ գահըր էյլէմէն,
Շիմտէն սննրա տէջիւշ պէնիմ, Զէյթունլու:

Շօլթ-օղու տա տէտի՝ էյ Եուսուֆ փաշա,
Թեճիրլի աշրէթէ օլտուն թամաշա,
Զէյթունլուար իլէ չըգաման պաշա,
Արշը ալայէ չըգմլշ իւնիւ Զէյթունուն:

Աշրգ խալիլիմ պէն, ճիւմլէտէն կէտա,
Թեճիրլի աշրէթի օլմուշտուր ղատա,
Զէյթունլու չափուճագ եէթտի իմտատա,
Ղանտըլ տաղը օլտու շանըն, Զէյթունլու:

Թարգմ. Տէլի-քէշիշը կ'ըսէ. — «Ես կուռի ելայ,
Անգղ ու ազուաւ իջուցի գիականց վրայ,
Չար մարդերու մի նայիր, ո՛վ Եուսուֆ փաշա,
Զէյթունեւոց աղօթքը Աստուծոյ հետ կապուած է »:

Եաղուպեան կ'ըսէ. — «Դուն իմ վիճակս գիտես,
Քանի-քանի առիւծներ դուրս կ'ելան խմբէս,

Աչքս արիւն լեցուեր է, չեմ վախնար մահէս,
Պատերազմը հարսնիք կ'ընդունենք մենք՝ Զէյթունցիք» :

Սուրէնեան կ'ըսէ. — « Աշրէթ, մի արտասուէք.
Օգնութեան պատրաստ ենք, ի զուր մի կարծէք » :
Ենի-տիւնիա կ'ըսէ. — « Դուք վեշտ մի քաշէք,
Ասկէ ետքը կոխն իմս է, Զէյթունցիք » :

Շօվրօեան կ'ըսէ. — « Ո՛վ ԵՈՒՍՈՒՓ փաշա,
Թեճիրցւոց առջեւ խայտառակ ես եղեր,
Զէյթունցւոց հետ գլուխ չես կրնար ելլեր.
Ձեր անունը երկինք հասաւ, Զէյթունցիք » :

Աշըգ խալիլն եմ՝ խղճուկ մուրացկան.
Թեճիրլի աշրէթը եղաւ թշուառական.
Զէյթունը շուտով հասաւ օգնութեան.
Ղանտըլ լեռը ձեր փառքն եղաւ, Զէյթունցիք :

XV.

Ալպուսթանցի Հաճ՝աղան

Թուրք կառավարութիւնը, որ միշտ առիթ կը փնտռէր
Զէյթունը հանելու իւր բացառիկ վիճակէն, իրաւացի պատ-
ճառ մը նկատեց 1842 ի դէպքը, յորում զէյթունցիք օգնու-
թեան հասան Թեճիրլիցւոց ընդդէմ ԵՈՒՍՈՒՓ փաշայի, որ
զանոնք նուաճելու եկած էր :

Ուստի այս գործը ի գլուխ հանելու համար ընտրուեցաւ
Ալպուսթանցի Հաճ՝աղան, որ Պօլիս երթալով խնդիր մատու-
ցած էր արդէն սուլթան Մէճիտի այս բանին համար : Իւր
ծրագիրն էր՝ արգիլել Զէյթունի ցորենը եւ ուրիշ ամեն ու-
տելիքները, որք Ալպիսթանէն կը ստանային, եւ այսպէս նեղել

զանոնք քաղցով : Սոյնպէս խափանել անոնց երկաթահանքը, որ անոնց շահավաճառի գլխաւոր աղբիւրն էր եւ որ դարձեալ Ալպիսթանի մօտ կը գտնուէր : Զանոնք այս եղանակաւ նեղը ձգելէ յետոյ շատ մը պաշտօնագրա-փնէրէ բաղկացեալ բանակով մը պիտի յարձակէր անոնց վրայ, որոնք ստիպեալ պիտի պարտաւորէին անձնատուր ըլլալ : Այս ծրագրին յաջողութիւնն ստոյգ կը թուէր, հետեւաբար եւ պէտք եղած արտօնութիւնը տրուեցաւ 1844 ին :

Սակայն Հաճ'աղային ամեն հաշիւները ի դերեւ ելան, վասն զի երբ նա Ալպիսթանի պաշարն սրգիլեց Զէյթուն մտնելը, անոնք ալ տաճկի գիւղերը աւարի տուին ու իրենց վրայ եկող պաշտպօղու գնեցրուն անանկ ջարդ մը տուին՝ որ Բասթաւինն ելաւ :

Է Ա Է 2 Բ

(Ե Ր Գ)

Ալպուսթանը Հաճի աղա, հէմ տերէ պէյի,
Ֆերման թահսիլ էթտի էյիտէն էյի,
Զէյթունը վուրուշտու ալուրմ տէյի,
Թիւրքիւ մաղուպ էթտի Զէյթունըն քէյի :

Ճիհան նէհրին կէօզիւ Ալպուսթանտա տըր,
Տէմիր մատէն իսէ Պէրիտ տաղտա տըր,
Զէյթուն շէճիլէրի եիւզ աղարտսն տըր,
Հաճ'աղա ենիլտի էլպէթտէ առ տըր :

Թարգմ. Ալպիսթանցի Հաճի աղան, տերէ-պէյի լինելով,
Սուլթանէն ֆերման մը ձեռք բերելով,
Զէյթունի հետ կռուեցաւ՝ « կ'առնում » ըսելով :
Զէյթուն գիւղը տաճկութիւնը նուաճեց :

Ճիհան գետին ակը Ալպիսթանի մէջն է .
 Երկաթի հանքն ալ Պերիտի մէջն է .
 Երես ճերմկցնողը Չէյթունի քաջն է .
 Հաճ'աղան յաղթուեցաւ . հարկաւ ամսթ է :

XVI.

Թօփալ-Սատո

Ինչ որ Հաճ'աղան չի յաջողեցաւ, կը կարծէր ի գլուխ հանել Թօփալ-Սատո անուն զօրապետը, որ բազմաթիւ անկանոն զօրքերով եկաւ Չէյթուն 1847 ին եւ ամեն օր կը սպառնար հայոց՝ լըբարար մունետիկ կանչել տալով՝ « Օն իքի սիննինտէ գըզ իսթէրիմ . — տասներկու տարեկան աղջիկ կ'ուզեմ » : Չէյթունցիք կը պատասխանէին՝ « Եֆքեարը մէքրու հէնիզ իչիւն ինչալահ ըէզալէթը քեամիլէ իլէ ըիւսվայ օլուպ լաչէնիզ պու տալլարտա գուշարա նաֆագա օլաճագ տըր . — ձեր այդ պիղծ խորհուրդներուն համար Աստուծով կատարելապէս պիտի խայտառակուիք ու ձեր դիակը այս լեռներուն վրայ թռչնոց կերակուր պիտի ըլլայ » :

Սատո իւր բանակը դէմ յանգիման մօտեցուց Չէյթունի, վասն զի հայերը զանի հալածելու համար շատ առաջ չի գնացին, այլ դիտմամբ թոյլ տուին, որ կարելի եղածին չափ մօտ գայ . այնուհետեւ անոր ետեւի կողմէն ճամբան կտրեցին 1000 մարդով, որ չկարողանայ փախչել . 2000 հոգի ալ բիրերով ու կացիներով զինեալ անոնցմէ քիչ մը հեռու դարանի մտած էին, իսկ ուղղակի թշնամոյն դէմ 120 մարդ միայն կար՝ կոխուած յարդի 40 հակերուն ետեւ՝ զորս գիշերով կամաց գլորեւով թշնամոյն բանակին մօտեցուցած էին եւ իրրեւ պատնէշ կը գործածէին . 500 մարդ ալ առաջի 120 մարդոց ետեւի կողմը կեցած էին : Ասոնց ամենն ալ կէս գի-

շերին հրացանձգութեան պիտի սկսէին, երբ եկեղեցեաց կոչ-
նակները զարնուէին. — այս էր իրենց նշանը:

Մուկը, որ ինք զինք առիւծ կը կարծէր, բոլորովին
բռնուած էր թակարդին մէջ, բայց առանց վերահաս վտան-
գին տեղեակ լինելու՝ անուշ-անուշ կը քնանար. եւ ահա
մէկէն կոչնակներու ձայնին հետ հրացաններն ալ պայթեցան
ամեն կողմէ: Սատո եւ իւր զինուորը զարհուրած վեր թռան
իրենց անկողիններէն, ամեն բան թողուցին այնտեղ եւ սկսան
փախչիլ խուճապով, բայց ուր որ կը դիմէին՝ իրենց առջեւ
կը տեսնէին հայ սպառազէնները:

Փոթորկալից քամին զօրութեամբ ծառերէն վար թա-
փուող աշնան տերեւներու նման իրարու ետեւէն կ'իյնային
թուրքերը գնտակներու եւ սուրերու հարուածին տակ, այն-
պէս որ յուսահատ ու սրտաբեկ սկսան աղաղակել՝ « Աման,
գարտաշար, եթ իշիւր, օրտույու թիւքէթտինիզ, մէրհամէթ
իտիւպ ճանրմրզու գրյմայրն, պիզի եսիր թութուն. — ա-
ման, եղբայրներ, բաւական է, բանակը սպառեցիք. յանուն
գթութեան մեր կեանքերուն խնայելով՝ գերի վարեցէք
զմեզ »:

Նոտորածը դադրեցաւ, բայց այդէն մարդոց ու կենդա-
նեաց դիակներով լեցուած էր ամեն կողմ. հրամանատար
Սատոն եւս ինկած էր անկենդան ու գրեթէ անձանաչելի.
Իւր վրայի սուրէն միայն ճանչցուեցաւ անոր ինքնութիւնը,
վասն զի անունը գրուած էր սուրին վրայ. 500 հատ ալ
մահմուտիյէ ոսկի ելած էր վրայէն: Այս պատերազմը բաւա-
կան շահաբեր եղաւ զէյթունցւոց, որոնք լաւ մը կողոպտե-
ցին բանակատեղին եւ ինկած ու գերի մնացած բոլոր զօրքերը:

Այս ձախող պատերազմով Սատո ալ բաղդ ունեցաւ
զէյթունցւոց բանաստեղծական երգերուն մէջ յիշուելու:

Թօփալ Սատօ կէլտի Զէյթունուճուզա,
 Կէօղ տիքտի օն իքի եաշ գըզլարըմըզա,
 Թիւֆէնկ նշան ալտըգ տիզէրիմիզէ,
 Սատօ պէկ գաթլ օլտու էլլերիմիզէ:

Թարգմ. Թօփալ Սատօն ալ արշաւեց Զէյթուն,
 Աչք տնկեց մեր տասներկու ամեայ կոյսերուն.
 Հրացանը տնկեցինք մէջ մեր ծնկներուն,
 Սատօ պէկ զո՛հ եղաւ մեր քաջ ձեռքերուն:

XVII.

Հայթաները

Թրքական բանակին պատահած դժբաղդութեան անտեղեակ կարգ մը կամաւոր անկանոն զօրքեր, որոնք հայրազն կը կոչուէին, հազարաւոր բազմութեամբ Լյեյ-պէլէ անցքէն անցնելու նպատակաւ Կէօքսիւն եկած էին ու անկէ Սատօ գօրապետին բանակին հետ միանալու մտադրութեամբ ճամբայ ելլելու կը պատրաստուէին: Ասոնք ցեղով առնաւուտ էին եւ իրենց ազգային սովորութեան համեմատ սպիտակ շրջազգեստ հագած էին:

Նրբ այս լուրն առին՝ Ֆրնուզքիք առանձին լրատարի մը միջոցաւ իսկոյն հաղորդեցին զէյթունցւոց՝ պէտք եղածն ի գործ դնելու համար: Պատերազմական ոգեւորութիւնը դեռ եւս անցած չէր, վասն զի Սատօի խորտակումէն մէկ շաբաթ միայն անցած էր. ուստի բոլոր սպառազէնները դիմեցին Աթ Օլուղու կոչուած տեղը, Թեքիր գետակին միւս եզրը, որ Զէյթունի արեւմտեան կողմը կը գտնուի՝ 7 ժամ հեռաւորութեամբ: 2 ժամի չափ դադարումէ յետոյ երեւցան հայրաները, որոնք կտորածի ու կողոպուտի փափագով ոգեւորուած գեղեցիկ երազներ կը տեսնէին, բայց այդ երեւակայա-

կան ամեն ցնորքներն յանկարծ օղը ցնդեցան, երբ առջեւնին տեսան Զէյթունի կազմ եւ պատրաստ գունդը: Այնտեղ սկսան պատերազմը, որ տեւեց 2 ժամ: Այդչափ կարճ ժամանակի մէջ 2000 Ալպանացիներէն հազիւ 24 մարդ ողջ ազատեցաւ. միւսները ամենն ալ չարաչար կոտորուեցան: Պատերազմին տեղը կը կոչուի մինչեւ ցայսօր Հայնա Գըբան կամ Գապը Գըբան, որովհետեւ հայթաները Գապը Գըբան ալ կը կոչուէին:

XVIII.

Պայագիտ-օղլու Ահմէտ փաշա

Զէյթունի անընկճելի ոյժը եւ յաղթական պատերազմները այլ եւս ակնածելի դարձուցած էին զինքը ամենեցուն, եւ շատեր կը փափագէին ստանալ անոր բարեկամութիւնն ու աջակցութիւնը իրենց անհատական կամ հասարակական կեանքին մէջ ունեցած խորհուրդներու յաջողութեան համար: Այսպէս Հաֆրը Ալի փաշա անոր ուժին պէտք տեսաւ Աղձատազի կռուոյն մէջ. թե՛ իրիցիները անոր կռթնեցան՝ Երուսուֆ փաշայի դիմադրելու համար. նոյնպէս մարաշցի Պայագիտ-օղլու Ահմէտ փաշան ուզելով տեղւոյն կառավարչութիւնը ձեռք բերել՝ զէյթունցւոց պաշտպանութեանը դիմեց:

Սա 1853ին 20 հեծեալներով Զէյթուն գալով իւր խորհուրդը յայտնեց եւ՝ Լ'օքսիզեան տ. Յովհաննէս եպիսկոպոսին թանկագին մատանի մը ու Ս. Աստուածածին վանքին ալ 30 ոսկի արժողութեամբ գեղեցիկ ջորի մը, չորս իշխանաց եւ Տէլի-քէշիշ տ. Օհանի ալ մէյմէկ արժանավայել ընծաներ տալով՝ աղաչեց անոնց, որ իրենց սեփական ուժերով Մարաշ իջեցնեն ու այնտեղ պաշտօնավարող կառավարչին տեղ հաստատեն զինքը, պատճառելով թէ նա օտար

մըն է, իսկ ինքը տեղացի, հետեւաբար եւ աւելի օգտակար պիտի ըլլայ հանրութեան եւ մասնաւորապէս Զէյթունի: Հաւանականաբար ուրիշ փառասիրական ձգտումներ ալ ունէր աւելի ընդարձակ ծրագրով, եթէ հանգամանքները թոյլ տային անոնց գործադրութեանը:

Զէյթունցիք ընդունեցին նորա առաջարկը պայմանաւ՝ որ իւր կնքով ու ստորագրութեամբ ապահովէ զիրենք այս առթիւ, ամեն պատասխանատուութիւն ինքը ստանձնելով: Ահմէտ յանձն առաւ այս պայմանը եւ տուաւ անոնց պահանջուած ապահովագիրը:

Այն ատեն իշխանք իրենց մօտ հաւաքելով 500 կտրիճ պատերազմիկներ, տ. Օհանն ալ ի միասին, առին Ահմէտ փաշան (այս տիտղոսը ունէր արդէն) եւ Ախրրտաղի գազաթէն սկսեալ անընդհատ հրացան արձակելով իջան Մարաշ ու այնտեղ հաստատեցին զանի իւր փափագած պաշտօնին մէջ՝ առանց ո՛ր եւ է ընդդիմութեան հանդիպելու:

Շատ գոհ մնալով փաշան՝ մեծ ընդունելութիւն արաւ անոնց եւ Մարաշի գիշերապահութիւնը անոնց յանձնեց: Մեծ վախի մէջ մնացին տեղացի տաճիկները՝ կարծելով թէ այսպէս Մարաշ ղէյթունցւոց ձեռքն անցաւ. անոր համար շատերը խանութ բանալու ալ սիրտ չէին աներ. բայց մէկ ամիսէն ղէյթունցիք վերադարձան իրենց տեղը, եւ Ահմէտ փաշան ալ հազիւ 5 ամիս կարողացաւ պահել իւր դիրքը. այնուհետեւ պաշտօնանկ եղաւ:

XIX.

Առաջին գաղափարական քարոզիչը

Այս ատենները (1853 թ.) Պօլսէն Զէյթուն եկաւ Մէլիքեան Արծրունի Յովակիմ աղան՝ իբրեւ գործիչ՝ ու հին պանդուր (քէրվանսարայ) կառավարական պալատի ձեւ

մտցնելով՝ ինքը եղաւ կառավարիչ, չորս իշխանները ժողովոյ անդամ եւ Տիրացուեան տէր Մարտիրոսն ալ դատաւոր, ու այսպէս սկսաւ կառավարել շատ կանոնաւոր կերպով: Մէկ տարի վերջ Կիւրետինի բերդին նորոգութեան ձեռնարկեց եւ այս բանին համար չի կրնալով պէտք եղածին չափ դրամ հասցնել՝ խորհեցաւ Ռուսիա երթալ այնտեղէն դրամ ձայելու համար: Արեւելեան պատերազմին բորբոքած ժամանակն էր, հետեւաբար եւ խիստ վտանգաւոր այսպիսի ճանապարհորդութիւն մը, ուստի իշխանք ընդդիմացան, բայց նա պնդելով իւր որոշման վրայ ճամբայ ելաւ ու Կարնոյ մէջ ճանչցուելով ձերբակալուեցաւ եւ տեղւոյն առաջնորդ Գրիգորիս եպիսկոպոսի գործ դրած սաստիկ ջանքերուն հակառակ չի կրնալով ազատուիլ՝ կախաղան բարձրացաւ:

XX.

Քիրմէնի Հավաճայ:

Որովհետեւ արեւելեան պատերազմը բացուած էր՝ թուշակաւոր կամաւոր զօրք գրելու համար մէկը եկած էր Մարաշ Անգլիոյ կողմանէ Քիրմէնի Հավաճայ անունով, որ լիբանանցի էր՝ ազգաւ մարօնիտ (1854): Այդ կամաւոր զօրաց պէտքերու հոգն ալ ինք ստանձնած ըլլալով՝ մազէ վրաններ ալ հիւսել կու տար անոնց համար: Ինքը յատկապէս վրաններուն չափն ու ձեւը տուած ու հարկաւոր եղած յանձնարարութիւնն արած էր Մազմաննիւրու թուրք շէյխին, բայց սա իրեն տրուած չափէն պակաս հանած ու խարդախած ըլլալուն վէճի բռնուեցան Հավաճային հետ, եւ չի կրնալով համաձայնիլ՝ դատաւորին վճռոյն դիմեցին. դատաւորը առանց ուշ դնելու Հավաճայի առարկութիւններուն՝ դատը վերջացուց ի նպաստ շէյխին: Այս անարդարութեան դէմ սաստիկ

զայրացած Հավաճան, մանաւանդ զօրաւոր պետութեան մը կողմանէ գործակատար նշանակուած ըլլալուն վրայ ինքնավստահ, աղաղակեց դատարանին մէջ «փեղեւենկ, պէջլէ՞ մի շէրիաթ քեսերլէր. — կաւատ, այսպէ՞ն կը կտրեն դատաստանը» :

Իթէ յանկարծ ահագին ռումբ մը պայթէր մոլեռանգ դատաւորին ոտքերուն տակ՝ այնչափ պիտի չի սոսկար նա, որչափ սոսկաց այս մէկ խօսքէն՝ որ կեավուրի մը բերնէն արտասանուեցաւ այսպէս անպասելի յանդգնութեամբ: Իսկոյն շուկան իջաւ, գրգռեց խուժանը, «մեր սուրբ օրէնքը եւ կրօնքը անարգուեցաւ, պէտք է վրէժինդիր ըլլալ», աղաղակելով :

Տգէտ ու կատաղի ժողովուրդը, որ բռնկելու համար կայծի մը կը սպասէ միշտ՝ բորբոքեցաւ մէկէն դատաւորին զրգռիչ խօսքերէն, դիմեց ահագին բազմութեամբ Հավաճային բնակած տունը եւ կրակ տալով շէնքին՝ կենդանւոյն այրեց խեղճ մարդը իւր տիկնոջ եւ մէկ զաւակին հետ. երկրորդ զաւակը ազատուեցաւ Հասան Բէօչէկ անուն անձի մը միջոցաւ :

Ասոնց համար յօրինուած երգին հետեւեալ տողերը կը նշանակենք .

Մազմանլարըն շէյխի չալտը պիր մէհէնկ,
Հավաճա գատըյա տէտի փեղեվէնկ,
Գատը գազէպլէնտի, չէքտի պիր թիւֆէնկ.
Պագըն շիմտի Հավաճանըն հալընա :

Սենէ պին իքի իւզ եթմիշ իքիտէ
Օլտու պու ալամէթ թարիխ իսլամտէ,
Ինթիհասը մարտըն օթուզ պիրինտէ,
Սոն կիւնիւնտէ էջլէն Լանտը Հավաճա :

Թարգմ. Մազմաններուն շէյխը փորձանք մը բերեց,
 Հավաճան գատրին «կաւատ դու» գոչեց,
 Գատին ալ կատղեցաւ, հրացանը քաշեց.
 Յեսէք հիմա Հավաճային վիճակը:

Հազար երկու հարիւր եօթանասուն երկուքին՝
 Պատահեցաւ այս դէպք թուրք թուականին,
 Խնդիրը վերջացաւ մարտ երեսուն մէկին,
 Վերջին օրուան ցերեկ Հավաճան ալ վառեցին:

Ի լուր այս քստմնելի ոճրոյն՝ արդար զայրոյթով բոր-
 րորած զէյթունցիք վճռեցին վրէժխնդեր ըլլալ Մարաշի
 բոլոր թուրքերէն եւ քրիստոնէութեան պատիւը պաշտպա-
 նել ընդդէմ բարբարոս մղեւանդութեան, ուստի այնտեղի
 հայերէն մի քանին կանչելով պատուիրեցին, որ տաճկաց
 թաղերէն զատուելով մեկուսանան, որպէս զի յարձակման
 ժամանակ չի վնասուին իրենք ալ: Բայց մարաշիք այս ա-
 հագին գործին իրենց համար ունենալիք ծանր հետեւանք-
 ներուն վրայ մտածելով՝ աղաչեցին, թախանձեցին, որ այս
 խորհուրդէն հրաժարին: Շատ դժուարաւ հանդարտեցան
 զէյթունցիք՝ միայն Մարաշի հայոց ապագան մտածելով,
 րայց եւ այնպէս իրենց խղճին վրայ ծանրացող ճնշումէն այն
 ատեն միայն ազատուեցան, երբ տարաբաղդ զոհերու աճիւ-
 նին նուիրեցին մի քանի թուրքերու ջերմ արիւնը, որպէս
 պատարագ քաւութեան իսլամներու մեղաց:

Արդեօք քաղաքակիրթ կոչուած Եւրոպան ալ, արդեօք
 քրիստոնեայ համարուած Եւրոպան ալ այս վիհոգի զէյթուն-
 ցիներու, այս ափ մը քաջաբազուկ հայերու ունեցած քրիս-
 տոնէական նախանձայուզութեան մէկ սասաներորդը կը կրճ
 իւր սրտին մէջ: Աւանդ, կը տարակուսինք... Հարիւր հա-

զարաւոր անմեղ հայոց խժոժարար թափուած արիւն իբրև յաւիտենական բողոք դեռ եւս կը ծանրանայ քրիստոնեայ աշխարհի խղճին վրայ: Կեցցէ Զէյթուն, որ կարող է ազնուութեան կենդանի տիպար մը հանդիսանալ տիեզերահոյսակ Եւրոպային:

XXI.

Զէյթունցւոց ու Թեճիրլիցւոց թշնամութիւնը:

1850էն սկսեալ շարունակ պատերազմ:

Ինչպէս յիշեցինք XIV գլխոյն մէջ՝ Թեճիրլիցիք հաշտ չէին գէյթունցւոց հետ եւ բազմիցս արիւնահեղ կոխներ մղած, այնպէս որ 5 տարուան մէջ 10 անգամ պատերազմ ունեցած են իրարու դէմ, որ կը պատահէր միշտ գարնան եւ աշնան՝ Թեճիրլիցւոց ամառանոց երթեւեկելու ժամանակ:

Սոցա թշնամութեան պատճառն էր այս վաչկատուն ցեղին յափշտակիչ ու աւարառու բնաւորութիւն մ'ունենալը, որուն երեսէն հանգիստ չունէին Զէյթունի ջորեպաններ եւ միշտ կը կողոպտուէին, կըսպաննուէին իրենց ուղեւորութեան ատեն, երբ ասոնց վրաններուն քովէն կ'անցնէին առանձինն: Զէյթունցիք ալ չի կրնալով Թեճիրլիցւոց մնասել անոնց վրաններու ցիրուցան եւ իրարմէ շատ հեռու տեղեր շարուած ըլլալուն պատճառաւ՝ կըսպասէին գարնան եւ աշնան եղանակներուն, յորս նոքա խմբովին կը չուէին ամառանոց կամ կը դառնային անտի. զինեալ յարձակելով անոնց վրայ՝ ընդ միոյ երեսուն եւ ընդ միոյ հարիւր կը փոխարինէին անոնց գործած չարիքները, այնպէս որ անոնք իրենց երթեւեկութեան ճամբան՝ որ ի սկզբան Զէյթունի շուկային մէջէն էր, պարսաւորեցան հետզհետէ Աանկըօփ, անկէ ալ Չոօրօփ, Առաւիւր, Մէլրէճէլ, Բէլէճէն փոխապրել (այս վերջինը քաղաքէն 20 ժամ հեռու է):

Բազմաթիւ ընդհարումներու մէջ կը պատմենք միայն 1855 թուականի կռիւը՝ յորում վերջնականապէս պարտութիւն խոստովանելով Թեճիրիցիք առաջարկուած հաշտութեան պայմաններն յանձն առին եւ թշնամութիւնները երկուստեք դադրեցան :

Նոյն թուականին գարնան եղանակին, երբ անոնք կը պատրաստուէին դարձեալ Ղուկիւթիւ կամուրջէն անցնելով ամարանոց երթալու՝ զէյթունցիք գնացին բռնեցին կամուրջը, որ ձգուած է Զահան գետին վրայ Մարաշէն 3 ժամ եւ Զէյթունէն 9 ժամ հեռաւորութեամբ, ասոր հարաւային կողմը :

Դետը սաստիկ յորդած ըլլալով՝ ջուրէն անցնիլ անկարելի էր. կամուրջի գլուխն ալ հայերը բռնած էին. ուրիշ ճար չի կար, — կամ կռուիլ, կամ հնազանդութիւն ցուցնել պէտք էր. կռուելու համար իրենց դիրքը շատ աննպաստ էր, թէեւ Մարաշի բոլոր թուրքերը իրենց ետեւն էին : 15 օր իրենց կիներով, զաւկներով եւ ամեն անասուններով այնտեղ սպասելէ յետոյ վճռեցին հնազանդութիւն յայտնել ու հաշտուիլ զէյթունցւոց հետ :

Իրենց ցեղապետները, ու սերնուն վրայ պատանքի ձեւով ճերմակ կտաւ ձգած՝ իրրեւնշան խոնարհութեան, եկան մինչեւ կամուրջին մէջտեղը, ուր կեցած էին մեր մեծաւորները՝ չորս իշխանք մէկ կողմը եւ Տէլի-քէշիշն ու Պայճեան մ. Հալոր ազան միւս կողմը դէմ առ դէմ : Գեղապետները այնտեղ «մեղայ» գոչելով եւ իրենց կրօնքի ու աւանդական սովորութեանց համեմատ ամենաժանր համարուած երդումները արտասանելով՝ հնազանդութիւն յայտնեցին ու հաշտութիւն խնդրեցին : Մեր իշխանք ընդունեցին առաջարկուած հաշտութիւնը՝ պայման դնելով, որ յետ այնորիկ չի համարձակին անոնք զէյթունցիներէն մէկուն կամ անոր անասնոյն մէկ մնացին անգամ դպչելու : Այնուհետեւ տ. Օհան կա-

մուրջին բարձրագույն կէտին վրայ կանգնած՝ սուրը երկնցուց ու անոր տակէն անցան բոլոր ցեղապետները, ապա թոյլ տուին անոնց, որ ամենը 1000 տուն էին, երթալ ամաւրանոց:

Բայց հաշտութեան այս դաշինք հազիւ չորս տարի տեւեց. Թեճիրլիցիք նորէն սկսան իրենց նախկին ընթացքը բռնել, վասն զի Մարաշի թուրքերը զանոնք գրգռեցին ըսելով՝ «ամօթ չէ՞ ձեզի՝ որ կեավուրներու առջեւ այդպէս խոնարհիք նուաստութեամբ. ձեր թիւն ալ անոնց թուոյն հաւասար է, մանաւանդ որ դուք ս. կրօնքի հզօրագոյն պատանէշն ունիք (սիզտէ տին գուվվէթի վար). դուք գործեցիք ըստ առաջնոյն եւ եթէ ինդիր ծագի՝ մենք ալ անտարբեր չենք մնար, կ'օգնենք ձեզ »:

Այսպէս ըսելով նպատակին էր դարձեալ խռովութիւն ձգել մեր եւ աշիրէթներուն մէջ եւ մէկզմէկ ջարդել տալ իրարու. վասն զի ինչպէս մեզմէ, նոյնպէս եւ Թեճիրլիցիներէն դժգոհ էին, իրենք ալ շատ անգամ վնասուելուն համար ասոնց երեսէն: Յերեկ աստե՛ն, շուկային մէջ յայտնի համարձակ յափշտակութիւններ գործել՝ սովորական բաներ էին Թեճիրլիցուց համար, եւ այդ շահատակութիւններ կը գործէին ամենուն վրայ առանց ազգի եւ կրօնքի խտրութեան: Ուստի թուրքեր չի կրնալով անոնց ուղղակի բան մ'անել, կ'աշխատէին անուղղակի կերպով վնասել. անոնք ալ յիմարաբար գործիք դարձած այդ թուրքերուն նենգաւոր թելադրութեանց՝ սկսան իրենց հին փողը հնչեցնել:

Ձէյթունցիք խորհուրդ անելով՝ որոշեցին այս անգամ գործը հիմնապէս կարգադրել առանց արիւնհեղութեան. բողոքելով ասոնց անզուսպ ու բիրտ ընթացից դէմ կեդրոնական կառավարութեան առջեւ՝ պահանջել որ Ձէյթունէն 50 ժամ հեռաւորութեամբ տեղ մը փոխադրուին անոնք ու հատատուն բնակարաններու մէջ զետեղուին:

Այս գործին համար ընտրուեցան Մեսրոպ վարդապետն ու տ. Մովսէս քահանան, որոնք Պոլիս երթալով 1859 ին՝ յաջողեցան իրենց խնդիր ընդունել տալու Սուրբան Մէճիտ կայսեր, որ զանոնք տեղաւորեց Զոհոյ-թագ կոչուած տեղը՝ Զէյթունէն 5 օր հեռաւորութեամբ: Սակայն տեղոյն կլիմային սաստիկ տաքութեան չի կրնալով դիմանալ անոնք, շատեր ջարդուեցան:

Թեճիրիցեաց այս կռուոյն ժամանակ Պալճեան Հաջի Հալուր աղան ոչ միայն քաջալեր ու խրախոյս հանդիսացաւ իւր ազդու խօսքերով, այլ եւ նիւթական մեծամեծ զոհողութիւններ արաւ աղքատ պատերազմիկներուն տալով յօժարակամ ինչ որ պէտք ունէին՝ հաց, զէնք, ռազմամթերք եւ այլն գրեթէ ամիս մը շարունակ:

XXII.

Տ. Օհաննէս վարդապետ եւ կրթական վիճակ

Թէեւ իրենց քաջագործութիւններով մեծ անուն կր ստանային զէյթունցիք, ցաւալի բան էր սակայն, որ կրթական գործին համար իրենց ունեցած անհոգութեամբ ժամանակին պահանջած անհրաժեշտ դաստիարակութենէն ու լուսաւորութենէն անմասն կը մնային:

Այս պէտքը մնասամբ լրացնելու աշխատեցաւ գառնեցի տ. Օհաննէս վարդապետը, որ 1848 ին Զէյթուն գալով՝ Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ մօտը դպրոց մը շինել տուաւ ու սկսաւ ինքը դասախօսել, օգնութեամբ տեղացի տ. Ղազար քահանայի, եւ առաջին անգամն ըլլալով՝ ուսուցանել զէյթունցի մանկանց հայերէն հին եւ նոր լեզուները, որոնք բոլորովին անձանօթ էին այնտեղ. նոյն իսկ վարժարանը ինչ բան ըլլալը չը գիտէին. հետեւաբար եւ այս արժանաւոր եկեղեցականը դարձաւ հիմնադիր մեր կրթական գործին.

այնուհետեւ զպրոցներն անընդհատաբար պահեցին իրենց գոյութիւնը Ձէյթունի մէջ թէեւ արտաքին ձեռնտուութեամբ ու ազդեցութեամբ:

Օհաննէս վարդապետի ձեռնարկութենէն ութ տարի վերջ 1856 թուականին Կ. Պօլսէն եկաւ Խաչատուր պատուելի Իւթիւճեանը եւ, առաջնորդ տ. Յովհաննէս եպիսկոպոսի ու Պալճեան մ. Հալւոր աղայի աջակցութեամբ եւ չորս իշխանաց հաճութեամբ, ձեռք զարկաւ վարժարանի մը շինութեան՝ քաղաքին դիմացը գտնուած մեծ արտի մը վրայ, որ կը պատկանէր Պալճեանց եւ որ յիշեալ Հալւոր աղան նուիրեց վարժարանին: Հիմնարկութիւնը եղած ատեն եպիսկոպոսին հրաւիրմամբ բոլոր ժողովուրդը խուռն բազմութեամբ դիմեց նոյն արտը, վարդավառի բշ. օրը, յորում հանդիսաւոր ս. պատարագ մատոյց առաջնորդ սրբազանը, եւ յետ աւարտման՝ Իւթիւճեան պատուելին ազդու բանախօսութեամբ ուսման եւ կրթութեան կարեւորութիւնը զգացնելով հանդերձ ի սէր եւ ի միութիւն յորդորեց ժողովուրդը: Ի միջի այլոց ըսաց նաեւ, « Դուք, ո՞ զէյթունցիք, որ ազատ էք եւ ազատութեան համար կը կռուիք, գերութեան նշաններ կը կրէք ձեր վրայ. ձեր երիտասարդաց եւ պատանեաց ականջներէն կախուած գինդերն դարաւոր գերութեան մը յայտարար նշաններն են. մէկդի նետեցէք ատոնք, վասն զի գերի չէք դուք »: Ներկայ գտնուող բոլոր երիտասարդք ու պատանիք զգածուած այս խօսքերէն՝ իսկոյն հանեցին գինդերը իրենց ականջներէն՝ այլ եւս չը գործածելու հաստատ մտադրութեամբ:

Ափսոս, որ այս ազնիւ անձնաւորութիւնը դեռ եւս չը հասած իւր ցանկալի նպատակին՝ վաղահաս մահը շուտ խլեց զայն մենէ: շէնքը կատարելապէս աւարտ չի հասած, որուն համար Պալճեան իւր քսակէն շատ ծախք արաւ եւ որ այժմ

փլատակ մը դառնալով՝ հողի ու քարի կոյտ մը միայն մնացած է :

Պատուելին գերեզմանը կը գտնուի Զէյթունի Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյն գաւիթը :

Հինգ տարի վերջ — 1861 ին՝ Մաշկերտցի Շարօեան Սարգիս պատուելին եկաւ Զէյթուն դասատուութեան, բայց նա ալ երկար չի կրնալով ապրիլ՝ երեք տարի վերջը մեռաւ :

1865 թուականին դասատու կարգեցաւ բնիկ զէյթունցի Յարութիւն էֆ. Չաքրբեան, որ իւր ուսմունք առած էր Կ. Պօլիս, Ղալաթիոյ դպրոցին մէջ : Այս ատենն էր, որ Գահրէ բնակող արարկերցի Պօղոս էֆ. Կարապետեան ազգասէր անձը Զէյթունի դպրոցներուն նուիրեց 400 ոսկի՝ դպրոցական ուրիշ ամեն պէտքերովն հանդերձ : Միեւնոյն ատեն ալէքսանդրաբնակ զմիւռնիացի Թազւոր փաշա Յակոբեան ալ 200 ոսկի նուիրեց նոյն նպատակաւ, իւր կողմէն դասատու զրկելով պ. Կարապետ Տէր Մինասեան (այժմ՝ Վահան վարդապետ) : Այս նուիրատուութիւններն կարեւոր զարկ մը տուին Զէյթունի կրթական գործին :

1880 թուականին ալ Հայոց Միացեալ ընկերութիւնը, ինչպէս շատ ուրիշ տեղեր, Զէյթունի մէջ ալ վարժարան մը բացաւ իւր կողմանէ տնօրէն-դասատու կարգելով յաջորդաբար Բարսեղ Վարդուկեան, Պօյաձեան, Ալահվերտեան, Պօյաձեան բ. անգամ, Սմբատ Բիւրատ Տէր Ղազարեան էֆէնտիները, ի վերջոյ Աւետիք էֆ. Կեսիսեան, որ 1895 ի պատերազմին մէջ արիաբար կռուելով նահատակուեցաւ եւ վարժարանն ալ փակուեցաւ՝ 16 տարի անընդմիջապէս շարունակուելէ յետոյ : Սակայն երկու տարի վերջը վարժարանը վերաբացուեցաւ պատրիարքարանի կողմէ եւ այժմ՝ դասատուութիւնը կը շարունակուի նոյն վարժարանի հին շրջանաւարտներէն երկուքի ղեկավարութեամբ :

Գառնեցի տ. Օհաննէս վարդապետը իրրեւ դասատու վարժարանին մէջ անձնուիրաբար աշխատելէ զատ, իրրեւ տիպար ճշմարիտ ու պարտաճանաչ եկեղեցականութեան՝ տաճարին մէջ ու անկէ դուրս ալ սնուադար խօսած իւր հոգեշունչ խրատներով բոլոր ժողովրդոց, մանաւանդ չորս իշխանաց մէջ եղած միութիւնը եւ համերաշխութիւնն աւելի եւս ամրապնդեց: Սորա խորհրդով Պօլիս դրկուեցան 4 երեւելի հայեր հին հրովարտակը նորոգել տալու սուլթան Մէճիտի եւս: Այս անձինքն էին՝ մ. Յովհաննէս Շօվրօեան ու Նազարէթ Սուրէնեան իշխանք եւ մ. Հալւոր Պալճեան ու մ. Յակոբ Չազրեան, հարուստ դասակարգէ, որոնք յաջողեցան ի գլուխ հանել իրենց յանձնուած պաշտօնը Մատթէոս պատրիարքի եւ վառօդապետ Տատեան Պօղոս պէյի միջնորդութեանց շնորհիւ:

XXIII.

Խուրչիտ փաշա

Թեճիրլիցեոց գործին համար 1859 թուականին Պօլիս գնացող Մեսրոպ վարդապետը եւ տ. Մովսէս քահանան նոյնպէս աշխատեցան այս հրովարտակը կրկին նորոգել տալու սուլթան Մէճիտէն, բայց չյաջողեցան. ընդհակառակն կառավարութիւնը ջանաց, որ զօրաւոր հարուած մը տալով Զէյթունի՝ սարսափի ազդեցութեան տակ աւելցնէ անոնց 24,000 դահեկանի որոշեալ տուրքը եւ ի վաղուց անտի հաստատեալ դրութիւնը վերցնէ անկէ: Ասոր համար Մարաշի կառավարիչ Խուրչիտ փաշան 1860 յունիս 8ին 12,000 կանոնաւոր ու բաղմաթիւ անկանոն զօրքերով եկաւ Ջահան գետին եզերքը բանակեցաւ եւ թուրքաց միւս մասանց մէջ հաստատուած եղանակաւ տուրք պահանջեց Զէյթունէն, 12 տարուանը մէկէն:

Զէյթունցիք երեք սուլթաններէ հաստատուած հրովարտակին պատճէնը ցոյց տալով անոր՝ ըսին թէ մենք 30.000 դահկանէ աւելի տուրք չենք ճանչնար, անոր ալ կէսը մեր եկեղեցիներուն կը պատկանի: Փաշան հրովարտակին կարեւորութիւն չտալով ըսաց. «Պէն Ֆէրման թանրմամ. — ես հրովարտակ չեմ ճանչնար», Այն ատեն Շովրօեան Հազօր (Ղազար) աղան պատասխանեց. «Եթէ դուք այդ հրովարտակը չէք յարգեր, մենք կը յարգենք եւ անով մեզի տրուած առանձնաշնորհման պահպանութեանը համար պատրաստ ենք յօժարակամ մեր արիւնը տալու», Մի եւ նոյնը հաստատեցին միւս իշխանք ալ եւ պատգամաւոր եկող մարաշցի թօփլամ-օղլի Ալի էֆէնտիին ձեռքով իրենց գրաւոր պատասխանը հաղորդեցին փաշային իրենց սիրած ոտանաւորի հակիրճ ոճովը:

Շովրօղու տա տէտի սէջլիմէմ գըսսա փուսա,
Եարտըմ ճըմըզ վար տըը հազըթի իսա,
Պապամ վասիյէթի պու ալթմըշ քիսէ,
Վէրիպ սանա գարշը տուրուր Զէյթունլու:

Թարգմ. Շովրօեանն ալ ըսաւ կարճ կը կապեմ ես.

Տէր Յիսուս քրիստոսը օգնական է մեզ.

Վաթսուն քսակ կտակ եղած է հօրմէս.

Կուտայ քեզի, դէմ կը կենայ Զէյթունցին:

Փաշան սաստիկ կատղեցաւ, երբ որ այս խրոխտ լեզուով գրուած պատասխանը կարդաց, ու մեծ սպառնալիքներով նոյն Ալի էֆէնտին, որ Ռէ-Ֆէնիկայաչէ էր, միւս անգամ ղրկեց դրամը պահանջելու: Մերայինք պատասխանեցին՝ «Մատէմ քէնտիսի իւշ փատիշահարըն Ֆէրմանընը թանրմայօր՝ պիպ սէ քէնտիսինի թանրմայրը. — քանի որ ինք երեք թա-

զաւորաց հրովարտակը չի ճանչնար՝ մենք ալ զինքը չենք ճանչնար» :

Այս միջոցին Պօլին գտնուող երկու եկեղեցականներէն նամակ մը հասաւ զէյթունցւոց, որով հրովարտակի մասին իրենց ձեռնարկի անյաջողութիւն ծանուցանելով եւ այս առթիւ մղուելիք պատերազմն ականարկելով կ'ըսէին՝ «մի վախէք, կրպոցէք ուր բամպօկն իլէ — մի վախնաք, զարկէք որ բամբակն ելէ» :

Նամակի այս խրախուսիչ լեզուն եռապատկեց իրենց եռանդն ու ոգեւորութիւն, եւ առիծի նման մռնչալով անցան Զահան գետը, կատաղաբար յարձակեցան Մուրշիտի վրայ, որ շփոթած ուզեց փախչիլ, բայց ճամբան ալ կտրուած ըլլալով՝ նեղը մնաց ու աղաչեց, որ կրակը դադրեցնելով՝ թոյլտուութիւն անեն իրենց Մարաշ դառնալու Ախրրտաղէն :

Մեր իշխանք վեհանձնաբար շնորհեցին խնդրուած թոյլտուութիւնը եւ Մուրշիտի այնքան մեծադորդ աղմուկով սկսած պատերազմը ջուրի պղպջակի մը նման ցնդեցաւ առանց հետք մը թողելու :

Ահաւասիկ Մուրշիտի բաժինն ալ .

Խուրշիտ փաշա տէտի՝ եազըգլար պանա,
Ախրրտաղնա ասքէր էմրինիզէ տէօնէ,
Չօգ գուրպան ատատրմ էվէլքի կիւնէ,
Գօջ գօյուն ավազըր Խուրշիտ փաշա պու :

Թարգմ. Խուրշիտ փաշան ըսաւ. «ինձ հազար աւաղ,
Թոյլ տուէք զօրքերուս դառնալ Ախրրտաղ,
Առջի օրը խոստացեր եմ շատ մատաղ,
Խոյի ձայնով Խուրշիտ փաշան է ահա :»

XXIV.

Լեւոն՝ իբրեւ գաղափարական քարոզիչ.

Ազիզ փաշա:

Լնցան մի քանի տարիներ՝ գրեթէ խաղաղ ու հանդարտ, մինչ 1861ին ձմեռը Հաճրնէն Զէյթուն եկաւ Լեւոն անուն մէկը, որ ինքզինքը իշխան կ'անուանէր, ու չորս ամսոյ չափ մնալով այնտեղ՝ հանրագրութիւն մը պատրաստեց նոյն ժամանակի Փրանսայի վեհապետ Մափօլէօն Գ. կայսեր ներկայացնելու համար: Հանրագրոյն իմաստը այն էր թէ՛

«Մենք — Տօրոս լեւանց մէջ բնակող հայերս՝ 70.000 զէնք բռնելու կարող մարդ ունինք, կը փափագինք որ մենք մեզ կառավարելու առանձնաշնորհումն ունենանք, ասոր համար կ'աղաչենք Ձեր կայսերական վեհափառութիւնը, որ հաճիք միջնորդել Թիւրքիոյ կայսեր մօտ, որ մեր ցանկացած ազատութիւնը շնորհելով մեզ՝ հայ իշխան մը նշանակէ մեր վրայ իբրեւ կառավարիչ »:

Փարիզ գնալով Լեւոն ներկայացուց սոյն հանրագիրը Մափօլէօնի՝ որ կարեւորութիւն տալով անոր՝ այս իմաստով հրահանգ եւս ղրկեց Պօլսոյ Վրանսական դեսպանին, սա ալ իւր կարգին ղիմեց մեծ Սպարքոս Ալի փաշային, որ այսպիսի անակնկալ միջնորդութեան մը հանդէպ շուարած՝ վեց ամիս պայմանաժամ խնդրեց հարկ եղած քննութեան ձեռնարկելու համար. ապա փութաց ծպտեալ պաշտօնեաներ նշանակելու, որոնք, գալով նախ Հաճրն, ապա Մարաշ, Զէյթուն, ամեն բան աչքէ անցուցին, բայց նախայիշատակեալ 70.000 զինեալ մարդիկը ոչ ուրիք տեսնուեցան: Զէյթուն ունէր 1000 տուն, Մարաշ 3000, Հաճրն 5000 տուն՝ որոնք անկարող էին այդչափ թուով զինավարժ մարդ հանել, ուստի այս իմաստով տեղեկագրեցին Ալի փաշային, բայց Զէյթունի

մասին կարեւոր ակնարկութիւններ կենայուն՝ խորամանկ եպարքոսը միտքը դրաւ մէջտեղէն վերցընել այս փոքրաթիւ, բայց անհանդարտ տարրը, եւ յատուկ այս նպատակաւ իբրեւ կառավարիչ Մարաշ ղրկեց Ազիզ փաշան, որ երիտասարդ դպրոցաւարտ մ'էր եւ հրահանգ ունէր Ալի փաշայէն ո՛ր եւ է պատրուակաւ Զէյթուն մտնելով կարճ ժամանակի մը մէջ բնաջինջ անել զբնակիչսն: Այս առիթն ալ շուտ ներկայացաւ քեթմանցի երկու թուրքերու մէջ տեղի ունեցած առեւանգութեան խնդրոյ մը պատճառաւ: Առեւանգող իպրահիմը պարտէզին մէջ սալոր հաւաքած ատեն իւր հակառակորդ իպիշի կողմանէ սպաննուեցաւ. այս դէպքն իմանալով, անոր ազգականները երբ որ եկան դիակը վերցընելու, իպիշ ընդդիմացաւ անոնց, սպառնալով որ զիրենք ալ կը մեռցնէ, վասն զի անթաղ պահելով զայն՝ կ'ուզէր գազանակեր ընել տալ զայն: Անոնք ալ ճարահատեալ դրակից Պէշէն գիւղ դիմեցին, եւ անոնցմէ օգուտ չը տեսնելով Արեգին գիւղի Կարապետ քեհեայի դիմեցին, որպէս զի այս գործին միջամտելով՝ ազատէ դիակը այդպիսի անպատուութեան մը ենթարկուելէ:

Այն միջոցին Մնի-տիւնեա Աստուածատուր իշխանի եղբայր Փանոս փաշան, որ չէլ փաշա եւս կը կոչուէր, Կարապետ քեհեայի մօտ գտնուելով՝ կը հաւանի եղած առաջարկին եւ կը յորդորէ Կարապետ քեհեան օգնել իպրահիմեանց՝ որպէս բարի դրակից: Մա ալ իւր փեսան՝ Վարդանեան Յակոբ քեհեան եւ ուրիշ տասն անձինք հետն առած գնաց իպիշի մօտ եւ առաջարկեց, որ թոյլ տայ դիակը վերցնելու, բայց անի դարձեալ յամառեցաւ, եւ երբ այս կողմէն յարձակում եղաւ իւր վրայ՝ չարագործ իպիշը գնդակն ալձակելով Յակոբ քեհեան ալ սպաննեց ու փախաւ:

Այն ատեն երկու դիակներն ալ վերցնելով՝ Յակոբ քեհեան Փրկչի վանքը եւ իպրահիմը իւր յատկացեալ տեղը

Թազնեցին: Յետոյ Կարապետ քեհեան Արեգինէն 70 հայ զինեալներու գլուխն անցած՝ գիշերով գնաց Բեթման գիւղը, ուր ապաստանած էր Իպիշ, ու 14 թուրք սպաննեց, բայց չկրցաւ դժբաղդարար ձեռք անցնել չարագործ Իպիշը: Մարաշի թուրք խաղախորդ մը՝ Կիւլ Ալի կոչուած՝ հոն կը գտնուէր. իւր ազգակցաց պատահած այս անցքէն յուզուելով՝ 14 սպանելոց արիւնաթաթաւ շապիկներն ի ձեռին գնաց բողբեց փաշային քեթմանցւոց կողմանէ:

Սոյն պատահարը պատուական առիթ մ'էր Ազիզ փաշայի՝ իւր ծրագիրը առաջ տանելու համար: Ուստի փութաց Զէյթունի չորս իշխանաց ուղղեալ պաշտօնագրով մը պահանջելու այն 70 անձինքը՝ որպէս զի ըստ օրինի պատժուին իրենց գործած ոճրին համար: Մամակարեր քիւրտը եկաւ Փրկչի վանքը ու պաշտօնագիրը յանձնելով վանահայր Մամբրէ վարդապետին՝ պատասխան պահանջեց: Վանահայրը իրեն կանչելով չորս իշխանները՝ նամակը տուաւ անոնց, որոնք թուրքի մը կարդալ տալով իմացան եղելութիւնը, մինչդեռ անկէ առաջ բան մը չը գիտէին այս պատահած անցքերու մասին. նոյն իսկ Յակոբ քեհեայի մահը չէին լսած: Այսու հանդերձ եղածը եղած էր, պէտք էր պատասխան մը տալ փաշային, ուստի նոյն թուրքին գրել տուին թէ՛ «Այս ամեն չարեաց պատճառը Իպիշն է, որ ազատօրէն կը քալէ. պէտք է զանի ձերբակալելով պատժէք, այնուհետեւ ալ մենք այն 70 անձինքը կը պատժենք այստեղ»:

Մամակը յանձնեցին քիւրտին. երբ փաշան առնելով զայն կարդաց՝ սաստիկ բորբոքեցաւ եւ երկրորդ նամակաւ մը կրակ ու բոց թափելով զէյթունցւոց գլխուն՝ խստիւ կը պահանջէր յանցաւորները, հակառակ պարագային՝ սպառնալով Զէյթունը բնաջինջ կործանել: Իշխանք առանց խռովելու այս խոշոր խօսքերէն միւս անգամ՝ պատասխանեցին.

«Փաշա էֆէնտի, ձեր գրութիւններէն բացայայտ կ'երեւայ, թէ մտադրած էք անպատճառ մեր հետ զարնուելու. հրամանեցէ՛ք, պատրաստ ենք ձեզի դէմ՝ ալ փորձելու մեր զէնքերու ուժը, ինչպէս ձեր նախորդաց դէմ. մենք ոչ թէ 70 հայ՝ 70 հաւ ալ չենք ղրկելու ձեզ. այսպէս զխոցած ըլլաք. կէֆէնէն՝ վար ի՞նչ՝ կէօրէնէն՝ որ վար — գալը կայ, տեսնալն ալ կայ (եթէ գաս՝ կը տեսնես): Եթէ դուք ձեր թագաւորին ապաւինած էք՝ մենք ալ մեր Աստուծոյն ապաւինած ենք»:

Ազիզ փաշա իսլամական մոլեռանդութեան բոլոր թափովը ոգեւորուած՝ շուկաները, փողոցները մոռնետիկ կանչել տուաւ, որ զէնք բռնելու կարող ամեն իսլամ կամաւոր գրուի այն բանակին, որ պէտք է արշաւէր Զէյթուն: Եւ ահա քաղաքէն ու շրջականներէն գունդագունդ եկան խռնուեցան ահագին բազմութեամբ խաժամուժ ամբոխի մը ամեն կարգի ներկայացուցիչները՝ իրենց յատուկ տարազներով, պէյեր, շէյխեր, մօլաններ, էսնաֆներ, գեղջուկներ եւայլն: Ասոնց մէջ կարեւոր տեղ մը կը բռնէին շէրքէզները, որոց խոստացած էր Ազիզ փաշա Զէյթունի մէջ բնակեցընել զիրենք, եթէ յաջողի նուաճել զայն:

12.000է բաղկացեալ սոյն խաժամուժին գլուխն անցած Ազիզ փաշա եկաւ Զահան գետին եզերքը բանակեցաւ 1862 յունիսի վերջերը: Մեզմէ 500ի չափ անձինք Միւսի-տիւնեսա Աստուածատուր եւ Շօվրօեան Հազօր աղաներու առաջնորդութեամբ վնացին անոնց բանակին առջեւը դաշտանման վայր մը, որ Չառլո-ֆերէէ-էֆէր կը կոչուի, ու այնտեղ դիրք բռնեցին թշնամւոյն անցքն արգիլելու համար: Այս դիրքը անյարմար ըլլալով միւս իշխանք ընդդիմացան անոնց ծրագրին, բայց անօգուտ, վասն զի անոնք պնդեցին իրենց որոշման վրայ: Թշնամիք զիշերայն Ղազմա կոչուած տեղէն դաղտագողի անցնելով գետը՝ ամենայն զօրութեամբ յարձա-

կեցան մերայնոց վրայ, որոնք մեծ քաջութեամբ ու ոգեւորութեամբ կռուեցան թէեւ, սակայն տեղւոյն անյարմարութեան եւ իրենց թուոյն անհամեմատ սակաւութեան պատճառաւ նահանջեցին ու խոյս տուին մինչեւ Զէյթուն, կռուոյն վայրը թողլով 72 հայ մարտիրոսներու դիակը, որոց վրայ մինչեւ այժմ կ'ողջայ ժողովուրդը: Այստեղ ինկան նաեւ նախայիշատակեալ երկու թուրք անձնուէր նահատակները (տես «Նախազգիտե՞լք ի վերջը»): Այս անձնական կարեւոր կորուստներէ զատ՝ նիւթական մեծ փնտաներ ալ եղան, վասն զի այն օրը այրեցին թուրքերը ամբողջ Արեգին գիւղը, իսկ Զէյթունի վրայ եղած արշաւանաց ատեն ալ աշիրէթներն այրեցին Աւագ-Նալ գիւղը՝ Թշնամուոյն կորուստն էր 200 հոգի, բայց յաղթութիւնը իրենց կողմն ըլլալով ամենամեծ ուրախութեամբ այն օրն իսկ յառաջացան մինչեւ Զերմուկի դաշտը, որ Զէյթունէն 1 1/2 ժամ միայն հեռաւորութիւն ունի, իսկ մերայինք դիրք բռնեցին Սաղիր կոչուած տեղը Թշնամուոյն բանակին դէմ՝ կէս ժամ հեռու անկէ:

Կացութիւնը ծանր էր եւ վտանգը մեծ, որոյ նմանն անցելոյն մէջ չէր պատահած: Բայց զէյթունցին յուսահատիլ չը գիտէ բնաւ: Ամբողջ Զէյթուն ոտք ելաւ, նոյն իսկ ծերերն ու պատանիները եւ զէնք բռնելու կարող կիները: Զորս իշխանք ի խորհուրդ գումարեցան վանքին մէջ եւ լուրջ դիտողութիւններ փոխանակելէ յետոյ իրենց զինուորական կարգադրութիւններն արին: Ամբողջ պատերազմողներու թիւն

¹ Այն օրն իսկ Ս. Փրկչի վանքը խուժելով հոն գտնուող չմշկածազցի Մամբրէ վարդապետը եւ արեգինցի կարապետ անուն երիտասարդը սպաննեցին եւ շուն մ'ալ զարնելով վարդապետին քովը երկնցուցին՝ բերանը անոր բերնին մօտ դնելով: Այդ վարդապետը մնացեր էր վանքը ուշք չը դարձնելով Մնացական Սէմերձեանցի խորհրդին եւ նախազգուշութեան, որ (Սէմերձեան) թուրքաց զօրքի գալէն մի ժամ առաջ Զէյթուն փախցուց վանքէն այնտեղի բոլոր սրբազան անօթները:

էր 5.000, որոնք մասերու բաժնելով՝ ամեն մէկուն տեղն ու պաշտօնը նշանակեցին՝ խիստ կարգապահութիւն պատուիրելով : Յիշատակաց արժանի է այն որոշումը, որով դեռ ահա կանայք եւ օրիորդք ինք զինքնին Շուղուր գետը պիտի նետէին լպիրշ թուրքերու անարդ կրից չմատնուելու համար, երբ պատերազմին բաղդը ձախորդ երթար : Այս պատճառաւ անոնք ամենն ալ հաւարուեցան Նաղուպեան թաղի մէջ բարձր կամուրջի տները :

Պատերազմը չսկսած՝ փաշային կողմանէ պատգամաւոր եկան Կեալուր-տաղիի եւ Պուլանրգի տէրէպէյի Փէրդաշ օղի Ազէ պէյ եւ մարաշի ղաթըրճիպաշի Ղարաճա անուն հայր, որոնք յայտարարեցին թէ՝ « վաղը յարձակման պիտի սկսուի, սակայն փաշան խղճալով ժողովրդեան վրայ կը փափագի, որ գործը խաղաղութեամբ վերջանայ, ուստի կը պահանջէ որ Կարապետ քահանայ եւ Վարդանեան Չափարը իրեն յանձնէք. այս չափով գոհ մնալով պիտի ձգէ երթայ » :

Ոչխանք պատասխանեցին՝ « մենք մեր նախկին որոշման վրայ հաստատ կեցած ենք, հաւ մրն ալ չենք յանձներ փաշային » : Այս պատգամաւորութիւնը կրկնուելէ յետոյ երրորդ անգամին բաւական զիջում անելով՝ փաշայի ներկայացուցիչները ըսին՝ « Եթէ պահանջուած մարդիկը յանձնելը հաճելի չէ ձեզ, գէթ երկու ուրիշ աննշան անձնաւորութիւն անոնց փոխարէն կրնաք զրկել, որպէս թէ փաշային ուզած մարդիկն են. ասով չարիքը մէջտեղէն կը վերնայ », — « Անկարելի է այդպիսի նենգութեամբ երկու անմեղներ զոհել ուրիշներու փոխարէն՝ որ ըստ մեզ աճմեղ են նոյնպէս », պատասխանեցին իշխանք. — « Եւ սակայն, յարեցին պատգամաւորները, բազմութիւնը խիստ մեծ է եւ հետզհետէ աւելնալու վրայ. փաշային հրամանին տակ գտնուած 40.000 կամաւորներէն¹

¹ Մտրաշ այն ժամանակ կանոնաւոր զօրք չկար : Այդ 40.000 կամաւորներու հետ կային միայն 50 զինուոր, այն ալ թնդանօթածիք :

զատ 12.000 ալ 12 պէյերու հրամանին տակ կը գրտնուին. այսչափ ահագին բազմութեան չէք կարող դիմադրել», :

Այն ատեն Շօվրօեան Հագօր իշխանը լի ցամաքմբ եւ խորին արհամարանօք գոռաց. « Ձեր այդ 12 պէյերն ալ, անոնց ընկերացող Օսման պէյն ալ, հրամանատար Ազիզ փաշան ալ ճանճերու չափ արժէք չունին մեր աչքին. ինչ որ կրնան՝ թող անեն անյապաղ. դնա՛յ այսպէս բարեւ խօսէ. մենք շատ պէյեր ու փաշաներ խայտառակարար փախուցած ենք, Աստուծով ասոնք ալ իրենց փառքին կը հասցընենք. մենք ամենափոքր զիջում մ'իսկ չենք աներ, ընդհակառակն՝ կ'ուզենք, որ յարձակումը տեղի ունենայ, որպէս զի մենք ալ պատեհհուութիւն ունենանք այն սպաննուած 72 անձանց եւ վանքին մէջ ձեր բարբարոս փաշային խժոժարար սպաննել տուած վարդապետին ու իւր ընկերոջ վրէժը լուծելու » :

Բանակցութիւնը դեռ լրացած չէր՝ երբ Զէյթունի մօտէն գիւղացի թուրք մը, Թօռուն-օղլու Ահմէտ անուն, հեւ ի հեւ եկաւ իշխանաց մօտ լուր տալու, թէ « Պայազիտ-օղլու Ահմէտ փաշան ալ 5.000 զօրքով կու գայ եւ արդէն Աւազ Կէտիկի կիրճը մտած է. ես կերպով մը համոզեցի զինքը, ըսաց, որ այնտեղ սպասէ քիչ մը, եւ ահա՛ ձեզ կ'իմացնեմ, վասն զի ես վայելած եմ ձեր բարիքը » :

Ասի այն Ահմէտ փաշան էր, որ զէյթունցւոց պաշտպանութեամբ Մարաշի կառավարիչ եղած էր եւ այժմ ալ ապերախտութեամբ անոնց դէմ կռուելու կու գար: Ուստի ամենէն առաջ այս անպիտանին լաւ դաս մը տալու համար պատգամաւորները այնտեղ արգիլեցին ու 500 սպառազէն հայեր զատելով զրկեցին անոր դէմ: Ասոնք երթալով իրիկուան մօտ յարձակեցան թուրքերու վրայ՝ երբ անոնք կերակուր ուտելու զբաղած էին, եւ բաւական մարդիկ կոտորելով

15 հոգի ալ գերի բռնած՝ կէս գիշերին վերադարձան յաղթական երգեր երգելով :

Մինչդեռ հայք ոգեւորուած յաջորդ օրուան մեծ պատերազմին կը պատրաստուէին¹, Ահմէտ փաշայի փախստական գունդը խուճապով հասնելով մեծ բանակը՝ իւր երկիւղե սարսուռը կը ծաւալէր բոլոր զօրաց վրայ: Գրեթէ միեւնոյն երկիւղե ազդեցութեան տակ վհատեցուցիչ լեզուաւ խօսեցան պատգամաւորներն ալ, որոնք այլ եւս արտօնուած ըլլալով վերադառնալով՝ հաղորդեցին սպայակոյտին հայոց տուած պատասխանը:

Այն գիշերը քահանայք հսկում կատարեցին Ս. Աստուածածնի վանքը, որուն ներկայ գտնուեցան բոլոր զէյթունցիք² եւ շատեր հաղորդուելով Բրիտոսի ս. մարմնոյ եւ արեան՝ հոգեւորապէս ալ սպառազինուեցան: Այնուհետեւ եկեղեցականաց ու իշխանաց կողմանէ համառօտ բանախօսութիւններ ըլլալով ժողովրդեան ունեցած խանդն աւելի եւս արծարծեցաւ, այնպէս որ անհամբեր կը սպասէին պատերազմի սկզբնաւորութեան ժամուն: Արտասանուած բանա-

¹ Իշխանք կարգադրեցին այսպէս. Եազուպեան իշխան 1500 զէյթունցիներով պէտք է կանգնէր Աւագ-կալ գիւղը բանակած զօրքին դէմ (12 պէյերու «Իֆրանի» դէմ), Սուրենեան եւ Շօվրօեան իշխանք պէտք է բանակէին Չէյթունի դիմաց քայքայուած ճեմարանի մէջ 1500 հոգով, եւ Ենի-տիւնիա իշխանն ալ 1500 մարդով պէտք է դարան մտնէր Աստուածածնոյ վանքի եւ Չէյթունի մէջտեղը գտնուող ձորին մէջ. սակէ զատ իշխաններու եզրաքց հրամանատարութեան տակ գրուեցան 500 հոգի, որոնք պատուէր ստացան մտ երկու ժամ կռուիլ թշնամոյն դէմ եւ ապա յաղթուած ձեւանալով փախուստ տալ դէպի Չէյթուն եւ այդպիսով դարանակալներուն վրայ բերել թշնամին: Այդ բոլորին, ըստ կարգադրութեան, Չէյթունի մէջ կանչակները պիտի հնչեցնէին՝ դարանակալներուն իմաց տալու համար:

² Մեր պատերազմիկները նոյն գիշերը քիչ մ'առաջ վերադարձեր էին Սադիրէն, այնտեղ թողլով քսան հոգի պահակներ, եւ այժմ կը գտնուէին վանքը:

խօսութեանց համառօտ բովանդակութիւնն այս էր թէ՛ «Բրիտանաց ըլլալու համար է, որ այսչափ կը հալածուինք, ուստի անվախ պատերազմինք՝ հաւատարմով թէ մեր կրօնի հիմնադիր երկնաւոր Վարդապետը մեզ պիտի պաշտպանէ. եթէ մեռնինք, նահատակաց ու մարտիրոսաց կարգը պիտի դասուինք. եթէ մեռցնենք ու յաղթանակը չահինք, խաչը պիտի բարձրանայ եւ ս. եկեղեցին փառաւորուի մեզմով »:

1862, օգոստոս 2ին, երբ առաւօտ եղաւ, թուրքաց զլխաւոր բանակը, 40.000 կամաւորներէ բաղկացեալ եւ 2 թնդանօթներով, Ազիզ փաշային հրամանատարութեամբ յառաջ խաղաց Սաղիւրի գծով, եկաւ «Պիւչախչիւնց-մօտ» (Պուչախչոնց բլուր) ըսուած տեղը կայնեցաւ. Աւագ-կալ գիւղի մօտ բանակած 12.000 թիւրքմէն աշիրէթներն ալ Պայազըտ-օղու Սուլէյման փաշայի որդի Օսման պէյին հրամանատարութեամբ՝ Զէյթունի հարաւէն $1\frac{1}{2}$ ժամու հեռաւորութեամբ ծռելով իրենց ճանապարհը՝ անցան Զէյթիլքի դաշտէն ու Անի ձորէն եւ եկան մեծ բանակէն քառորդ ժամու հեռաւորութեամբ շարուեցան մեր ճեմարանի մարտկոցին դէմ: Ադ թիւրքմէն սէկմէններուն (պաշրպօզուկներուն) հեռանալէն ետքը, Եաղուպեան իշխան իւրայիններուն հետ՝ ակուանին կրճտելով ձեռնունայն ետ դարձան եւ միացան ճեմարանի մէջ գտնուած 1.500 զէյթունցիներուն, որով 3.000 հոգի եղան այդտեղ:

Մեր իշխանները պատուիրեցին մեզ հրացան չարձակել հեռուէն, խնայել մեր գնդակներուն, մինչեւ թշնամիք այնքան մօտենան, որ «վառօղն ալ գնդակին հետ փորերնին մտնայ »:

Թուրքերուն թնդանօթները սկսան քիչ մը ետքը որոտալ, իսկ թիւրքմէններու կողմէն առաջին անգամ Ղարաքե-

Հեա-օղու Ղարաքեհեա նախամարտիկը ձիարշաւ ըրաւ դէպի ճեմարանի մարտկոցը: Եաղուպեան թաղի Խորհրդարանի մըխար (մահտեսի) Վանէս յայտնի նշանառու հրոսակը խնդրեց իշխաններէն, որ իրեն թոյլ տան առաջին գնդակը նետել այդ յանդուգն թիւրքմէնի վրայ, եւ թոյլտուութիւնն առնելով առաջին հարուածով ձիուն վրայէն գետին տապալեց անօրէնը, որուն մէկ թուշէն մտեր՝ միւսէն ելեր էր գնդակը, թափելով բերնին ակռաները: Մինչեւ այժմ՝ ալ այդ թիւրքմէնը կայ, Օսմանիա գիւղաքաղաքը Գեալուրտաղի մէջ կ'ապրի եւ թուշերուն վէրքերու հետքերը ցոյց տալով կ'ըսէ, « Զէյթուն եատիկեարը, (Զէյթունի յիշատակն է):

Վիրաւորուած թիւրքմէնը գլորուած տեղէն կաղալով, սողալով փախաւ իր բանակատեղին: Ընկերները ադ տեսնելով սարսափահար եղան եւ այլ եւս մէկն ալ տեղէն չչարժեցաւ: Այդպիսով այդ կողմը կռիւր գրեթէ դեռ չսկսած զադարեցաւ:

Մինչ այդ՝ միւս կողմը Պուչախչոնց բլուրէն սկսան դէպի Աստուածածնայ վանքը քայլել զլիսաւոր բանակին չորս դրօշակակիրները, անոնց ետեւէն ալ 200ի չափ շէյխեր ու տէր-վէշներ ձեռքերնին տեսակ տեսակ գործիքներով, գոռգոռալով, անէճք թափելով զէյթունցւոց վրայ եւ օգնութիւն հայցելով Ալլահէն թուրքերու համար. « Զիւ, Ալլահ, Զիւ, քի Ֆարը հէլաք էյլէ, իսլամա գուվվէթ վէր. — Ով Աստուած, անհաւատ հայհոյիչը ջախջախէ, իսլամին զօրութիւն տուր »:

Վանքի պաշտպանութիւնը յանձնուած էր 75 ամեայ հերոս Մարտիրոսեան մահտեսի Գրիգոր աղային (մըխար Գուգուր էղէն), որ իրեն հետ ունէր 7 հրոսակ եւ մի քանի 10—15 տարեկան դպրոցականներ՝ ամենքն ալ զինեալ:

Դրօշակակիրները մօտենալով վանքին դիմեցին անոր մեծ դուռը, բայց զանաղան անկիւններէն արձակուած զըն-

դակները գետին փռեցին չորսին ալ դիակները: Այն ատեն թուրք բանակէն խումբ մը կռուողներ նետուեցան դէպի նոյն տեղը եւ սկսան կացիներով ջարդել դուռը, բայց ներսէն պարպուած հրացանները շատերուն սպաննելով սարսափ ազդեցին անոնց եւ ի փախուստ դարձուցին: Այդ թուրքերու ձեռքով սպաննուեցաւ վանքի միաբան Գալուստ վարդապետը, որ անխոհեմաբար այդ վտանգաւոր պահուն վանքի պարտէկն իջեր էր դռում ժողվելու, չուզելով պտուղը թողնել թուրքին:

Այնուհետեւ թուրքի վանքը հանգիստ թողին եւ մօտ հազար հոգի վանքի վերեւէն Ղաթ կամ Բարթօշ քօրըսուած տեղէն ուզեցին անցնիլ՝ Զէյթուն իջնալ: Սակայն այդտեղ անոնց կը սպասէին 500 կտրիճ զէյթունցիներ, որոնց նախօրէն պատուիրած էին իշխանները քիչ մը կռուելէն ետքը յաղթուած ձեւանալով փախչիլ դէպի իրենց դարանակալ ընկերներու կողմը: Անոնք տեսնելով՝ թուրքեր սկսան կատաղի կռիւ մը. թնդանօթներ կորոտային անդադար եւ հրացանի գնդակները կարկուտի նման կը տեղային: Մերայինք 2 ժամի չափ քաջ դիմադրութիւն ցոյց տալէն ետքը իբր պարտեալ ի փախուստ դարձան: Թուրքեր սկսան հալածել անոնք՝ դիմելով այն կողմ, ուր Մնի-տիւնեա իշխանը դարան էր մտած իւրայիններով:

Դարանամուտք սպասեցին մինչեւ մեր կտրիճներուն փախուստէն քաջալերուած թուրքերը խրոխտաբար անցան արեւելեան ձորին կամուրջը եւ «Անբնայ քարտօկ, ին (Անբանի քարտօկ) մօտ չէրբէզներէն մէկը բռնեց պարտէզներէն վերադարձող Մաւրը անունով հայ կնոջ մը թեւէն: «Չիս սպաննեցէք, ճչաց հայ կինը, չէրբէզները զիս չի տանեն»: Իր փեսան, որ դարանամուտներէն մէկն էր, քարի մը ետեւէն հրացանը պարպեց, եւ չէրբէզը վայր իյնալով գլորուեցաւ

ՋԵՅԹՈՒՆՅԻ ՄԸ:

ձորը եւ Մաւրըն փախաւ Զէյթուն: Այդ բոպէին Զէյթունի մէջ սկսան զարնել կոչնակները (ընկուզի փայտէ եւ պողպատէ շինուած): Դարանամուտք դուրս ցատկեցին իրենց թագստեան տեղերէն եւ շրջապատեցին թուրք զորագունդը: Այնպիսի աղմուկ մը բարձրացաւ, որ կարծէք երկինք երկիր գողաց: Թնդանօթներուն որոտը, հրացաններուն ձայնը, կռուողներուն աղաղակները, կոչնակներուն դղրդիւնը, անասուններուն բառաչը իրար խառնուեցան: Հայերը այնպիսի ծշողութեամբ կրակ կ'ընէին, որ հարուածներէն եւ ոչ մին կը վրիպէր իւր նպատակէն եւ թշնամիներուն դիակները դէզ ի դէզ կը կուտակուէին ձորին մէջ, որ այնուհետեւ սկսաւ « Կոտորածի ձոր » (Գրոգրն-տէրէսի) կոչուիլ:

Թուրք զօրքին այդ զօրագունդին մեծամասնութիւնը եւ ամենէն աւելի եռանդով կռուողները չէրքէզներն ըլլալով ամենէն շատ կորուստն ալ անոնք տուին 756 դիակ թողլով ճակատամարտին տեղը իրենց 9 պէյերուն հետ, որոնց անունները գրուած էին իրենց սուրերուն վրայ: Այդ ջարդը այնքան սաստիկ ազդեց մինչեւ այն ատեն Զէյթունի նկատմամբ անփորձ չէրքէզներուն վրայ, որ անոնք իրենց աղքատ թուրքերէնով առած մը յօրինեցին, որ մինչ այժմ կ'ըսեն՝ « Մարաշ տուրաղան, Զէրքէզ վարաղան, Զէյթուն վուրաղան, աման աման, փեպք եաման », (Մարաշը կեցեր է, չէրքէզը կը յարձակի, զէյթունցին կը զարնէ, վայ մեզ, վայ մեզ, շատ անխիղճ են):

Մինչդեռ արեւելեան ձորին մէջ մեր դարանակալք այսպէս դաս կուտային չէրքէզներուն, անդին 10 բոպէ հեռաւորութեամբ մեր քահանայից դասը մէկ ձեռքին մէջ զէնք, միւսին մէջ խաչ ու աւետարան՝ կը կարդար Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակաց երգը՝ « Արի, Աստուած հարցն մերոց, որ ապաւէնդ ես նեղելոց. հաս յօգնութիւն ծառայից քոց, լեր օգնա-

կան ազգիս հայոց», եւ անոնք շրջապատող սպառազէն խումբը կ'աղաղակէր բարձրաձայն՝ «կեցցէ հայ, կեցցէ քրիստոնէութիւն»: Այդտեղ կը գտնուէր մեր դրօշակակիրը՝ Աստուածածնայ վանքի տիրացու Մկրտիչ Զօփուռեանը՝ որ ուսին յենած կը պահէր երկար ձողի մը ծայրը զամառ խաւ էլէ՛ծը (խաչվառք) Ս. Աստուածածնայ հրաշագործ մեծ պատկերով: Անոր քովն ալ տէր Ղազար ուսեալ աւագ քահանան երկիւղածութեամբ կը կրէր Գող Ղապի հռչակաւոր Աւետարանը իբրեւ տապանակ ուխտի:

Այստեղ երեւան եկաւ ճշմարիտ հայրենասիրութեան եւ անձնուիրութեան այն վսեմ ոգին յանձին Մարկոս աղա թաշճեանի, որ հազուադէպ իրողութիւն մը չէ սակայն զէյթունցոց համար: Սա մօտենալով աւագ քահանայ տէր Ղազարի, որ կը նախագահէր բանակին մօտ հսկում կատարող եկեղեցական դասուն, յայտնեց անոր իւր խորհուրդը, որ յղացած էր շուտով վերջ տալու համար այս վտանգաւոր պատերազմին:

«Տէր հայր, պիտի երթամ թնդանօթաձիգն սպաննեմ», ըսաց նա հանդարտութեամբ: — «Անմիտ, աղաղակեց քահանան, մեռնելու կ'երթաս»: — «Այո, պատասխանեց քաջասիրտ Մարկոսը. գիտեմ թէ պիտի մեռնիմ, բայց ուրիշները պիտի ապրեցնեմ»: — «Օրհնեալ ըլլաս, որդեակ, ըսաց քահանան յուզեալ սրտով. գնա՛, Տէրը յաջողէ»: Եւ իսկոյն անհետացաւ մեր վեհօգի Մարկոսը. մերթ սողալով, մերթ քալելով՝ ամենայն զգուշութեամբ մօտեցաւ թնդանօթաձիգին, քաշեց հրացանին բլթակը եւ թաւալագոր ձգեց մարդը հրամանատար Ազիզ փաշայի ոտքերուն տակ. թշնամիի գնդակ մ'ալ զինքը տապալեց, բայց նա արդէն հասած էր իւր նպատակին:

¹ Յետոյ վարդապետ ձեռնադրուեցաւ Յովհաննէս անուամբ:

Փաշան այս անակնկալ յանդգնութենէն եւ չէրքէզներուն պարտութենէն զարհուրելով վճռեց փախչել, բայց սարսափի տպաւորութիւնը այնքան մեծ էր, որ ամբողջ մարմնով կը դողար եւ իրեն ներկայացուած ձիին վրայ չէր կրնար նստիլ, վասն զի ծունկին կապերը թուլած էին. հարկ եղաւ վերջապէս մարդու մը շալակ դնելով զայն փախցնել այնտեղէն: Այս փաշայակիր անձն էր Շաքարենց Գալուստ անուն հայազգին, որ իբրեւ ջորեպան բանակին մէջ կը ծառայէր: Զայս տեսնելով միւս պետերը եւ զօրքերը սկսան իրենք ալ խառն ի խուռն փախչել՝ շատ զէնք եւ ռազմամթերք թողլով բանակին մէջ 2 թնդանօթներով միասին, զորոնք մեր մարդիկ Զէյթուն փոխադրեցին մեծ հանդիսով, իսկ փախստական զօրքերը մինչեւ Զահան գետը հայածելով՝ բաւական մարդիկ ալ այնտեղ կոտորեցին՝ մեծաւ մասամբ չէրքէզ շատեր ալ գետամոյն եղան: Զէյթունցիներն այսօր իսկ կը յիշեն իրենց քաջ հերոսը ամեն անգամ, երբ Ազիզ փաշայի պատերազմի վրայ խօսք ըլլայ:

« Զէյ կիտի Տէշճիւնց Մերկիւս աղօ, գեղջէն համօր հիգէն տլօվ . թօփճին կպուց, զգեղջէն է հիգէն խլասից . — Ա՛խ, Թաշճեան քաջ Մարկոս աղան, գիւղին՝ համար հոգին տուաւ . թնդանօթ աճիգը սպաննեց, գիւղին հոգին ալ ազատեց »:

Պատերազմը վերջացաւ կէսօրին եւ մենք վերադարձանք Աստուածածնայ վանքը: Այդտեղ մեծ հանդիսով թաղեցինք վանքի գերեզմանատան մէջ մեր հինգ նահատակները՝ վերոյիշեալ Գալուստ վարդապետն ու Մարկոս աղա Թաշճեանը եւ երեք ուրիշ քաջեր՝ Աբարտեան Զօպու, Թորոսենց Յակոբ ու Գուգուրինց Փանոս (վերջին երկուքը Արեգին գիւղէն):

¹ Զէյթունը գեղ (գիւղ) կը կոչուի միշտ տեղացւոց լեզուով:

Թաղումէն ետքը սկսան հնչեցնել ուրախութեան կոչ-
նակները, եւ բոլոր ժողովուրդը փութաց եկեղեցի ու սկսաւ
ծնկաչոք երգել Յովնանու ապաշխարութեան շարականը,
ապա Յարութեան շարականը, որ շատ կը յայրմարէր դէպքին՝
« Փարաւոն հանդերձ կառօքն ընկղմեցաւ ի հոսանս ջուրց եւ
որդիքն Դարայելի գնացին ընդ ցամաք ի մէջ ծովուն » : Արարո-
ղութիւնը վերջանալէն ետքը ամենքը ողջոյն կուտային իրարու
« շնորհաւոր նոր տարի » ըսելով (թէպէտեւ օգոստոս շն էր),
որովհետեւ այդ օր Զէյթուն ահռելի վտանգէ մը ազատեցաւ :

Թշնամիներուն դիակներն ալ անուշադիր չթողին մե-
րայինք : Զէյթունի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսը կանչեց
իր քով գէյթունաբնակ թուրքաց մօլլա Մուսթաֆան (որ
այնքան հայասէր էր, որ Զէյթուն մզկիթ չըլլալուն՝ ամեն
կիրակի հայոց եկեղեցի կու գար իր ալօթքն ընելու) եւ հրա-
մայեց անոր, որ երթայ սպաննուած թուրքերուն դիակները
թաղէ ըստ իսլամի օրինաց : — « Սեժ մեղք կ'ընեմ, առար-
կեց մօլլան, եթէ իսլամի ծիսօք թաղեմ այդ անպիտան-
ները, վասն զի անմեղներու արիւնը խմելու եւ մեր կանանց
պատիւը բռնաբարելու եկած էին անոնք » : Սակայն եպիսկո-
պոսը պնդեց իր ըսածին վրայ եւ մօլլան մեծ փոս մը փորել
տալով մահմէտականներուն՝ բազմաթիւ դիակները թաղեց
մէջը : Պալճեան մահտեսի Հալվոր աղան դիակի գլուխ հրե-
սուն փարա վճարեց թաղող թուրքերուն :

Այդպէս ուրեմն այդ պատերազմին մէջ թշնամոյն՝ մօտ
երկու հազար սպաննուածներուն ու խեղդուածներուն դէմ
մենք ունեցանք ընդ ամենը 77 կորուստ՝ 72ը առաջին օրը
Չաքրր-տէրէի եւ 5ը մեծ կռուին մէջ : Թուրքաց արձակած
թնդանօթներու 41 ուսմբերէն միայն սեւ էջ մը սատկեցաւ,
որ կ'արածէր Պոստաննից արտը եւ որ անմահացաւ Զէյթունի
երգերուն մէջ :

Սէնէ պին սէքիզ եիւզ այլթմըշ իքիտէ,
 րումի աղօսթօսուն հէման իքիտէ,
 Ձէրքէզէր գըրըւոր գըրգըն քէօփրիւտէ,
 Լաշէլեր չօգլուղու գուշար իւրքիւտէ:

Ազիզ փաշա կէլտի՝ թօփունու գուրտու,
 Գըրդ պիր կիւլէ աթուպ՝ պիր մէրքէպ վուրտու,
 Թաշճեան էլիլէ թօփչու վուրուլտու,
 Փաշա գօրգուպ հէման եերէ սէրիլտի:

Փաշանըն տիղէրին պաղը չէօզիւլտիւ,
 Գօրգու թէլաշընտան պաղըր իւզիւլտիւ,
 Ձէրքէզէր գաֆասը եէքտէն էզիլտի,
 Օրտու գըրգ պին իքէն հէման պօզուլտու:

Թարգմ. Հազար ութ հարիւր վաթսուն երկուքին,
 Յունական օգոստոս ամսուն երկուքին,
 Ձէրքէզք ջարդուեցան Գըրգընի քէօփրին.
 Դիակաց կոյտերը թռչունները վախցրին:

Ազիզ փաշան եկաւ թնդանօթ լարեց,
 Քառսուն մէկ ուումը նետեց, մի էշ գլտորեց.
 Թաշճեանը թօփչին զարկաւ տապալեց,
 Փաշան ալ սոսկումէն գետին փռուեցաւ:

Փաշային ծունկերուն կապը քակուեցաւ,
 Վախ ու սարսափէն լեղին պատուեցաւ,
 Ձէրքէզաց գլուխը մէկէն ճզմուեցաւ.
 Քառսուն հազար զօրք էր՝ իսկոյն ցրուեցաւ:

Ազիզ փաշայի բանակին իբրեւ օգնական եկած էին
 հազարական եւ աւելի զօրքերով հետեւեալ աշիրէթները:

1. Չափալը քիւրդ	7. Նետիրը թիւրքէն
2. Աղմալը քիւրդ	8. Պէկթաշը թիւրքէն
3. Սինեմինը քիւրդ	9. Գումարը թիւրքէն
4. Գըլըճըլը քիւրդ	10. Պօզպօղան թիւրքէն
5. Ավշար թիւրքէն	11. Ճէրիտ թիւրքէն
6. Ռէհանը թիւրքէն	12. Թեճիրը թիւրքէն

Ասոնց ամենուն հրամանատարն էր մարաշցի Պայազիտ օղու Օսման պէյը, որ իւր բանակը ի սկզբան դրաւ Աւազ-կալ գիւղը եւ յետոյ միացաւ մեծ բանակին հետ :

Թէպէտ Գօզանի լեւանց տիրապետող Սուսուֆ աղային ալ առաջարկուեցաւ, որ մասնակցի այս սուրբ պատերազմին, սակայն նախատեսելով նա իրաց անյաջող վախճանը, Զէյթունի վրէժխնդրութենէն ալ վախնալով, մերժեց՝ « բարեկամիս հետ թշնամի ըլլալ չեմ ուզեր », ըսելով :

XXV.

Գօզանի պէյերը

Տեղն է այժմ, որ ուղղենք 1894ին Ս. Պետերբուրգ հրատարակուած « Նիլիկիա » անուն գրքուկին մէկ սխալը, որով հարկատու կը ներկայացնէ Զէյթունը Գօզանի պէյերուն : Յիշեալ գրքի 338 երեսին մէջ այսպէս կը գրէ պատուարժան հեղինակը. « Վիկտօր Լանգլու այի Նիլիկիա այցելած ժամանակ (1852) Զէյթունը վայելում էր ինքնավարութիւն չորս իշխանների ներքեւ, որոնք տարեկան հարկի կէսը վճարում էին Գօզանեան բռնակային եւ կէսը Սոյ կաթողիկոսին » :

Այսպիսի հարկավճարութիւն բնաւ չէ պատահած Զէյթունի՝ ո՛չ 52ին, ո՛չ անկէ առաջ, ո՛չ անկէ ետքը. Վիկտօր Լանկուա սխալած է այս բանին մէջ, ինչպէս որ սխալած է

նաեւ իւր տուած ուրիշ շատ մը տեղեկութեանց մէջ ալ, վասն զի չկրնայով Զէյթուն մտնել՝ Սիսէն ետ դարձած է, հետեւաբար եւ իւր տեղեկութիւնք անհաւատարիմ աղբիւրներէ քաղած, թէպէտ 1896 ին Վենետիկ տպուած «Պատմութիւն ժամանակակից», անուն գիրքը կ'ուզէ հաստատել, թէ Զէյթուն մտած է նա: Ասոր մէջն ալ շատ սիւալ ծանօթութիւններ կան Զէյթունի մասին, բայց անոնք մի առ մի հերքելը մեր նպատակէն դուրս է:

Գօզանցիները ոչ տուրք կ'առնէին եւ ո՛չ ալ կրնային առնել Զէյթունէն, ընդհակառակը իրենք գրեթէ ամէն տարի նուիրատուութեան անուան տակ տուրք մը կը վճարէին մեր չորս իշխանաց — ձիեր, գորգեր, մուշտակներ եւայլն: Երկնք այստեղ այդօրինակ նուիրատուութեան զէպք մը, որ կատարուեցաւ հաճընցի Գալէնտերեան մականուն հայու մը միջոցաւ: Թանկագին պարգեւներն ընծայելէ յետոյ Գալէնտերեան կը հրաւիրէր իշխանները Գօզան երթալ, Եուսուֆ աղային հետ տեսակցելու: Ամենուն կողմէն զնաց Եազուպեան իշխանը, որ մեծ պատիւներով ընդունուեցաւ եւ մի քանի օր վերջ դարձաւ նորանոր պարգեւներով: Եթէ կայ ճշմարտութիւն մը՝ այս է, որ հաճընցիները կը վճարէին տարեկան տուրք մը յիշեալ պէյերուն, եւ այդ լուծն ալ, ինչպէս կը պատմէ աւանդութիւնը, իրենք ստեղծելին ինքնարեքարար: Եւ ահա ինչպէս:

Այնթապու մէջ գտնուող մաղագործ գնչուներէն, որոնք խրզան¹ (չինկեանէ, աղքատ) կը կոչուէին, երկու եղբայր՝ Բրիստոսի 1640 թուականին՝ կու գան Հարզան (Հաճին): Ասոնք իրենց արհեստը ժամանակ մը գործ ածելէ յետոյ՝ յան-

¹ Այս ցեղը թէեւ մահմետականաց յատուկ անուններ կը գործածէ, բայց իսկապէս մահմետական չէ,՝ այլ տեսակ մը աղանդ, որ ոչ աղօթք կը կատարէ եւ ոչ ծով կը պահէ:

կարծ բաղդերնին կը բացուի: Հաճընցի հայերը այդ ժամանակ խնդրոյ մը պատճառաւ սաստիկ երկպառակած էին ու չէին կրնար համաձայնութիւն գոյացնել մէջերնին, վասն զի ամեն մարդ կ'ուզէր, որ իւր խօսքն առաջ երթայ: Երկայնիներէն ոմանք այս չարեաց դարման մը տանելու համար նոր գիւտ մը կ'ընեն. կը խորհին այս նորեկ գնչուներն իրենց պետ ճանչնալ ու ամեն խնդիր անոնց դատաստանին յանձնել: «Ասոնք մոլեռանդ թուրքերուն պէս չեն, ուզած ատեննիս ալ կրնանք զանոնք վարել մեր մէջէն», ըսելով կը հաւանին ամենն ալ այս խորհուրդին ու խրզաններն իրենց իշխան կ'ընդունին: Բայց քիչ ժամանակէն այդ երկու մաղազործները կը դառնան մէյմէկ բռնաւոր եւ նեղելով, հարստահարելով կը մեծանան, սիւննի մահմետականութեան ալ յարելով՝ թուրքաց առաջեւ համարում կը ստանան: Այդ ժամանակն է, որ իրենց իրզան անունը Բօզան օլտաի կը փոխեն: Յետ ժամանակաց կրտսեր եղբայրը Հաճընէն ելնելով Սիս կ'երթայ, վրան լարելով կը նստի ու այնտեղի հայոց, մանաւանդ վանքին վրայ կը բռնանայ. այս ալ կը կոչուի Չատըրճօղլու:

Գօզանցիներու համար այս տեղեկութիւնք երեւան եկան Սուլթան Ազիզ կայսեր 1862ին գաղտնապէս ղրկած լրտես պաշտօնէից քննութեամբ: Այս թուականէն երեք տարի վերջն ալ 1865ին Տէրվել եւ Դամայիլ փաշաները բաւական զօրութեամբ ասոնց վրայ գալով երկու հայերու աջակցութեամբ՝ կամ աւելի ուղիղ կ'ըլլայ ըսել մատնութեամբ՝ ձեռք անցուցին Գօզանեանց ամբողջ ցեղը եւ շատերը սպաննեցին: Այս Գօզանեանց անունով Տօրոս լեռը կոչուեցաւ Գօզանի լեռ:

XXVI.

Ազիզ փաշա եւ զէյթունցի պատգամաւորներ

Ազիզ փաշա զինու զօրութեամբ չկրնալով նուաճել զէյթունցիները, ուղեց ուրիշ եղանակաւ փճացնել զանոնք եւ իւր խղճալի պարտութեան վրէժը լուծել: Դրեն իշխած գաւառին ամեն կողմը հրաման հանեց, որ իսլամութիւն դաւանող ամեն անձ ուր որ հանդիպի զէյթունցի մը՝ պարտաւոր ըլլայ զանի մեռցնելու եւ անոր ունեցած գոյքն յափրշտակելու:

Վատասիրտ թուրքին համար ասկէ աւելի հրապուրիչ միջոց մը չէր կրնար ըլլալ քրիստոնէից դէմ իւր ունեցած ատելութեան ծարաւը մարելու համար. Եւրոպայէ ու Կոստանթնուպէ — ահա՛ այն միակ իդէալը, որուն հետամուտ եղած է իսլամութիւնը իւր հիմնարկութեան թուականէն ի վեր, եւ այն միակ շաւիղը, որուն վրայէն քալած է նա անընդհատ, դարուց ի դարս, սարսափ, արհաւիրք, սոսկում ազդելով ամենուրեք. մեռցնել ու կողոպտել առանց ամենափոքր պատասխանատուութեան երկիւղ մ'ունենալու ոչ աշխարհիս եւ ոչ հանդերձելոյն մէջ, ընդհակառակն երկնային վարձատրութեան սպասելով այն համեմատութեամբ՝ ինչ թափով ու չափով զործադրած է նա իւր իսլամական այս քրտոմեկի պարտականութիւնը:

Բայց եթէ անցելոյն մէջ իւր վեթիսարի զօրութեան միակ խարխուր կը կազմէր այն, ներկայիս մէջ ալ իւր գահավէժ անկման կարապետը եղած է. ինչ որ ժամանակաւ անունդ մ'էր կենսատու՝ այժմ թոյն է մահատու. դարուց ի վեր իւր ծովացուցած արեան ովկիանոսին մէջ վերջապէս պիտի խեղդուի իսլամութիւնը:

Ազիզ փաշա եթէ ճշմարիտ զինուորական մը չէր, ճշմարիտ իսլամի մը ամեն սուաւելութիւնն ունէր, ուստի պատե-

րազմի դաշտին վրայ իւր կորուսած պատիւը իսլամական մոլեռանդութեամբ ձեռք բերելու ջանաց այսպիսի նուաստացուցիչ հրաման մը հանելով, այնպէս որ այլ եւս անկարելի կը դառնար զէյթունցեաց իրենց երկրէն դուրս ելնելը. հետեւաբար եւ մօտալուտ սովի մը երկիւղը սկսաւ տազնապել զանոնք:

Այս աննախանձելի վիճակին դարման մը տանելու համար վճռեցին նորա պատգամաւորութիւն մը ղրկել Պօլիս պատրիարքարանի եւ ընդհանուր ազգին ուշադրութիւնն հրաւիրելու համար Ջէյթունի վրայ: Եւ Տէլի-քէշեշեան տէր Յակոբ քահանան, որ նշանաւոր տ. Օհանի հօրեղբորդին էր, ու աշխարհական մը՝ որ, եթէ յիշողութիւննիս չի խաբեր մեզի, Սէմէրճեան Մնացական էֆէնտին ըլլալու էր՝ պատգամաւոր նշանակուելով ճամբայ հանուեցան: Ասոնք մինչեւ Հաճին լեռնային ճամբաներով հետիոտն գնացին, անկէ Գօզան օղլուի պաշտպանութեան տակ ապահովապէս Սոյ կաթողիկոսին մօտ հասնելով՝ հարկ եղած գրութիւններն ստացան անկէ ու Մերսինի նաւահանգստէն Պօլիս մեկնեցան 1862 սեպ. 18ին եւ հասան նոյն ամսոյ 27ին:

Բոլոր զգայուն հայոց սրտերն ուրախութեամբ կը բարախէին արդէն ի լուր քաջագործութեան Ջէյթունի հայոց, ուստի մեծ ընդունելութիւն սրին այս նորեկ պատգամաւորներուն եւ անոնց ամեն պէտքերը հոգացին: Ամենէն առաջ փութաց անոնց այցելելու մեծանուն հայ բանաստեղծ Մկրտիչ Պէշեկթաշեան, որ հիացմամբ ու յափշտակութեամբ կ'ունկնդրէր Ջէյթունի գործած մէն մի դիւցազնութեանց կենդանի պատմութիւնը, զոր ճշմարիտ գոյներով կը ներկայացնէր պատգամաւոր Մնացական Սէմէրճեան էֆէնտին: Լարուած հետաքրքրութեամբ լսեց նաեւ պատմութիւնը Բասմեան Մելքիսեղի, որ Չալըր-տէրէի-քեփիրը պատե-

րազմող հայոց մէջ երկու տեղէ ծանր վէրքեր առնելով ինկած էր, բայց յետոյ ինքզինքը ժողուելով կրցած էր հասնիլ մինչեւ Փրկչի լեռը ու այնտեղ մնացած, ձեռքով ամուր բռնելով փորին վրայ բացուած սուրի ահագին վէրքը, որպէսզի աղիքները դուրս թափելէն արգիլէ. յանկարծ այնտեղ կը հանդիպին քիւրտեր եւ մեռեալ կարծելով զանի ականջներն ալ անոնք կը կտրեն. քաջասիրտ ղէյթունցին մեռեալ ձեւանալով լուռ կը տանի այս անդամահատութեան պատճառած տաժանելի ցաւերն ալ. ուր ուրեմն զիշերուան մէջ այնտեղ հանդիպելով իւր մայրն, որ դիականց ու վերաւորելոց մէջ ժամերով շրջելով զինքը կը փնտռէր՝ կ'ողջագուրէ զայն ու կը համբուրէ, եւ պատերազմի ելքն, իրենց ու թշնամեաց ունեցած կորուստը մի առ մի պատմելէ յետոյ իւր սիրասուն զաւակը կը փոխադրէ տուն, ուր պէտք եղած դարմանը տանելով կ'առողջացնէ զայն:

Այս պատմութեան հետեւեալ օրն իսկ պատգամաւորաց եւ այլոց առջեւ կարդաց անմահ բանաստեղծը իւր յօրինած «Դու զո՞վ խնդրես, մայր իմ անուշ», գեղեցիկ երգը:

XXVII.

Բողոք առ Նափօլէօն Գ. կայսր

Ձէյթունի նկատմամբ հայ ազգին սերն ու համակրանքն այնչափ վառ էր, որ պատգամաւորաց զալէն առաջ Պօլսէն Փարիզ ղրկուած էր արդէն ղէյթունցի մը Նափօլէօն Գ. կայսեր բողոքելու համար տեղի ունեցած այս ամեն անհանդուրժելի բռնութեանց ու հարստահարութեանց դէմ:

Ձէյթունցին միանալով հոգելոյս Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանի հետ՝ որ այն ժամանակ Փարիզ կը գտնուէր՝ ներկայացուց բողոքը կայսեր, երբ կառքով կ'անցնէր նա, եւ ապահովութիւն ստացաւ՝ պէտք եղած ուշադրութիւնն ըն-

Ծայելու իրենց խնդրոյն, եւ իրօք քիչ ատենէն Պօլոյ Ֆրանսական դեսպանին հրահանգ եկաւ, որ Բ. Դրան քով միջնորդէ ի նպաստ Զէյթունի՝ դադրեցնելու համար թշնամութիւնները այդ սակաւութիւ, բայց արիասիրտ քրիստոնեայ ժողովրդեան դէմ:

Մէկ կողմէն Նափօլէօնի այս միջամտութիւնը, միւս կողմէն մեր բարձրաստիճան ամիրայից միջնորդութիւնը թուրքաց մեծամեծ պաշտօնատարաց քով՝ իրաց վիճակը կերպարանափոխեցին, եւ ոչ միայն Զէյթունի վրայ քաղելու համար նոր ճամբայ հանուած զօրքերը ետ դարձուցին, այլ եւ Ազիզ փաշան պաշտօնանկ անելով Սիւլէյմանիա զրկեցին եւ անոր տեղ Աշիբ փաշան նշանակեցին, որ սակայն նոյնպէս հայատեաց թուրք մըն էր. զէյթունցւոց երթեւեկութեան դէմ հանուած ամեն արգելքներ ալ վերցուեցան:

Բաց յայսցանէ քննիչ յանձնախումբ մը կազմուեցաւ, որ Մարաշ երթալով պիտի քննէր, իմանար այս ամեն չարեաց հեղինակը եւ պատասխանատուն, վասն զի Բ. Դուռը կ'ուրանար Ազիզ փաշայի յարձակումը իւր խորհրդով ըլլալը: Հայոց կողմանէ այս յանձնախումբի անդամ ընտրուեցաւ Նօզդատի առաջնորդ Մատթէոս վարդապետ, որ դեռ ճամբայ չելած՝ մահը վրայ հասնելով վախճանեցաւ, իսկ անոր տեղ նշանակուեցաւ Սասգիւղի քարոզիչ Ներսէս վարդապետ Վարժապետեանը: Այս ալ Ատանա հասնելով իբրեւ ճանապարհածախս իրեն տրուած 100 ոսկին գործածեց Սոյ կաթողիկոս կիրակոս Բ. սրբազանէն եպիսկոպոս ձեռնադրուելու համար եւ յաջողեցաւ ատանացի նշանաւոր հայազգի Սամուր-ղաշեան Մանուկ պէյի միջնորդութեամբ:

Եպիսկոպոսանայէ յետոյ ելբ միւս անգամ Ատանա վերադարձաւ՝ այնտեղ գտաւ Զէյթունի իշխաններէն Աստուածատուր աղա Նի-տիւնեա եւ Հազօր աղա Շօվրօեանը ու

տէր Մովսէս քահանան՝ որոնք Պօլիս պիտի երթային Զէյթունի իրաւունքները պաշտպանելու համար: Ներսէս եպիսկոպոս փոխանակ Մարաշ երթալու՝ ասոնց հետ Պօլիս վերադարձաւ՝ համոզելով զանոնք, որ Պօլսոյ մէջ ինքն աւելի օգտակար պիտի ըլլար իրենց. եւ յիրաւի շատ օգտակար եղաւ:

Պատրիարքարանը եւ ամիրայք սաստիկ բարկացան Ներսէսի այս ընթացքի համար՝ սակայն զէյթունցի իշխանաց միջնորդութեամբ հրաժարեցան անոր նկատմամբ իրենց մտադրած պատիժը զործադրելէն: Այնուհետեւ իշխանք վարժապետեանի առաջնորդութեամբ Ալի փաշայի ներկայանալով ամեն բան մանրամասնաբար հասկացուցին անոր եւ իրաւունք ու արդարութիւն պահանջեցին. եպարքոսը խոստացաւ արդարութիւն անել հարկ եղած քննութիւնը կատարելէ յետոյ ի նորոյ կազմելի յանձնաժողովի մը միջոցաւ:

Նախկին պատգամաւորք վերջնոց զայլէն 15 օր յետոյ Պօլսէն մեկնեցան դէպի Զէյթուն Դաղղիոյ դեսպանատան բ. թարգման պ. Ժիւլ-Ռօպէրթի հետ, որ 20 օրի չափ մնալով Զէյթուն՝ շատ մը բաներ քննելէ, աչքէ անցընելէ վերջ վերադարձաւ Պօլիս: Իսկ այնտեղ գտնուող մեր իշխանք տարիի մը չափ ուշացան Պօլիս:

XXVIII.

Եանձնախումբը. Պոյսմեանի սպանումը:

Մեծ եպարքոս Ալի փաշայի խոստացած յանձնախումբը շուտով կազմուեցաւ հետեւեալ անձերէ.

1. Շահին պէյ՝ իբրեւ ներկայացուցիչ Բ. Դրան.
2. Սարգիս էֆ. Աղաբեկեան՝ ներկայացուցիչ հայոց պատրիարքարանի, եւ
3. Տալուտ էֆ. ներկայացուցիչ կաթողիկ հայոց:

Ասոնք եկան ու նախկին կարգը վերահաստատելով մեկնեցան առանց որ եւ է փոխարինութիւն անելու Զէյթունի կրած այլքան մեծամեծ վնասներուն. ո՛չ ալ հիմնական կարգադրութիւն մ'արին խաղաղութիւնը մշտապէս հաստատելու համար: Ուստի կառավարութեան ու մեր մէջ եւ մեր ու շրջակայ բարբարոս ցեղերու մէջ յարաբերութիւնները մնացին նոյնը. — անոնք մեզի դարանամուտ կ'ըլլային, մենք ալ անոնց՝ որ ատեն որ պատեհութիւն գտնէինք:

Այսպէս 1863 մայիսին Պոյսմեաններու տունէն մէկը Նարփուզէն Զէյթուն վերադառնալու համար Չափտար-պէլ կոչուած կիրճէն անցնելու ատեն գնդակահար սպաննուեցաւ չէրքէզէ մը՝ որ ժայռի մը ետեւ պահուած էր: Զէյթունցիք իմանալով՝ դիակը բերին թաղեցին, բայց զերեզմանէն տուն չդարձած ուխտեցին անոր վրէժը լուծել ու այնպէս դառնալ, ուստի զէնքերնին բերել տալով սպառազինուեցան 70 մարդիկ ու դիմեցին նոյն չէրքէզէ գիւղը, որ Զէյթունէն 10 ժամ հեռաւորութիւն ունի, անոնցմէ 6 մարդ սպաննելէ վերջ ամբողջ գիւղն ալ աւարի տալով վերադարձան, իրենց պարտականութիւնը կատարողի մը զգացած խղճի հանդարտութեամբ:

XXIX.

Զէյթունի ա. գայմնագամը

Զէյթունի պատուածանաչութեան ու ազատասիրութեան այս ոգին՝ որ միշտ դէպ ի վրէժխնդրութիւն կը մղէր զինքը, անհաճոյ էր թուրք կառավարութեան, եւ — ինչպէս կ'ըսէին եւ դեռ կը կրկնեն տաճիկները — ակռայի ցաւ մ'էր Զէյթուն սուլթանին համար, որ չէր կրնար հանգիստ մնալ՝ մինչեւ որ միւս գաւառներու վարչական վիճակին չենթարկէր զայն: Ուստի 1865 թուականին կեդրոնական կառավարու-

Թեան հրահանգովը Մարաշի զօրաց հրամանատար Բէլ Հասան փաշան առաջարկեց մեր իշխանաց, որ Զէյթունի համար նշանակուած Թուրք զայմագամը յօժարակամ ընդունին ու Մարաշ երթալով իրենք անձամբ տանին հաստատեն զայն իւր պաշտօնատեղին, հակառակ պարագային սպառնալով զինու զօրութեամբ գործադրել Բ. Դրան հրամանը :

Իշխանք լրջութեամբ մտածելով իրաց վիճակին վրայ եւ հանգստանքները նկատողութեան առնելով՝ լաւագոյն համարեցին առժամանակեայ ընդունելութեամբ վերահաս չարիքէն խուսափել, եւ մէկ ամիս վերջ տ. Մովսէս քահանան Մարաշ զրկեցին իրրեւ հրաւիրակ նորրնտիր զայմագամին, որ Սալէհ էֆէնտի կը կոչուէր: Անոր հետ եկան նաեւ զատաւոր մը եւ հազարապետ մը՝ որպէս բարենորոգիչ պաշտօնեայ՝ Հիւսէին պէյ անուամբ հայատեաց երիտասարդ մը:

Սոքա սկսան ժողովուրդը նեղել, իրենց կարողութենէն շատ վեր ծանր տուրքեր բեռնաւորելով անոր վրայ հակառակ Սուլթան Մուրադի եւ յաջորդ երկու սուլթաններու խաթթը շէրիֆներով հաստատուած առանձնաշնորհումներու՝ որ այսպէս վերջ կը գտնէր սուլթան Ազիզի օրով :

Իշխանք տեսնելով այս վիճակը դառնացան եւ կը սպասէին յարմար ժամանակի մը Թօթափել իրենց վրայէն այս ծանր լուծը, բայց յիշեալ հազարապետը միջոց չտալու համար անոնց՝ խարդախութեամբ առաւ զանոնք Մարաշ տարաւ, անկէ ալ Հայէպ, ուր մնացին երկու ամսոյ չափ ժամանակ: Այնուհետեւ կուսակալ Ծէվտէթ փաշա Պօլիս զրկեց զանոնք, ուր մնացին մէկուկէս տարի Թագթագեան Պօղոս պատրիարքի օրով, որ փոխանակ Զէյթունի իրաւունքները եւ անոր տարագրուած իշխանները պաշտպանելու՝ յիմարարար կը համոզէր զանոնք, որ Թողուն Զէյթունը ու գաղթեն Ազրիանուպօլիս, խոստանալով անոնց՝ Թագաւորին կողմանէ,

Թոշակ սահմանել իրենց գերդաստանի ամեն անդամներուն, նոյն իսկ օրօրոցի մանկանց: Իշխանք միաբերան պատասխանեցին՝ «Սրբազան հայր, մենք ոչ Թոշակ կ'ուզենք, ոչ ալ ուրիշ շնորհք, այլ մեր երկիրը եւ մեր հողն ու ջուրը. անօր մեզի տուած չոր հացը օտար երկրի մը կարկանդակին հետ չենք փոխեր. մենք կը մեռնինք եւ ուրիշ տեղ չենք գաղթեր»:

Իշխանաց այս հաստատ որոշումը տեսնելով՝ պօսեցի ականաւոր ազգայինք աղաչեցին սուլթանը եւ ուրիշ պաշտօնեաները արտօնել զանոնք իրենց տեղերը դառնալու: Սուլթան Ազիզ զիջանելով անոնց թախանձանաց եւ նորրնտի Գէորգ Դ. կաթողիկոսի եւ ռուսաց Իգնատիեով դեսպանի միջամտութեան թոյլատրեց զանոնք վերադառնալու, Էֆէնդի-Նեան տիտղոս եւ միանգամայն անոնց ճանապարհի ծախուց համար պէտք եղած դրամն ալ շնորհելով, եւ այսպէս անոնք ողջ առողջ ու պատուով դարձան երկիր ի մեծ ուրախութիւն համայն զէյթունցւոց:

Այս ատենները հալէպի առաջնորդական տեղապահ Տիգրանեան Մկրտիչ վարդապետը Զէյթուն գալով Շահնազարեան վարժարանը աշակերտելու համար 7 պատանիներ ընտրեց ու տարաւ Պօլիս. այս ընտրեալներէն կարեւոր տեղ մը կը բռնէ այժմ Փիլիպպոս պատուելի Փիլիպպոսեան: Բիչ վերջն ալ Նրուսաղէմի միաբաններէն զէյթունցի Ատուրեան Աթանաս վարդապետը հոգեւոյս Նսայի պատրիարքի կողմանէ գալով Ս. Յակոբայ վանքին մէջ բացուած Ժառանգաւորաց վարժարանին համար 9 աշակերտներ առաւ Զէյթունէն. ասոնց մէջ ալ արժանաւոր տեղ բռնած են Մանուկ պատուելի Զգօնեան, Սմբատ պատուելի Տէր-Ղազարեան, տէր Կարապետ քահանայ տէր Կարապետեան ի Փրնուզ եւ տէր Սահակ քահանայ Նաղուպեան ի Զէյթուն:

XXX.

Տավուտու Նիազի Էֆէնտի

Իշխանաց վերադարձէն յետոյ բաւական տարիներ խաղաղութիւն ունեցաւ Զէյթուն, բայց 1875ին Տավուտու Նիազ Էֆէնտի անուն միականի գայմագամին օրով նորէն վրդովեցաւ այդ խաղաղութիւնը այդ անպիտան պաշտօնէին պատճառաւ: Սա դրամ կորսնցնելով՝ Թօփուզեան Յարութիւն անուն հայ ոստիկանին վրայ կը կասկածի եւ կը սկսի զանինեղել, տանջել, անօթի թողուլ, եւ երբ ո՛ր եւ է յայտնութիւն մը չի լսեր անոր բերնէն՝ իւր բնակած տան յարդնոցին մէջ կախելով՝ խեղդամահ կ'անէ զայն:

Ժողովուրդն իմանալով՝ խուռն բազմութեամբ դիմեց կառավարական պալատը ու իսկոյն կտոր-կտոր պիտի անէր ոճրագործ գայմագամը, եթէ Աղձապեկեան Ստեփան վարդապետը աղաչելով, պաղատելով չկասեցնէր զանոնք. հետեւեալ օրն ալ այս գործին համար Մարաշէն հազարապետ մը եւ Տէվլէթ Էֆէնտի հայազգին քննիչ գալով համոզեցին ժողովուրդը, թէ գայմագամին պէտք եղած պատիժը պիտի տրուի, ուստի հարկ չկայ յուզուելու, նորանոր խռովութիւններ յարուցանելու:

Յուզեալ ամբոխը թէև առժամայէս հանդարտեցաւ, բայց մի քանի օր վերջը իմանալով, որ ոճրագործն ազատ թողուած է Մարաշի մէջ, սաստիկ զայրացաւ եւ գայմագամը ձեռքէ հանած ըլլալով՝ բոլոր բարկութիւնը թափեց կառավարական շէնքին եւ մզկիթին վրայ, որ դեռ նոր շինած էին, զոր հիմնայատակ կործանեց՝ մին այրելով եւ միւսը քանդելով: Ասոնց տեղը այժմ բանջարանոց եղած է:

Այս դէպքէն վերջ երեք տարի շարունակ ազատ ապրեցան զէյթունցիք առանց գայմագամի, ըստ վաղեմի դրութեան ինքզինքնին կառավարելով Մարաշէն անկախ:

XXXI.

Հաճի Մամբրէ եւ Եայծողի

Հին վիճակին դառնալով՝ գէյթ ունցիք սկսան ազատ շունչ քաշել, մանաւանդ այն ծերուկ գայլերը, որոնք արձակ-համարձակ լեռները շրջելու վարժուած ըլլալով՝ թուլք կառավարութեան մոռտ գտնելէն ի վեր կաշկանդուած էին: Այսպիսի մէկն էր Վեգիր-օղլու Հաճի Մամբրէ անուն ծերունին, որ ամբողջ կեանքը լեռներու ու պատերազմներու մէջ անցուցած էր գրեթէ եւ որ իրեն այնքան սիրելի եղած զէնքը մէկ կողմ դնելու ստիպուած ըլլալով՝ միշտ կը հառաչէր եւ այն երջանիկ օրերուն վերադարձին կրսպասէր ակնդէտ: Ամեն օր սովորութիւն արած էր սա կրակին վրայ քիչ մը վառօր պրելով գլուխը անոր վրայ բռնել ու անոր հոտը ծծել անյագաբար, որպէս թէ վարդ ու մեխակ կը հոտուրտար:

Երջանկութեան գազաթնակէտը հասաւ հաճի Մամբրէ՝ երբ իւր ցանկացած վիճակին մէջ տեսաւ նորէն Զէյթուն, ուստի 1878 թուականին օր մը 30 զինեալ ընկերներով գնաց Պուենտուխ գեղի լեռը եւ սկսաւ հրացանաձգութիւններ անելով զուարճանալ: Անտրուրնի բռնակալ Եայծողին, որ այն կողմը ամարանոց ելած էր՝ Վաղա-լայի կոչուած տեղը, իրեն դէմ ցոյց մը համարելով Վեգիրեանի վարմունքը, իւր հրամանին տակ գտնուած հայու մը միջոցաւ լրտեսելէ վերջ՝ հասկնալով որ Վեգիրեանի ընկերներ սակաւութիւն են, շուտ մը մարդիկ հաւաքեց իւր քով՝ գրեթէ 500ի չափ՝ ու յանկարծ անոնց վրայ յարձակեցաւ, երբ անոնք կերակուրի նստած էին. երկու կողմէն սկսան զնդակներ տեղալ իրարու վրայ եւ հակառակ իրենց սակաւութեան՝ մերայինք յաջողեցան զանոնք վանելու: Այս լուրը հասնելով Փրնուզի վանահայր Նիկողոս եպիսկոպոսին փութաց երթալ կուռյն

վայրը, իսկ նորա սարկաւազ Մինաս էֆ. (այժմ Բարթողիմէոս վարդապետ) 200ի չափ մարդ հաւաքելով՝ անոնց պէտք եղած բաները — զէնք, զնդակ, վառօդ — իւր իսկ ծախքովն հոգաց ու հետեւեալ օրը գնաց միացաւ եպիսկոպոսին՝ Նայծօղլիի յանդգնութիւնը չափելու եւ պատժելու համար: Մի եւ նոյն ժամանակ բռնաւորն ալ զգալով՝ որ այս բանին հետեւանքը սուղի պիտի նստի իրեն՝ կապանու քեհեա Վարդիվար աղա Գրոծըլեանը պատգամաւոր զրկեց եպիսկոպոսին ներողութիւն ինդրելու համար, հրաւիրելով միանգամայն եպիսկոպոսը, որ հաճի իրեն երթալ բանակցելու հաշտութեան վրայ՝ որպէսզի պարապ տեղ արիւն չթափուի:

Գնաց եպիսկոպոսը մի քանի մարդերով, բայց քիչ վերջը այնտեղ հասաւ սարկաւազը հարիւրէ աւելի զինեալ բազմութեամբ, ի տես որոց զարհուրելով Նայծօղլին՝ սկսաւ դողալ ու եպիսկոպոսին ոտքն իյնալ, որ գթայ ու իրենց կենաց խնայէ՝ յետ այնորիկ մշտնջենական բարեկամ եւ իրենց հրամանին հնազանդ մնալու հաստատ խոստումներ ու ծանր երդումներ տալով: Ասկէ զատ իրրեւ նուէր ձի մը եւ 100 ոսկի ներկայացուցին սրբազանին, բայց նա մերժեց ու իրենց դարձուց երկուքն ալ՝ պատուիրելով որ հաւատարիմ գտնուին միայն իրենց խոստման, եւ ապա զատուեցան իրարմէ:

XXXII.

Պապիկ փաշա՝ Փոյրազ Ալի:

1875—1878 թ., երեք տարուայ ազատ շրջանին մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ Մնի-տիւնեա Մարկոս աղայի որդին Պապիկ փաշան, որոյ գործոց մէջ կարեւոր տեղ մը կը բռնէ

¹ Պապիկ փաշա Ենի-տիւնեա իշխան Աստուածատուր աղայի հօրեգործը: Մարկոս աղայի տղան էր: Այս մեծագործ անձը իւր կենաց մէջ գրեթէ 15 տարի շարունակ ազգօգուտ հերոսութեան գործերով զբաղեցաւ:

Պօզտօղան աշիրէթին հետ ունեցած կռիւր, ուր սպաննուեցաւ ադ աշիրէթին պետը — Փօյրազ Ալի:

Սա՛ իբրեւ թուրք տէրէպէյի՝ իրաւունք կը համարէր իրեն կապանցի հայոց կորեկի ցանքն կերցնելու իւր անասնոց, իջեւանելով անոնց արտերուն մէջ իւր բոլոր ցեղակիցներով, որոնք 500 տունէ կը բաղկանային:

Դասպանու Վարդիվար քեհեան՝ Մարաշ երթալով կառավարչին բողբեց այս բռնաւորին դէմ, բայց նա՝ «Պօզտօղանցիները չեմ կրնար զսպել ես, դուք ալ այս տարի կորեկ հաց մի ուտէք,՝ ըսելով քովէն դուրս վանեց: Քեհեան զալով իւր գիւղակիցներուն մօտ՝ փաշային տարօրինակ պատասխանը հաղորդեց անոնց, որոնք յուսահատ՝ դիմեցին զէյթունցւոց պաշտպանութեանը:

Պապիկ փաշա ընդունելով սիրով անոնց առաջարկը՝ նուիրական թմբուկը՝ զարնել տուաւ: Բոլոր լսողները — թուով 300 — եկան հաւաքուեցան անոր մօտ, եւ Պապիկ փաշա անոնց գլուխն անցած գնաց Դասպան՝ որ Զէյթունէն 16 ժամ հեռաւորութիւն ունի, զարկաւ Ալի պէյը, որ իբր նախամարտիկ սորչաւեց անոր դէմ, եւ ապա պօզտօղանցւոց վրանները, անասունները, — ուլտ, եզ, կով, ձի, էջ, ոչխար, — հազարաւոր թուերով կիներ, աղջիկներ, պզտի լամուկներ գերի վարեց ի Զէյթուն, սակայն ըստ վաղեմի սովորութեան

Սաիդ փաշայի. ապա քեամիլ փաշայի ջանքերը հպատակութեան բերել զայն՝ ի զուր անցան: Իր փաշայութեան տիտղոսը թագաւորաց կողմէն չէր արուած. այլ իւր մեծամեծ գործերուն համար հասարակութիւնը զինքն այս անունով պատուեց: Չէ թէ միայն ազգայնոց կողմանէ փաշա կը կոչուէր, այլ եւ տաճկաց կողմէն: Այս պատուական անձը բնական հիւանդութեամբ իւր մահկանացուն կնքեց 1886 օգոստոս 21ին քառասուն տարեկան հասակին մէջ ու թաղեցաւ մեծաւ հանդիսիւ Ս. Աստուածածնայ վանքի բակը գտնուող գերազմաննոցը. եւ զէյթունցիք բազում արտասուզք կոծ մեծ արին ի վերայ նորա:

² Այս թմբուկը օծած էր Սարգիս եպոս. Ալիիկեան, որպէս զի անոր ձայնը լսողը անհրաժեշտաբար հետեւի անոր՝ արբազան կոչ մը համարելով զայն:

կանանց եւ աղջկանց պատուոյն բնաւ չդիպան զէյթունցիք, այլ մարդկութեան պահանջած պայմաններուն տակ հանգիստ պահելով զանոնք՝ ապա վերադարձուցին, իսկ կենդանիները բոլոր զէյթունցւոց մէջ բաժնուելով՝ առատ-առատ վայելցին զանոնք, այնպէս որ նոյն տարին 1947 «Էնէօ» (պատառի տարի) կոչուեցաւ, վասն զի ամեն տուն մէյմէկ սպանդանոց դարձած էր:

Այս յաղթանակի ամբողջ նշանակութիւնը հասկանալի դարձնելու համար յիշենք եւ այն, որ զէյթունցիք ամենքը, բացի Պապիկ փաշայէն եւ անոր գրագիր Մերկերիոս Էֆէնտիէն, հետիոտն էին, մինչդեռ թշնամին ամբողջովին հեծեալներէ կը բաղկանար, եւ կռիւր տեղի ունէր բաց դաշտի մէջ:

XXXIII.

*Զատըրձօղլի. Եօթը փեշին տարին
(Եօթը փաշային տարին)*

Մինչեւ 1878 թուականը շարունակուեցաւ Զէյթունի այս ինքնազուլի վիճակը, որ ատեն ուռս-թըքական պատերազմը այլ եւս վերջացած ըլլալով՝ կառավարութիւնն սկսաւ նորէն ուշադրութիւն դարձնել զէյթունցւոց վրայ:

Այն ատեններն էր, որ Սոյ տէրէպէյի Զատըրձօղլի Ահմէտ պէյը՝ որ սուլթանէն փաշա տիտղոսը ստացած էր, Պօլսէն խոյս տալով Հաճին եկած էր եւ կ'աշխատէր համոզելու ժողովուրդը, որ միաբանելով իւր հետ՝ ապստամբի թուրք կառավարութեան դէմ. «Վասն զի, կ'ըսէր, արդէն բաժնուելու վրայ է անոր երկիրը Պերլինի վեհաժողովին մէջ եւ փոխանակ ուրիշները տիրանալու այս երկրին՝ մենք բնիկներս տիրենք. Գօզանի լեռներն ալ շատ ձեռնտու են մեր այս խորհուրդին»։ Այս իմաստով Զէյթունն ալ նամակ գրած էր նա, սակայն հաստատ ու որոշ պատասխան մը դեռ չտրուած

անոր՝ հաճընցի Հայոց մատնութեամբ Ատանայի կուսակալը եւ Սոյ կառավարիչը ուրիշ երեք զինուորական փաշաներու հետ բազմաթիւ զորքերով պաշարեցին Ահմէտ պէյր եւ ձերբակալելով աքսորեցին զայն:

Կարգը եկած էր Զէյթունի, բայց գիտնալով որ դիւրամարս պատառ մը չէր այն՝ աւելի զուշութիւններ ձեռք առին: Արդէն եղած զօրութեան վրայ Հալէպի կուսակալը եւ Մարաշի կառավարիչ Վէյսի փաշան ալ զինուորական բաւական մեծ զօրութեամբ աւելնալով հանդերձ՝ չհամարձակեցան ուղղակի Զէյթունի վրայ քայլելու, այլ իրենց սովորական եղած խարդախ միջոցներուն դիմեցին: — Հաճընի առաջնորդ Պետրոս եպիսկոպոսը համոզեցին՝ որ Զէյթուն երթայ ու այնտեղի իշխանները եւ ուրիշ երեւելիները յորդորէ հրաժարիլ ասպատակութիւններէ եւ հնազանդիլ թուրք կառավարութեան: Իրենց հնազանդութեան գործնական ապացոյց մ'ըլլալու համար պէտք է որ, ըսին, անձամբ գան ներկայանան բանակի հրամանատարներուն եւ իրենց համար ընտրուած գայմազամն ալ հետերնին առնելով վերադառնան:

Եպիսկոպոսը եկաւ եւ այս մտօք սկսաւ յորդորել՝ մեծաւորները, որոնք միամտաբար խաբուեցան ու անոր հետ գնացին մինչեւ բանակը, որ կը գտնուէր Ջահան գետին եզերքը: Երբ սոքա — թուով 12 անձինք — բանակը մտան, զօրականները՝ զինուորական փողեր հնչեցնելով իսկոյն չքապատեցին զանոնք եւ իրրեւ կալանաւոր պահեցին իրենց մօտ: Մի եւ նոյն ժամանակ իրենք ալ Զէյթունի մօտ գալով բա-

¹ 1864ին ճիշդ այսպէս համոզելով Մարաշի առաջնորդ Ալազահեան նիկիզոս եպիսկոպոսը, որ յետոյ ինքնած կաթողիկոս եղաւ Սոյ, Մարաշ տարաւ Զէյթունի գլխաւորներէն Ենի-տիւնեա Փանոս փաշան, Արեգինի կարապետ քեհեան եւ Վարդանեան Չափառը, որոնք այնտեղ բանտարկուեցան: Փանոս փաշան թունաւորուելով բանտի մէջ մեռաւ, միւսներն ա՝ —7 տարի բանտ մնալէ յետոյ հազիւ ազատուեցան:

նակեցան եւ սկսան հանդիպածնին բռնելով գերի տանիլ Մարաշ՝ այլ թէ կին՝ 300ի չափ անձինք, որոնց մէջ էին Պապիկ փաշայի մայրն ու կինը. սոցա պաշտպանութեան համար ինքնաբերաբար Հայէպ գնացին միասին Պապիկ փաշայի եղբայրը (Նազարէթ աղան) եւ աներորդին:

Զէյթունցիք չուղեցին այս անգամ դիմադրել թուրք փաշաներուն, վախնալով որ թշնամուոյն ձեռքը գտնուող մեծաւորներուն կեանքը կը վտանգուի: Սակայն Պապիկ փաշան, որ միւս իշխանաց հետ գնացած չէր, իւր հրամանատարութեան տակ գտնուող 400ի չափ հրոսակներով սկսաւ պատերազմիլ թուրքաց դէմ աջակցութեամբ Պրնուզի վանքին վանահայր Նիկողոս եպիսկոպոսի եւ Յարութիւն պատուելի Չաբրոբանի, որոնք գերի բռնուեցան այս պատերազմին մէջ Նոխուտեան Փանոսի հետ. բացի այդ՝ երկու ուրիշ հայեր ալ մեռան այդ կռուին մէջ՝ Պետրոս Հասէսեան եւ յՍաչեր Գէորգեան անուամբ, իսկ թուրքաց կողմէն ընկան 60 հոգի եւ շատեր ալ վիրաւորուեցան:

Պապիկ փաշա սաստիկ բարկացած եւ զայրացած Պետրոս եպիսկոպոսի դէմ, որ անգիտաբար մատնիչ մ'եղած էր, յարձակեցաւ Ս. Աստուածածին վանքին վրայ, ուր կը գտնուէր նա, որպէս զի սպաննէ զայն, սակայն վանահայր Սահակ վարդապետը (այժմ կարապետ եպիսկոպոս) գաղտուկ տեղ մը պահելով զայն՝ ստեց Պապիկի՝ «Այտեղէն փախաւ» ըսելով: Եւ իրօք ալ վրէժխնդիր իշխանի մեկնելէն վերջ փախաւ, հազիւ կրնալով հասնել Հաճին շնչասպառ:

Իսկ գերի բռնուած Նիկողոս եպիսկոպոսը իւր երկու ընկերներով թուրքերը խիստ անարգութեամբ ու խայտառակ վիճակի մէջ տարին Մարաշ, ուր մըսթրը Մոնթքոմբի ամերիկացի հայասէր միսիօնարը տեսնելով ասոնց անտանելի կացութիւնը՝ դիմեց կառավարութեան ու ասոնց համար

երաշխաւոր ըլլալով պահանջեց որ արձակուին, բայց կառավարութիւնը մերժեց առարկելով մանաւանդ թէ նա՝ միսիօնար մ'ըլլալով իրաւունք չունէր քաղաքական գործերու խառնուելու, մինչդեռ անգլիական հիւպատոսի փոխանորդութիւնն ալ կը վարէր, եւ այս պաշտօնին իրեն տուած ուժին կռթնելով թէեւ պնդեց իւր պահանջման վրայ, սակայն կառավարութիւնն անդրդուելի մնաց իւր որոշման մէջ, խիստ լեզու գործածելով նաեւ անոր դէմ:

Մըսթըր Մօնթքոմբին հեռագրել ուզեց ի Պօլիս, բայց հեռագիրը մերժեցին «արգելուած է», ըսելով. նա ալ ձին հեծնելով Այնթապ գնաց 10 ժամէն, մինչ 18 ժամու հեռաւորութիւն ունէր, որպէսզի այնտեղէն հեռագրէ, բայց հոն ալ մերժուեցաւ: Ազնուասիրտ ամերիկացին չյուսահատելով ուղղուեցաւ դէպ ի Հալէպ եւ այնպիսի խուճապով կը վարէր իւր նժոյգը, որ չկրնալով դիմանալ խեղճ կենդանին — որ 120 ոսկի կ'արժէր — սատկեցաւ կէս ճամբան: Ուր ուրեմն հասնելով Հալէպ՝ ամերիկացի միսիօնարը տեսնուեցաւ հիւպատոսներուն հետ եւ անոնց խորհրդով հեռագիր տուաւ Անգլիոյ դեսպանին, Բ. Դրան եւ հայոց պատրիարքարանին՝ Զէյթունի եւ բանտարկելոց անտանելի վեճակը նկարագրելով:

Դեսպանն ու պատրիարքը այս հեռագիրն ի ձեռին դիմեցին Բ. Դրան եւ պահանջեցին, որ փաշաները ետ քաշուին Զէյթունի առջեւէն, եւ Նիկողոս եպիսկոպոսն ալ Պօլիս բերուի երկու ընկերներովը մէկտեղ: Դուռը համակերպելով այս պահանջման՝ պէտք եղած հրամանները տուաւ ուր որ անկ էր, ու այս խնդիրն ալ փակուեցաւ այսպէս:

Բոլոր զէյթունցիք խորապէս զգածուած ազնուասիրտ միսիօնարին այս արիական գործունէութենէն՝ սրտագին շնորհակալութիւն մատուցին նմա՝ երբ վերադարձաւ Մարաշ:

Այս թուականը տեղական բարբառով կը կոչուի « Եօթը փէշին տարըն - եօթը փաշային տարին », որովհետեւ թուրքաց զօրքը կը գտնուէր երեք զինուորական փաշաներու հրամանատարութեան տակ եւ բացի այդ՝ անոնց հետ էին Ատանայի, Հալէպու, Սսոյ եւ Մարաշու փաշաները:

XXXIV.

Պապիկ փաշա եւ ընտարկեալք

Զօրաց ետ քաշուելովն իրերը առերեւոյթ հանդարտութիւն մը սուացան թէեւ, բայց սրտերը նոյն էին, լի ատելութեամբ միմեանց դէմ, եւ այդ զգացման մարմնացումն էր զէյթունցւոց մէջ Պապիկ փաշա, որ իւր հերոսներով կը չըջէր տակաւին լեռները, զլիաւորապէս Փիսիւր՝ կոչուած լեռը իրեն օթեւան ընտրելով: Իւր մօր եւ տիկնոջ հետ խարդախութեամբ բռնուած բոլոր զէյթունցիք Մարաշի եւ Հալէպի բանտերուն մէջ կը հեծէին դեռ եւս, եւ միջոց մը կը փնտռէր քաջ հերոսապետը զանոնք ժամ առաջ եւ անփնաս իրենց տեղերը վերադարձնելու: Այս նպատակաւ փաշաներուն մեկնելէն 3 ամիս վերջ՝ օր մը յանկարծ Զէյթուն իջաւ իւր հերոսներով եւ կառավարութեան պալատը զգուշութեամբ պաշարման մէջ դնելէ յետոյ՝ ինքը ներս մտաւ գայմազամին եւ այլ պաշտօնէից հետ տեսնուելու: Այնտեղ սուրճ հրամցուցին իրեն, որմէ յետոյ ոտքի ելաւ՝ որպէս թէ մեկնիլ կ'ուզէր. տխմար գայմազամը հրամայեց, որ տեղէն չջարժի. « վասն զի, ըսաց, հիմա ոստիկանք քեզ պիտի ա-

¹ Զէյթունի տկար ժամանակը Պեշէն գիւղի թուրք պէյերը Աստուածածնի վանքին վրայի լեռը գալով՝ վրան կը լարեն կը նստին եղեր. զէյթունցիք ալ իրենց չտիրած անմաքուր բաները որովհետեւ քի- կը կոչէին, ամեն անգամ որ այս պեշէնցիք կուգան՝ քի-տը եկան կ'ըսեն եղեր, այդպիսով տեղւոյն անունը մնացեր է Փի-տը, որ այժմ Պապիկ փաշայի տան կալուածն է:

ուճնորդեն քու այժմանաւոր բնակարանդ (բանտը) . դու այնչափ ատեն տէրութեան երկիրը եւ զօրքերը անհանգիստ արիր, մեծամեծ ծախքերու դուռ բացիր, այնչափ անմեղ մարդոց բանտարկուելուն պատճառ դարձար ու ինքդ ազատ շրջեցար առանց ձեռք անցնելու . այժմ բաղդը այնպէս բերաւ որ թռչունի մը պէս ինքնին եկար, ծուղակի մէջ բռնուեցար . օ՛ն ուրեմն բանտ . . . » :

Ժիծաղեցաւ քաջ գէյթունցին ու ըսաց՝ « դու ինքդ ալ իմ ձեռքիս մէջ կը գտնուիս այժմ բոլոր պաշտօնեաներովդ հանդերձ . օ՛ն ուրեմն երթանք . ես ձեզի աւելի լաւ տեղ պատրաստած եմ վանքին մէջ . . . » :

Ապշեցաւ գայմագամը այս անակնկալ պատասխանն առնելով եւ պատուհաններէն դուրս ժուռ ածելով իւր ակնարկ՝ տեսաւ որ կատարելապէս պաշարուած էր, ու արձանի մը պէս անշարժ մնաց : Դերերը շուտ փոխուեցան : — Հիմա կարգը եկած էր, որ թուրքը խոնարհի ու հայը հրամայէ : Թուրքական բնաւորութեան յատուկ եղած գձձութեամբ մը, որ տկարին առջեւը գտնուած ատեն ամպերուն մէջէն կ'որոտայ իր պատգամը, իսկ զօրաւորին առջեւ՝ անոր ոտքին տակ կը սողայ, գայմագամն ալ իսկոյն կերպը փոխելով՝ « Տէ՛ր իմ, կակազեց, թոյլտուութիւն արա՛ ինձ գէթ միանգամ տեսնուելու ընտանեացս հետ, այնուհետեւ պատրաստ եմ հրամանդ կատարելու » : — « Վանքին մէջ կրնաք տեսնուիլ, պատասխանեց Պապիկ, վասն զի ամբողջ ընտանիքդ հոն փոխադրուած է արդէն » :

Երեղճ գայմագամը յուսահատ ու կորագլուխ հնազանդեցաւ հայ իշխանի հրամանին եւ դատաւորին ու այլ պաշտօնակալաց հետ — թուով 22 անձինք — հրոսախուժքէն շրջապատուած ելան վանք, ուր շղթայուելով դրուեցան ակտուներու մէջ :

Հերոսապետի հրամանով Մարաշի կառավարութեան ուղղեալ նամակ մը գրեց գայմազամը, ուր իրենց այս ծանր վիճակը նկարագրելով կ'աղաչէր որ ժամ առաջ արձակեն հայ բանտարկեալները, որ իրենք ալ ազատուին: Ամբարտաւան կառավարութեան համար որչափ ծանր պայման . բայց ինչ կարող էր անել: Զէյթունցին լաւ սերտած էր մովսիսական օրէնքը — «աչքի տեղ՝ աչք, ակռայի տեղ՝ ակռայ», մանաւանդ աւելի առաջ կ'երթար նա, — մէկ աչքի տեղ՝ տասն աչք կը հանէր, մէկ ակռայի տեղ ալ՝ ամբողջ գլուխը կը ջարդէր շատ անգամ:

Կամայ ակամայ ստիպուեցան կատարել գայմազամին խնդիրքը եւ անմիջապէս արձակուեցան թէ՛ Հայէպի եւ թէ՛ Մարաշի մէջ բանտարկուած բոլոր զէյթունցիները. այն աւտեն Պապիկ փաշան ալ ազատ թողուց իւր բանտարկած պաշտօնեաները, որոնք լռիկ մեջիկ նորէն անցան իրենց պաշտօնի գլուխը:

XXXV.

250 չէրքէզներու ջարդը

(1879) Մարաշի կառավարիչը կասկածելով որ միւս անգամ կը կրկնուի նոյն անհաճոյ դէպքը՝ օրական վարձքով 250 գաղթական չէրքէզներ ղրկեց Զէյթուն, հազարապետի մը հրամանին տակ, ի պաշտպանութիւն կառավարական պաշտօնէից եւ իրենց ընտանեաց:

Սակայն ասոնք դեռ եւս քաղաք չմտած՝ մեծ գերեզմաննոցին քով Պապիկ փաշա դէմերնին ելաւ իրենց գալըստեան պատճառն իմանալու համար, եւ երբ անոնք յայտնեցին իրենց ինչ պաշտօնով գալը, հերոսապետը ապահովեց զիրենք՝ թէ այսուհետեւ այդ բաները պիտի չըլլան եւ կրնան իւր խօսքին վստահելով դառնալ իրենց տեղերը, «քանի որ

այսչափ եկեր էք, ըսաց, երեք օր ձեզ կը հիւրընկալեմ տուներու մէջ, այնուհետեւ պէտք է երթաք» :

Անոնք պատասխանեցին թէ՛ « Մենք փաշային հրահանգին միայն կը հնազանդինք եւ ըստ այնմ կառավարութեան ապարանքը պիտի երթանք » : — « Լաւ ուրեմն, կրկնեց իշխանը, պէտք է զէնքերնիդ ինձի յանձնէք ու առանց զէնքի մտնէք Զէյթուն » : Անոնք այս առաջարկն ալ մերժեցին : — « Ուրեմն ասկէ վերջը պատահելիք չարեաց պատասխանատուն դուք էք », ըսելով քաշուեցաւ գնաց Պապիկ փաշա. անոնք ալ գնացին կառավարութեան ապարանքը, ու հազիւ մէկ շաբաթ տեւեց, իրենց ինչ ստոր արարածներ ըլլալը շուտով երեւան եկաւ : Գրեթէ ամեն օր զինոջնալով աղբիւրներուն գլուխը կը հաւաքուէին ու ջրկիր կանանց եւ աղջկանց անվայել ու անպարկեշտ խօսքեր կը զրուցէին լկտի ու շուայտ շարժումներով :

Իրենց բարոյական սրբութեան ծայրայեղապէս նախանձախնդիր՝ բոլոր կանայք, խորապէս յուզուած այս անառակ իսլամներու լիրք վարմունքէն, դիմեցին Պապիկ փաշային եւ խստիւ պահանջեցին, որ այն օրն իսկ հանէ Զէյթունէն այս վատազգի « նուզաները », « ապա թէ ոչ, ըսին, մենք զինուելով կը ջարդենք զանոնք, այն ատեն ձեր Ֆէսը մեր գլուխը դրուի, մեր « շեաշն » ալ (շղարջը) ձեր գլուխը » :

Այս գանգատէն օգուտ քաղելով հերոսապետը իսկոյն ժողովի հրաւիրեց քաղաքին գլխաւորները եւ խնդիրը անոնց ներկայացնելով պահանջեց, որ իրենց որոշումը տան : Երկար խորհրդածելու պէտք չկար, շուտով տուին նոքա իրենց որոշումը — պատերազմ :

Հանգիստ նստել ճակատագրուած չէր երբէք զէյթունցիին, եւ խաղաղութեան հազուադէպ ժամանակներն ալ կարճատեւ զինադադարներ էին իրեն համար : Արիւն ու սուր

— այս էր իւր բաժին . ազատութիւն կամ մահ — այս էր իւր սկզբունքը : Ուստի վճռեց նորէն դուրս քաշել սուրբ իւր պատեանէն՝ ուր կատարելապէս մխուած չէր արդէն եւ որուն վրայ տակաւին թարմ կը մնային թշնամւոյն արեան վերջին կաթիլները :

Պապիկ փաշա օծեալ թմրուկը զարնել տալով իւր մօտ հաւաքեց 300 զինեալ հերոսներ ու անոնց գլուխն անցած՝ գնաց պաշարեց կառավարական շէնքը, ուր կը գտնուէին չէրքէզները, յետոյ բարձրաձայն հրաւեր կարդաց անոնց, որ դուռը բանան ու յայտնեն իրեն, թէ արդեօք իրենց ձեռքը բարձրագոյն տեղէ մը հրամանագիր ունէ՞ին այստեղ գալու եւ այսչափ սանձարձակ վարուելու :

Անոնք փոխանակ դուռը բանալու՝ հրացան մը պարպեցին՝ « մեր հրամանը մեր հրացանին բերանն է » ըսելով : Հերոսապետը շարունակեց, « կը գթամ ձեր վրայ . լաւ կ'անէք, որ խաղաղութեամբ ելէք հեռանաք այստեղէն . պատուոյս վրայ կ'երդնում որ ձեզի վնաս պիտի չհասցնեմ ամենեւին, եւ մեր երդումը, նոյն իսկ պարզ խոստումը՝ ձեր խարդախ պաշտօնեաներու երդումէն հազարապատիկ աւելի արժէք ունի . վստահ եղիք ու գնացէք » : Մերսէն ձայն մը պատասխանեց — « Մեր օրէնք թոյլ չի տար մեզ կեալուրի մը հնազանդիլ . եթէ կեալուրին հնազանդիլ ուզէինք՝ Մոսկոփին մէջ կը մնայինք » : — « Արիւն ձեր ի գլուխ ձեր, — գոռաց հայ հրամանատարը, — պէտք է ուրեմն ջարդուիք » : Ոսլամի այս նորրնծայ ձագերը ճշմարիտ հաւատացեալի մը ներքին համոզումով աղաղակեցին՝ « կեալուրի գնդակը մեզի չի ներգործեր » . — « կրակ » որոտաց Պապիկ փաշա : Եւ ահա շէնքին ամեն կողմերէն գնտակներու տարափ մը տեղալ սկսաւ . 250 չէրքէզներէն միայն 5ը ողջ մնաց, բոլորն ալ այնտեղ ինկան՝ Մուհամմէտի փառաց պսակը վայելելու համար անդիի աշ-

խարհին մէջ: Հազարապետն ալ նստոյ տեղէն զարնուեցաւ, ելբ խոյս կու տար ու յետոյ Բասիլոսեան հաճի Կարապետաղայի տունը սարուելով՝ այնտեղ դարմանուեցաւ: Կենդանի մնացած 5 հոգին Մարաշ վէյսի փաշային ղրկեցին, որ երթան իրենց սեսածին պէս պատմեն: Այս կուռոյն մէջ հայոցմէ երկու հոգի միայն նահատակուեցան:

Է Ո Վ Է Ո Չ Ք (Ո Ի Է Չ Ք)

Վէյսի փաշա տէտի՝ Զէյթունա վարամ,
երին վիրան իտիւպ, մալլերին ալամ,
Զէյթուն թէքքէսինտէ պիր զէման ղալամ,
Եագարըմ Զէյթունու նառ իլէ, պէյլէր:

Պապիկ փաշա տէտի, քիմնէյի թագամամ,
Հալէպ վալիսինին աղզընա պագամամ,
Եիւզ պին ասկէր կէլսէ՝ երիմտէն գալգամամ,
Ալամանկ շու պիզի լաֆ իլէ, պէյլէր:

Վէյսի փաշա տէտի՝ ասկէրիմ չաղլար,
Աթարըմ կիւլլէլէր, տէվերիր տաղլար,
Զարպըմտէն թիթիրէր, Զէյթուն ղան աղլար,
Եագարըմ Զէյթունը նառ իլէ, պէյլէր:

Պապիկ փաշա տէտի՝ պէլլէ վատընը,
Զիպիլ խարարընա գոյտուամ գատընը,
Պրագամամ Մարաշտա իսլամ ատընը,
Եագարըմ Հալէպի նառ իլէ, պէյլէր:

Վէյսի փաշա տէտի՝ աղզընա պագամազ,
Կեափուր հալի իլէ իսլամ պըրագամազ,
Ճանի ահվալլէրին տէ պըրագամազ,
Օնօռուն երգարըմ՝ զօռ իլէ, պէյլէր:

Պապիկ փաշա տէտի՝ գըլըճը չէքտիմ,
Բերթիզ, Բիւրթիւլ, Նետիրլիի պրագտըմ,
Պօզտօղան աշիրէթին աթէշէ եագտըմ,
ՊիլահՏի սուսատըմ զանիլէ, պէյլէր:

Թարգմ. Վէյսի փաշան ըսաւ. «Ուլնիա երթամ,
Տեղն աւերեմ, ինչքերն ալ աւարի տամ,
Չէյթունի վանքն ալ ատեն մը ձնամ.
Հրով կը վառեմ Չէյթունը, իշխաններ»:

Պապիկ փաշան ըսաւ. «Մէկն ալ չեմ ձանշնար,
Հալէպի վալիին ահանջ չեմ ի տար,
Հարիր հազար զօրք բերես՝ տեղէս չեմ երերար,
Մեզ խօսքերով չէք կրնար առնել, իշխաններ»:

Վէյսի փաշան ըսաւ. «Կ'որոտան իմ զինուորները,
Ռումբերը կ'արձակեմ, կը տապալեն լեռները,
Երկիւղէս կը դողան, արիւն կուլան Չէյթունցիները,
Հրով կը վառեմ Չէյթունը, իշխաններ»:

Պապիկ փաշան ըսաւ. «Միտքդ պահէ քու երգումը,
Աղբի պարկին մէջ դրի ձեր դատաւորը,
Մարաշի մէջ չեմ թողուր տաճկին անունը,
Հրով կը վառեմ Հալէպը, իշխաններ»:

Վէյսի փաշան ըսաւ. «Բերնին չի նայիր,
Կեալուր հալոյն ալ տաճիկ չի ձգեր,
Իր արեան գործերը միտքը չի բերեր.
Պատիւդ կը քանդեմ բռնի, իշխաններ»:

Պապիկ փաշան ըսաւ. «Սուրը քաշեցի,
Բերթիզ, Բիւրթիւլ, Նետիրլին ալ ձգեցի,
Պօզտօղան աշիրէթը ի հուր վառեցի,
Աստուած վկայ, արեան ծարաւ եմ, իշխաններ»:

XXXVI.

Մասնաժողովը

(1879) Չերքէզները կոտորուելէն երեք օր վերջը Մարաշէն վեց անձէ բողոքացեալ մասնաժողով մը եկաւ, որոց երկուքը թուրք, երկուքը լուսաւորչական հայ, մէկը կաթոլիկ եւ մէկը բողոքական հայ էր: Ասոնք հարցաքննութիւն բանալով տեղեկագիր մը պատրաստեցին՝ հիմնեալ գլխաւորաբար վերաւոր հազարապետին յայտարարութեանց վրայ, որ արդարեւ ճշմարտութիւններ էին: Սակայն Մարաշ զրկուելէն վերջը այնտեղի թուրք պաշտօնեայք իրենց սովորութեան համեմատ խարդախեցին հարազատ տեղեկագիրը եւ իրենց ուզածին պէս երկրորդ մը պատրաստելով՝ Մարաշ դարձող յանձնաժողովոյ անդամոց ալ ստորագրել տուին. միայն բողոքականաց ազգապետ Ուռուպեանը ամեն անձնական նկատումները արհամարհելով՝ քաջութիւն եւ ազնուութիւն ունեցաւ այս անիրաւութեան դէմ բողոքելու եւ չստորագրեց ալ: Ղրկուեցաւ սակայն սոյն անհարազատ տեղեկագիրը Պօլիս եւ Հալէպ՝ ուր քննութեան առնուելով՝ հարկ դատուեցաւ վերադարձնելու Մարաշ Ուռուպեանին ստորագրութիւնը չկրելուն համար. ասոր վրայ պարտաւորեցան ճիշդ տեղեկագիրը զրկել, որով արդարացան զէյթունցիք եւ Վէյսի փաշան ալ Մարաշի կառավարչութենէն պաշտօնանկ ըլլալով փոխադրուեցաւ Կեսարիա, ուր մի քանի շաբաթ վերջ, կառավարական շէնքը յանկարծ վրան փլելով, չարաչար սատկեցաւ, իւր հետ տանելով զէյթունցիներու քաղցր յիշատակը եւ իւր պատճառաւ կեանքերնին կորուսանող չէրքէզներու ընտանեաց սրտաբուխ օրհնութիւնները:

XXXVII.

Նոր կարգադրութիւնք

Սուլթան Համիտի գահակալութեամբ եւ արեւելեան պատերազմին յառաջ բերած հանգամանքներու շնորհիւ նոր շրջան մը բացուած էր Թիւրքիոյ համար՝ խիստ վտանգաբեր հպատակ քրիստոնէից, մանաւանդ զէպի ազատութիւն ձգտող ժողովուրդոց։ Աէյթուն ի հարկէ իւր կարեւոր բաժինը պիտի ունենար թրքական կամ — աւելի ճիշդը — հաֆիական այս նոր քաղաքականութեան մէջ։ Բայց կանուխ էր դեռ ժամանակը, ուստի լաւ համարեց սուլթանը պատեհութեան սպասել չար մտադրութեանց գործադրութիւնը յաջողցնելու համար, առ այժմ՝ խաղաղական միջոցներով Աէյթունը սիրաշահելու քաղաքականութեան հետեւելով։

Այս ուղղութեամբ 1879ին սուլթան առանձին իրապետով Աէյթուն զրկեց Մազհար փաշան եւ Նուրեան էֆէնսին, որոց ապա ընկերակցեցան Հայէպի անդլիական հիւպատոս ժեներալ Ճերմնայտ եւ Դիլիկիոյ հայոց Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսը, որոնք յանուն կայսերական կառավարութեան ներում հրատարակեցին թէ Պապիկ փաշայի համար՝ զոր քաղաքապետութեան նախագահ կարգեցին, եւ թէ իւր հերոսական ամբողջ խումբին համար՝ որոց ամեն գործած հակահաւարական արարքները չեղեալ համարուեցան։ Բաց յայսցանէ որովհետեւ զէյթունցիք խստիւ կը գանգատէին հետզհետէ իրենց վրայ ծանրացող սուրբերու քանակութեան մասին, այդ ալ ուշադրութեան առնելով՝ սուրբերը շատ նուազեցուցին։ Իսկ խաղողի այգիներուն համար ըստ հաճոյից սուրբ առնելու դրութիւնը ջնջելով՝ տարուէ տարի 9000 դահեկանի որոշ սուրբ մը սահմանեցին։

Այնուհետեւ փաշան ընդհանուր ժողով գումարելով՝ բանախօսութիւն մ՝ըրաւ այնտեղ, յորում Զէյթունի նախորդ թուրք պաշտօնէից արարքը քննադատելով՝ դատապարտեց իրենց անխոհեմութեան եւ անհեռատեսութեան համար, որոց այս ուղղութեան վերագրեց պատահած ամեն անկարգութիւնները: Ապա զէյթունցւոց դառնալով ըսաւ՝ «դուք ալ քիչ աղո՞ (թոյն) չէք. թագաւորը իւր առատասարսութեամբ ներից ձեզ, բայց չգիտեմ Աստուած ալ պիտի ներէ՞»:

Այս բանախօսութիւնէն վերջը զօրաց համար ձմերանոց մը շինելու ինչիւրը մէջ դրուելով՝ թեր ու դէմ շատ մը վեճարանութիւնք ելան եւ վերջապէս յաջողեցան համոզելու զէյթունցիները, որ ասոր դէմ արգելք մը չհանեն, եւ իրենք անձամբ շէնքին հիմնարկութիւնն ընելով՝ մեկնեցան, նորընտիր գայմագամին խոհեմութեանը թողլով Զէյթունի խաղաղութեան պահպանման ծանր հոգը: Երբ զօրանոցի շինութիւնը աւարտեցաւ, 800 ալ կանոնաւոր զօրք գալով՝ գայմագամի հսկողութեան գործը բաւական դիւրացուց եւ այսպէս անցաւ 5 տարի առանց միջադէպի:

XXXVIII.

Զէյթունի նրդերը:

1884 թուականը շատ աղէտալի եղաւ Զէյթունի համար՝ պատահած մեծ հրդեհին պատճառաւ, որ ամբողջ քաղաքը մոխիրի վրայ նստեցուց: Կրակը Սուրէնեան թաղի Եղեկիէեանց տան յարգանոցի մէջէն ելաւ պատահմամբ, կէս գիշերին աստեղները, եւ հրշէջ գործիներու չպոյութեան պատ-

¹ Սոյ կաթողիկոսը ինքը զօրանոցի հիմքին առաջին քարը դրաւ, ըսելով հայերուն՝ «աս զօրանոցը իրօք ձեր զօրքերուն համար է, այնպէս գիտցէք»:

Ճառաւ ծաւալեցաւ ամեն կողմը, այնպէս որ չորս թաղերէն միայն Շովրօեան թաղի կէսը ազատեցաւ: Գրեթէ ամենն ալ իրենց սան հետ բոլոր գոյքերնին եւ ուտեսանին ալ կորսընցուցին: Կացութիւնը շատ ծանր էր եւ վտանգն անխուսափելի՝ եթէ, օգնութեան չհասնէին ազգը եւ կառավարութիւնը կարեւոր գումարներով, որով քիչ ատենէն վերականգնանութիւն ստացաւ Զէյթուն: Ուրիշ շէնքերու հետ այրեցան նաեւ չորս եկեղեցիք իրենց մէջի անօթներով ու զարդերով, մանաւանդ հին ձեռագիր մատենաներով եւ այլ կարեւոր հնութիւններով: Եղած նպաստներու շնորհիւ ինչպէս մանաւորաց տուները՝ նոյնպէս Ս. Աստուածածին ու Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիները վերաշինուեցան գեղեցիկ ու փառաւոր կերպով, մանաւանդ առաջինը:

Սակայն բնութիւնը օձին խայթելու յատկութիւնը միայն տուած է եւ ոչ երբէք սիրելու. չէր կրնար ուրեմն թուրքը բարերարել՝ առանց ցոյց տալու իւր իսկական բնութիւնը, առանց ի հանդէս բերելու իւր ճշմարիտ դերը, որուն սահմանուած է նա էապէս իւր գոյութիւն ունեցած թուականէն ի վեր, — կեղեքել, հարուածել, խայթել: Այսպէս Տէտէ փաշա, որ պաշտօն ունէր կառավարական նպաստը բաժնելու արկածահար ժողովրդեան, մէկ ձեռքով ցանածը միւս ձեռքով քաղելու համար սկսաւ նեղել արեգինցիները տուրքի համար, իրենց ունեցած պարտքին կրկնապատիկը պահանջելով անոնցմէ, առարկելով թէ իրենք փնասուած չեն հրդեհէն: Անոնք իրենց աղքատութիւնը մէջ բերելով կը մերժէին համախելիլ այս պահանջման, բայց նա կը մնար միշտ անողոք. վերջապէս գործը այն աստիճանին հասաւ, որ արեգինցիք բացէ ի բաց ապստամբելով՝ հրոսխուումներ կազմեցին ու կարեւոր դիրքերի բռնելով՝ ասպարէզ կարդացին փաշային: Այդ ապստամբութեան պարագրուի հանդիսացաւ

Շամր-քէշիշեան անուն երիտասարդը, որ՝ իբրեւ յաջորդ Պապիկ փաշայի՝ հրոսակութեամբ կը շօջէր լեռները: Փաշան զօրք ղրկեց ասոնց վրայ նոյն տարուայ Յունիս 24ին, բայց կարճատեւ ընդհարումէ մը յետոյ զօրքերը յաղթուեցան ու ստիպուեցան հաշտութիւն խնդրել:

* * *

Անցողակի կերպով կը յիշենք այստեղ մասնաւոր դէպք մը եւս, որ բացայայտ կերպով ի վեր կը հանէ զէյթունցւոց ազատ կամքի եւ անկախ բնաւորութեան տէր լինելը:

1886ին Բացախ մականուանեալ Փանոսին երկու ջորիները վարձել կ'ուզեն թուրք զինուորները՝ Ալպուսթան ռազմամթերք փոխադրելու համար. Բացախ չ'ուզեր տալ, զենուորները — թուով 50 — բռնի կ'առնեն ջորիները եւ կը հեռանան. Բացախ զայրացած թուրքերու այս բռնաւորական ընթացքէն՝ իւր հետ առնելով 12 անձինք կ'երթայ զենուորներու ետեւէն մինչեւ 2 ժամ հեռու եւ անոնց հետ սաստիկ կռիւ մղելով՝ կը յաղթէ չարաչար. թուրքերը երկու վիրաւոր թողլով այնտեղ՝ կը փախչին զօրանոցը, փոխանակ Ալպուսթան երթալու, իսկ Բացախ իւր ջորիներն առած կու գայ Զէյթուն՝ հանգիստ կը նստի իւր տուն: Ղուիւր մղած էին () Գ - Գայասը կոչուած տեղը:

XXXIX.

Սալէ՛ն փաշա. լրտեսի մի սպանումը:

Զէյթունի նախկին գայմագամ Սալէ՛ն էֆէնտի փաշայութեան տիտղոսով 1890ին Մարաշ եկաւ իբրեւ կարավարիչ եւ բոլոր հրոսակներուն ներման հրովարտակ բերել տալով եկաւ Զէյթուն եւ իրեն կանչեց զանոնք՝ իրենց պարագլուխ Շամր-քէշիշեանի հետ, ու իւրաքանչիւրին դրամ բաշխեց 60 մէճիտէն մինչեւ 10 մէճիտ. Թանըր կոչուած

տաճկարնակ գիւղն ալ անոնց տրամադրութեան տակ դրաւ, որ անոր տասանորդն իրենք ստանան. պատուիրեց միանգամայն Գայմազամ Գատրը պէյին, որ տուրքի համար չնեղէ զանոնք եւ բոլոր զէյթունցիները, այլ կարելի եղածին չափ ազատ թողու: Այս կարգադրութիւններն ընելէ յետոյ դարձաւ Մսրաշ:

Հագիւ չորս ամիս անցաւ ասկէ ու Զէյթուն ալեկոծեցաւ նորէն Օսման-չավուշ անուն տեղացի թուրքի մը պատճառաւ, որ Հաճըն գնացած էր լրտեսութիւն ընելու համար եւ վերադարձին Շամը-քէշիշեանի խմբակին ձեռամբ սպաննուեցաւ քաղաքին մէջ Պաղ-աղբիւրին դէմը, Պաշվերացի մեռելոցի օրը: Մարմնոյն վրայ բացուած էր 72 վէրք, որմէ բացայայտ կ'երևէր սպաննողներուն զայրոյթը իւր վարած անարգ պաշտօնին դէմ:

Լսեց Սալէհ փաշա այս դէպքը եւ աստիկ կատողեցաւ. ոչ միայն կառավարութեան՝ այլ եւ իւր անձին դէմ նախատինք մը համարելով Լինչի օրինաց այս աստիճան խիստ զործադրութիւնը՝ եկաւ Զէյթուն եւ ինքն ալ նոյն աստիճան խստութեամբ ուզեց պատժել անոր հեղինակները: Բայց անոնք իրենց ամուր գիրքերը քաշուած հանգիստ կը սպասէին:

Փաշան իրեն կանչելով հայոց գլխաւորները՝ պահանջեց, որ իրեն յանձնեն այդ հրոսախումբը, սակայն անոնք պատասխանեցին թէ ասոր համար իրենք խնդիր հանել չեն ուզեր. ինք, որ կառավարութենէն ասոր համար ռոճիկ կը ստանայ, կրնայ բռնել ու պատժել զանոնք: Այն ատեն Սալէհ փաշա զօրանոցը գտնուած զօրքերով Սեպտեմբեր 24ին սկսաւ քալել Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ վրայ, ուր ապաստանած էին հերոսները, բայց ասոնք այնպիսի սաստիկ կրակ մը թափեցին թուրք զօրաց վրայ՝ որ անոնք բաւական կորուստ տալով ստիպուեցան մեծ գերեզմանոցի քովէն ետ քաշուիլ: Այնու-

Հետեւ հրոսակները կառավարական շէնքն ալ գլուսելով՝ ազատեցին այնտեղ գտնուող բոլոր բանտարկեալները: Այս բանը աւելի եւս բորբոքեց փաշային բարկութիւնը. տեսնելով թէ Զէյթունի ժողովուրդը տրամադիր չէ պատերազմելու՝ սկսաւ աջ ու ձախ ձերբակալութիւններ ընել որու որ հանդիպեցաւ. միւս կողմէն Զէյթունի ապստամբ ալ մեռցնելու համար անլուր ու խուժադուժ միջոց մը ձեռք առաւ:

Ինչպէս Փարաւոն Դարայէլի նորածին մանկիկները խեղդելու համար գաղտնի հրահանգ տուած էր դայեակներուն, Մոնկոլի այս գազանաբարոյ ճեռն ալ հրահանգ տուած էր Զէյթուն եկող Մարաշի Ապուճուն բժիշկին, որ պատուաստի միջոցաւ թունաւորէ զէյթունցի մանուկները: Այս անագորոյն գազանութեան զոհ գնացին 500է աւելի անմեղ մանկտիք, որուն չկարողանալով հանդուրժել այլ եւս ժողովուրդը՝ իւր առաջնորդ Կարապետ սրբազանի միջոցաւ հեռագրեց Բ. Դրան եւ Պատրիարքարանի՝ բողոքելով նորա թէ՛ այս եւ թէ՛ ուրիշ ամեն չարութիւններուն համար: Ասոր վրայ Սալէհ պաշտօնանկ ըլլալով՝ հրաման եկաւ իրեն, որ Տէրիզօր մեկնի, բայց նա Մարաշ իջնելով գործին տարբեր գոյն տալու համար ինքն ալ հեռագիր տուաւ Բ. Դրան այլ եւ այլ զըպարտութիւններ կուտելով գլխաւորաբար եկեղեցականաց վրայ: Զանոնք ընդհանրապէս կը ներկայացնէր իբրեւ խռովարար եւ բոլոր հրոսակներու պարագլուխ ու թերադիր, եւ նոյն իսկ փրնուզի վանքին նոյն ատենուան վանահայր Բարթողիմէոս վարդապետին հողային խնդրոյ մը համար Ատանա դատավարութեան երթալը յեղափոխական խորհուրդներու վերագրելով՝ կամբաստանէր զայն:

Դուռը կարեւորութիւն տալով իւր խարդախ պաշտօնէին նենգամիտ հեռագրին, ձերբակալման հրաման արձակեց անոնց համար, ուստի Բարթողիմէոս վարդապետէն զատ՝ որ

արդէն բռնած ու բանտարկած էին, հետզհետէ Կարապետ եպիսկոպոսը, Նիկողոս եպիսկոպոսը, Գրիգոր վարդապետը, տ. Նշան եւ տ. Ղեւոնդ Ճէնանեան քահանաները, Անդրէասեան Մարտիրոսը, Կիւլվանէսեան մահտեսի Թարութիւնը, Մերկէնեան մ. Գէորգը, Պօզողեան Թարութիւնը, Մոզեան Փանոսը, Տիրացուեան Աստուածատուրը եւ Եղիսաբէթ աւուան օրիորդ մը — ընդամենը 53 անձ — ձերբակալելով Հալէպ տարին բանտարկեցին, ուր դատելով զմանս 5, զմանս 15 տարուան, մի քանիները մշտնջենական թիապարտութեան, տ. Ղեւոնդ քահանան ալ ի մահ դատապարտեցին: Իսկ Զէյթունի աւագ քահանայ տ. Ղազարի որդին պ. Սմբատ-Բիւրատ, որ տարիներով Սամսոնի հայոց դպրոցին մէջ դասախօսելէ յետոյ հայրենիք վերադարձած ատեն իւր տիկնոջ ու 5—7 տարեկան երկու զաւակաց հետ Եւրփուզի մէջ ձերբակալուած ու Մարաշ զըկուած էր, այն ալ Հալէպ փոխադրելով դատեցին ու թէեւ չկրցան ո՛ր եւ է բան հաստատել վրան, սակայն ընդհանուր դատախազը ամեն ճիգ թափեց զայն ալ դատապարտել տալու համար՝ հայ եւ միանգամայն զէյթունցի, մանաւանդ դասատու ըլլալը բաւական յանցանք համարելով իրեն, եւ յաջողեցաւ 5 տարուան պատժոյ դատապարտել տալու զայն, որ այդ պատիժը ամբողջովին լրացնելէ յետոյ միայն կրցաւ ազատիլ:

Սա բանտին մէջ ցոյց տուած իւր գործունէութեամբ եւ անիրաւութեանց դէմ մղած իւր պայքարներովն սարսափ ազդեց կառավարութեան. բանտի մութ անկիւններուն մէջ գործուած ու ցայն վայր լոյս աշխարհին անծանօթ մնացած ամեն խժդժութիւնք հրապարակ հանելով մինչեւ Պ. Ալատրաթօնի ականջը հասցուց ու անկէ մխիթարական պատասխան իսկ ստացաւ: Այսու հանդերձ մի քանի անձինք բանտային խտութեանց չկարողանալով դիմանալ՝ մեռան

(օրինակ, պօլսեցի Վլթանէս վարժապետ) եւ միւսներն ալ յետ ժամանակաց ներողութեամբ արձակուեցան:

Պէտք է այստեղ յիշել, թէ թրքական արդարութիւնը 500 ոսկւոյ պատկառելի գումարի մը շնորհիւ, զոր իբրեւ համեղ կրծօն յաջողած էր խլել մեր 5 մեծաւորներէն, անպարտ արձակեց 22 անձինք մէկուկէս տարուան բանտարկութենէ յետոյ:

* * *

Հոս կը վերջանայ Ձէյթ ունի պատմութեան հին շրջանը, երբ Ձէյթ ուն կղզեացած կեանք կը վարէր՝ հետամուտ միմիայն իւր տեղական առանձնաշնորհութեանց: Իւր պատմութեան նորագոյն շրջանին մէջ, որուն պիտի նուիրուի գրքիս երկրորդ մասը, Ձէյթ ուն աւելի սերտ կապերով կը կապուի ազգային ամբողջութեան հետ:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Յ Ն Ե Ր

Ա.

Զեյթուն(ի) գիտողնր:

Մ Ե Ն Գ Ի Ի Ղ Ե Ր

1. Աւագ-կալ (տճկ. Մխալ).
2. Արեգին (տճկ. Ալապաշ).
3. Ֆրնուզ կամ Խժոտ:

Փ Ո Ք Ր Գ Ի Ի Ղ Ե Ր

1. Խէպի, Գէլլօր, Գէլիւնք կամ Ֆէնկ	}	զուտ հայաբնակ:
2. Ղօզնուղազ		
3. Էյլէնճէ		
4. Աճը-թէյէկինց (ազարակ)		
5. Խընրիէօզ (ազարակ)		
6. Հաճի-տէրէ	}	տաճկախառն:
7. Պէշէն		
8. Գէթման	}	տաճկաբնակ:
9. Սարը-կէօզէլ կամ Գիւրէճիք		
10. Գապագ-թէփէ		
11. Մայաթճա		
12. Ալիար		
13. Ամպարճըք		
14. Աղըլ-օպասը		
15. Գարա-թութ		
16. Սոյսալը		
17. Էրիճէք կամ Էսէնտէրէ-պօղազը		
18. Քօմպագ		
19. Գարամանլը, Բերդուս		
20. Պէյ-թէմուրլու կամ Պայ-գէմլըրի		
21. Տէօնիւքլէր կամ Տօնիկէնք		

22. Չուգուր - Տիսար կամ Աանջի	}	տաճկարնակ:
23. Տէօնկէլ		
24. Թանբը		

Բ.

Անագ-կալի շրջակայքը (ազարակներ):

1. Խէրէղէճ (Խարաղաճ)	}	զուտ հայաբնակ (ընդ
ամենը 150 տուն բնա-
կիչներով):
2. Չաթօլ - աղբը (Երկճիւղ աղբիւր)		
3. Գարու - գայա		
4. Ղոււր		
5. Այապօզան կամ Անդրէասինք		
6. Թէքիբ		
7. Առխըղճա		
8. Գայա - փունար		
9. Եղիինք		
10. Ազարիկոնք		
11. Ղազըրինք		
12. Դէգէվիւրինք		
13. Սիանէ		
14. Եայյաճուխ		

Գ.

Արնգիւնի շրջակայքը (ազարակներ):

1. Աւագլօր կամ Աւագինք	}	զուտ հայաբնակ (ընդ
ամենը 300 տուն բնա-
կիչներով):
2. Եզիտինք կամ Ղալըճինք		
3. Եկանինք		
4. Թօփալինք		
5. Տանտանինք		
6. Սիւվինք (Սեւեանք)		
7. Մրխայիլինք		
8. Գիւգիւրինք		
9. Ղլըմանուկինք		
10. Մնացականինք		
11. Քէօնպէճինք		
12. Քէօնտէլինք		
13. Հանէսինք		
14. Մակարինք		
15. Մէրկէրիտինք		
16. Քիղթիկինք		

- 17. Աղնողինք
- 18. Վարդանինք
- 19. Մկրտչինք
- 20. Սարգիսինք
- 21. Թարխանինք
- 22. Չիլինք
- 23. Անանկիկինք
- 24. Ղայնասինք
- 25. Ջահանինք
- 26. Իսիփինք (Յովսէփեանք)
- 27. Ճուլֆինք
- 28. Սահակինք
- 29. Եղիինք
- 30. Մըխար-փէնիւսինք
- 31. Մաճառինք
- 32. Պարսամինք
- 33. Մինասինք
- 34. Ղաղըինք
- 35. Ղուրտեկինք
- 36. Մրխար-Դանիլինք
- 37. Եաղլինք
- 38. Խայեալինք
- 39. Մալխասինք
- 40. Մէնտիկինք
- 41. Բէհլեփանինք
- 42. Թիւրիւսինք (Թորոսեանք)
- 43. Ճօթտուրինք
- 44. Ղըլլինք
- 45. Չիվի - Մարտիրոսին ագարակը

զուտ հայաբնակ ընդ-
ամենը 300 տուն բնա-
կիչներով):

Գ.

Փրնոնգի շրջակայքը (ագարակներ):

- 1. Կուչոյ
- 2. Ունի կամ Հին-գիւղ
- 3. Ղափու - սայլեխ
- 4. Շուղուր
- 5. Կանչի կամ Չուգուր - հիսար՝

զուտ հայաբնակ (ընդ-
ամենը 300 տուն բնա-
կիչներով):

1. Կանչի կամ Չուգուր - հիսար երկու ուրոյն մասերէ կը բաղկանայ. առճ-
կաբնակ մասը անփոյապէս Չէյթունի կը պատկանի, իսկ հայաբնակ մասը,
Փրնուզէն գաղթած ըլլալով, ֆրնուզին կը պատկանի:

- 6. Ղբլիներ
- 7. Ղարա - թութ
- 8. Ծբմնի աղբբ (Ծմնի աղբբ)
- 9. Պայեաղբ
- 10. Պուղուրիբ
- 11. Պոգողիբ
- 12. Թեկեմիբ
- 13. Վասապիբ
- 14. Խուղուղիբ
- 15. Մերդերիկ

զուտ հայաբնակ (ընդ
ամենը 300 տուն բնա-
կիչներով)։

ԲՈՎԱՆԻԳԱԿՈՒԹԻԻՆ

Յոր-ըբան	5-6
Նոթ-դիտելի	7-27

Դիրք եւ սահմանք Ջէյթունի (7-8). - Կլիմայ (8). -
 Լեռներ (8). - Գետեր (9). - Աղբիւրներ (9-11). - Կեն-
 դանիք եւ թաշուհք (11-12). - Բերք եւ արտադրութիւնք
 (12-13). - Արհեստք (13). - Նախկին բնակիչք Ջէյթունի
 (13-14). - Թե ինչու Ջէյթուն կը կոչուի այս երկիր (14-15).
 - Մուսք քրիստոնէութեան Ջէյթուն եւ տեղական արբա-
 ժայրք (15-19). - Ջէյթունի թաղերը (19-20). - Հիմնադիրք
 շրթից իշխանութեանց (20-22). - Կրօնք, Դպրոցք, Եկեղե-
 ցականք եւ Նահատակք (22-27):

I. Ջարմանուհի. Հեթում. Մուրատ Դ. - ի հրովարտակը	29
II. Էօմէր փաշայի պատերազմը. Խոյ Թակոբ	32
III. Ալի փաշա. Կիւրեանի պատերազմը	36
IV. Գալէնտէր փաշա. Կիրակոս կաթողիկոս	38
V. Չափան-օղլու	42
VI. Քէօտէ փաշա. Կոկիտանի կռիւը	45
VII. Ներքին խռովութիւն. Սուլէյման փաշա	46
VIII. Իպրահիմ-ուշաղիներու եւ Գուսնաղիներու ջարդը. Սուլէյ- մանի երկրորդ յարձակումը	52
IX. Թօսուն փաշա. Սուրէնեան Մարտիրոս	56
X. Տէլի-քէշիշ	59
XI. Իպրահիմ փաշա Եգիպտոսի. Տէլի-քէշիշ	66
XII. Աղճատաղի պատերազմը	79
XIII. Խստէքիի պահանջումը	81
XIV. Թէճիրլից-ոց կռիւը	83
XV. Ալպուսթանցի Հաճ'աղան	85
XVI. Թօփալ-Սատո	87
XVII. Հայթաները	89
XVIII. Պայազլու-օղլու Լ՛հմէտ փաշա	90

